

Storagrowt'iwn Hin Hayastaneayc'

**owr ew owğgeal ew bac'atreal zbazowm anowans naxni hegenakac'
yownac', ew hřovmayec'woc', naew matenagrac' asorwoc' ..**

**tearn h. Ġowkas vardapeti Inčičean i mxit'arean miabanowt' en-e ęst hin
ew ęst mijin darow anowaneal žamanakac' haneal i groc' meroc'
naxneac' ew ayloc' azgac'**

Inčičean, Ġowkas

ԱՅՐԱՐԱՏ

Նասաք 'ի ստորագրել զվերջին նաճանգ մեծին հայոց, Հոյակապ Հռչակաւոր և Լիւսնաւոր անուանեալ 'ի զազարայ . ուրանօր զմերոյ քերթողահօրն 'ի դէպ առեալ բանն 20 . ճահագրեսցուք . * Լաւ այժմ՝ ահա զուարճացայց ոչ փոքր ինչ կրելով խնդուծի, հասաւ ներով 'ի տեղիս մերում իսկ բնիկ նախնոյն, յորում սերունդք (տեղիք) թաղաւորութեանն հասանեն յաստիճանն ॥ :

Լնուն սորա յերիս օրինակս աշխարհագրութեան խորեհացւոյն գրի Լաւարապ, և միայն 'ի տպագրեալն Լաւարապ, որ չէ սովորական 'ի մեր գիրս որպէս զառաջինն, զի և 'ի պատմութե խորեհացւոյն 7 . 22 . այսպէս գրի յերիս տեղիս ևս, ըստ այնմ յասելն . * Բնորելի է քեզ, կամ ընդունել զմահ, կամ գնալ յԼաւարատայ ॥ ⁽¹⁾ : Թէպէտ և 'ի ստուգաբանութի անուան հայեցեալ զմիւսն անկ էր յաճախել 'ի գործածութե . քանզի այս անուն ածանցի յանուանէ նահապետին մերոյ՝ որ կոչէր Լաւայ, (և ոչ Լաւայ) . ըստ խորեհացւոյն 20 . 14 . * Գայ հասաւ նէ տաղնապաւ 'ի դաշտն Լաւայի, որ և յանուն սորա անուանեալ Լաւարատ ॥ : Օնոյն կրկնէ և 'ի 20 . 15 . * Գաղարեալ շամիրամայ աւուրս ինչ սակաւս 'ի դաշտին որ անուանեալ կոչի յանուն Լաւայի՝ Լաւարատ ॥ ⁽²⁾ : Եւ ի դաշտն, 'ի դաշտէն ապա և համօրէն նաճանգն ընկալաւ զայս անուն . յոյր սակս գուցէ ստէպ 'ի գործածի յարակցեալ ունելով զբառս Գաւառ, որպէս թէ

(1) 'ի տպ' . գրի Լաւարապ, և 'ի միւսմ ձեռն' Լաւարապէ :

(2) Սկիտաւորիոս կամ Շրտեւր (որպէս բերէ հնչումն գերմանացւոց) 'ի գանձարանի արամեան լեզուի . զանունս Լաւարապ ոչ ան

դէպ ստուգաբանէ Լաւայի աւապ, որպէս թէ անդ արատաւորեցաւ քեզ արայի գեղեցկի՝ իւր մեռանելովն . զի և խոր . անգէն 'ի դաշտին գիպեալ ակնարկէ զմահ արայի :

գաւառ կամ նահանգ գաշտին այրարատու . որպէս առ զազարայ [Թղթ . 18 . * (Սողոյր զբարի և զնիկ ժառանգուծի նախնեաց իւրոց զգաւառն Այրարատու ։ Այլ առ ստեփաննոսի օրպէլեան . գլ . ԺԴ . * Այլեալ հասեալ յաշխարհն իւրեանց 'ի գաւառն Այրարատու ։ Յոհաննէս կաթողիկոս նմին իսկ արայի տայ զանուանակոչութիւն , որպէս [Թէ նորին իսկ արայի այսպէս անուանեալ ։ * Այլ արայի զշինութիւն աշխարհի տնօրինեալ , յիւր անուն զնախուծէ իւրոց վայրս կոչէր՝ Այրարատ ։ զոր ոչ որոշէ խորենացին ։

Որչափ անուանի գտաւ այս նահանգ յազգի մերում , նոյնչափ անյիշատակ առ մատենագիրս յունաց և հռոմայեցւոց , գոլով տարակայեալ յաշխարհէնոցա . և միայն 'ի հրէից համօրէն հայաստան կոչեցաւ յայս անուն , զոր մէ տեղեկացիս 'ի ներածութե աշխարհիս հայոց ։

Բայտ դրին 'ի Քնէայ յառաջասացեալ աշխարհացոյց , որ պէս դնէ խորենացին . վասն որոյ Սեփոյ աշխարհի կոչի այրարատ առ եղիշի , և 'ի պատմութեան խորենացւոյն Դ . 9 . ուր քանզի բնակիւք կաւկասու զհիւսիսային զօրս հայոց հարեալ , արշաւեցին մինչ 'ի դրունս վաղարշապատու՝ որ է յայրարատ , զնոցին արշաւանս դնէ լի նեւ 'ի Քնէայ աշխարհիս մերոյ . և առ բուզանդայ Դ . 24 . կոչի Սեփաշխարհ ։ * Այլ ինքն գայր հասանէր 'ի Սեփաշխարհն հայոց 'ի գաւառն Այրարատու ։ Այժմ ըստ մասին անկանի ընդ իշխանութ օսմանեանց . 'ի սահմանս փաշայից երզնիւումայ և պայէզիտոյ , և ըստ մասին ընդ իշխանութ Կարսից , 'ի սահմանս խանից երեւանաւ և նախջաւանու ։

Ունի գաշտս , և լերինս զՍասիս , զԱրագած , զորոց տեսցես 'ի ներածութե հայաստանեայց . և այլ բազում լերինս , զորոց գրէ զազար . [Թղթ . 19 . * Օ գաշտս մեծատարածս և որսալիցս , զլերինս շուրջանակի գեղեցկանիստս և պարարտարօտս , զհոծեալս երէնովքն կճղակաւ բաժնիւք և որոճախովքն , և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին , յորոց 'ի վերուստ 'ի կատարածն՝ ջրոց հոսմունք անկարօտ ոռոգման արբուցանելով զգաշտս , մատակարարէ անբաւ բազմութիւն յոստանն կանամբք արամբք և ընտանեօք զանապակասութիւն հացի և գինւոյ , զանուշահոտ զմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն , և զզանազանումն իւղաբուղիս սերմանցն ։

Վիճաւոր զետ նորա է Արաօխ՝ որ անցանէ ընդ այն ,

տոյ՝ տեսցես առ նորին զազարայ. 'ի 18 Թղթոյն մինչ 'ի 22 :

'Ի սկզբանէ անտի բնակարան գտաւ Ղարարատ մերոց նախնի նահապետաց արմենակայ, արմայիսի, շարայի, և ամասիոյ, և զարդարեցաւ շինուածքն նոցա. ապա 'ի ժա մանակս Թագաւորութե եղև Թագաւորանիստ գահ. և մեծապէս շքեղացաւ յաւուրս արշակունեաց, մինչև զ' Տինգ արքայաշէն քաղաքք կառուցան յայս նահանգ, Տինգ այլևս քաղաքք եղեն արքայանիստք. նահանգն իսկ ողջոյն սահմանեցաւ սեպհական բնակարան արքայի :

* Վանգի սովորութի եր (ասէ խոր. Գ. 22.) արքայի միայն բնակել Ղարարատ, և միոյ որդւոյ նորա՝ զոր փոխանորդ Թագաւորի պահէին. և այլոց արշակունեաց բնակել 'ի գաւառս հաշտենից և աղիովտի և առբերանոյ, հանդերձ ոռոգիւք և մտիւք յարքունուստ : ॥ Մինչև նշան ապստամբութե եր յայնժամ համարեալ ումեք յիշխաւ նաց՝ բնակել յայրարատ, որպէս յայտ է 'ի նոյն գլ : Յայսմանէ՝ Սալուստ Բաբարայ կոչի անդէն այրաւրատ. և առ զազարայ՝ Վալուս աշխարհիս հայոց : Թողոյր ասէ 'ի Թղթ. 22. արշակ Թագաւոր * Օ այսպիսի զըղձակերտ գաւառ, զնաշխարհիկ և զամենալի լի տուչութեան ամենախնամ արարչին Կոյ զՂարարատեան գաւառ, որ է Վալուս աշխարհիս հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, զգաւառն ամենալի : ॥ և այլն :

Ղարարատ եր և ձմերոց արքայի, վասն որոյ և Չմերոց կոչի այրարատ առ խորենացւոյն Թ. 62. և առ ազա Թանգեղոսի Թղթ. խթ :

Յիշատակի 'ի գիրս Վորեպիսկոպոս սորա, որպիսի եր կիւրիոն, զոր մովսէսի կաթողիկոսի կացուցեալ եր ըստ վարդանայ, * Սանաց երէց սբյ կաթողիկէին, այլ և Վորեպիսկոպոս այրարատեան գաւառին : Իսկ գործքորեպիսկոպոսի հայեր 'ի տեսչութիւն գիւղօրէից և հեռաւոր վայրաց, յորժամ առաքեալ լինէր յիւր եպիսկոպոսէն : Իշխանութի սոցա որպէս Թուր ձգէր 'ի վերայ այնց տեղեաց կամ գաւառաց այրարատու, որոց չէր առանձին եպիսկոպոս, այլ եր ընդ մասնաւոր հովուութե կաթողիկոսին : Դու եղիչի Թղթ. 26. յիշատակի * Յովսէփ եպիսկոպոս Ղարարատոյ ॥ Բայց եր նա նոյն ինքն կաթողիկոսն :

Վաւառք այրարատոյ ըստ Թուեցոյ խորենացւոյն յաշխարհագրութեան են քսան, որոց անուանքն են.

ա. Ղասէն կամ Ղասեան :	ժա. Սասեացոյն :
բ. Ղաբէղեանք :	ժբ. Նախարք :
գ. Ղաբէղեանք :	ժգ. Կոփուիտ . կամ Կոփ :
դ. Տառնանիք ⁽¹⁾ :	ժդ. Լաղոյ :
ե. Լաղարանիք, կամ Լաղարաշոր :	ժե. Լիփ :
զ. Ղափրեանք :	ժզ. Կոթայք :
է. Օղաղոյն :	ժէ. Սաղաղ :
ը. Շիրակ :	ժը. Սարաճնոանիք :
թ. Սանահն :	ժթ. Սարան :
ժ. Լափաճոյն :	ի. Ղաշնայ Կաղաքն Բնակ Կոթայն Շարուր :

ԲԱՍԵԱՆ կամ ԲԱՍԵՆ :

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, որպէս և յերիս օրինակս պատմուե նորա ք. 6. ⁽²⁾ գրի Ղասէն. իսկ ի միում օրինակի աշխարհագրութեան նորա, և ի տպագրեալ պատմութեանն ք. 6. գրի Ղասեան. ըստ այսմ գրի առ զազարայ, և առ ասողկայ, և առ յոհաննու կաթողիկոսի, յասեւն. * Իսկ փոկաս եկեալ զօրօք ի Ղասեան՝ առ ի զհայաստանեայս ընդ իւրեաւ նուաձել ։ Սոյնպէս և առ լաստիվերտցւոյն գլ. ք. * Լնցանէ ընդ Ղասեանն, և հասանէ ի վանանդ կամ ի փոբակ ։ Լն բուզանդայ գրի Ղասան. բայց զառաջին գրութիւնն արդարացուցանէ այժմեան հնչումն, որով հնչեն սովորաբար բնակիչք ։ Յայտ է աստի և վրիպակ տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացւոյն, ուր ի բաղմաւորականն գրի Ղասէնք, քանզի բաց ի վերոյիշեալ օրինակաց՝ նաև սեռական սորա ի միաւորականն, և ոչ ի բաղմաւորականն ի գործ ածի առ նախնիս, ըստ այսմ յասեւն լաստիվերտցւոյն գլ. ք. * Լնցեալ ընդ բազում օթեանօք գայ բանակի ի գաւառն Ղասենոյ ։

Լն մատենագիրս յունաց գրի ըստ երկրորդ հնչման, յորս ռղղագոյն քան զամենեսին գիողորոս սիկիլիացին ⁽³⁾

(1) 'Ի միում ձեռ' աշխարհագր. իսկ ըստ ձեռ' Հաւենունիք : խոր. որ է հնագոյնն, և ի տպ. (2) 'Ի պատմ. խոր. ք. 6. յերգրի Վառնանիք : 'Ի պատմ. խոր. կուս ձեռ' գրի տառիւս է. Բառն : (3) Գիլք ժգ. Թղթ. 664.

կոչէ Ֆասեանք. և պերփեցուցէն ⁽¹⁾ կոչէ Ֆասեանք գաւառ : Բա պրոկոպիոսի (շին. 4. 5.) կոչի Սիլանի, կամ լատին հնչմամբ Սիլանի : Ի նորահրամանին յուստինիա նոսի լւ. գլ. 1. և առ եւստաթէոսի ի լուծմունս գիտնեսիոսի պերիիդիսի՝ Սիլանի : Սոյն այս Բասեն գաւառ է՝ որ առ սղրավանի ⁽²⁾ գրի Ֆանիս՝ ասելով .
* Ի սոցա սակի է Ֆանինի գաւառ հայաստանեայց ॥ :
Տառս « վերպակաւ փոխեալ ի ն. իսկ միւս տառից տարբերութիւնք՝ են այլայլութիւնք յունական հնչման ⁽³⁾ » :

Եւս գաւառ յառաջ ժամանակաւ ձգէր առաւել ընդարձակ, և մասն ինչ սորա կոչէր Բաթայք և Սիլի Բասեն. իսկ յետ գալստեան հատուածի վրնդուր բուլղաւրայ փոքայ յաշխարհս մեր, և բնակելոյ յայն կողմանս յառուրս ւն. արշակայ արքայի, այն մասն՝ որ անուանէր Բաթայք և Սիլի Բասեն՝ կոչեցաւ Սիլանի, և կացոյց ուրոյն գաւառ, զորմէ ստորեւ. վասն որոյ մատենագիրք մեր զինի խորենացւոյն՝ ոչ յիշատակեն բնաւ զՍիլի Բասեն, այլ ընդհանրապէս Բասեն կոչեն զայս գաւառ :
Բնակիչքն մինչև ցայժմ ի կիր առնուն զբաժանումն Սիլի և Սիլի բասենոյ, բայց առհման այժմեան Սիլի բասենոյ՝ ոչ ի գէպ զայ հին վերին բասենոյ՝ որ կոչեցաւ Սիլանի, զի զտեղիս որք անկանին յայժմեան Սիլի բասեն, զորօրինակ Բանիկ, Ոկոմի, նախնիք դնեն ի բասեն, և ոչ ի վանանդ, ուր անկանէր հին վերին բասենն :

Ի իրք սորա ընդարձակ դաշտ հովտաձև, զոր յիշէ խոր. Թ. 7. Հովիթ Թե Բասենոյ կոչելով. և ի Թ. 51. Վալ ընդարձակ հովիթ Բասենոյ, անուանելով. ուր սմբատ սպարապետ Թ. արտաշէսի՝ հալածական արար զգորս դուռնախանութի. և լաստիվերտցին ի զանազան տեղիս յիշէ զընդարձակ դաշտն բասենոյ : Իսկ պրոկոպիոս (շին. 4. 5.) առաւել ևս ստորագրելով կոչէ Սիլի գաւառաւայր լայն արձակ, և ի նմա ճահիճք խաղաղ և մեռեալ ջուրց, փոստակար առողջութիւն բնակչաց, և դիւրամուտ յարձակման թշնամեաց. վասն այնորիկ յուստինիանոս կայսր ոչ արար շինութիւն ինչ ի նմա, այլ յայլում վայրի կոչեցեալ Սիլանի՝ որ հեռի էր ի Սիլանոյ (այսինքն ի բաւ

ըստ տպագրութե վեսելինկայ : Ծէ լինել Սօֆիէ կմ Ծ. Ի գաւառ.

(1) Գիրք կառավարութե. գլ. 45 : հայոց. բայց զՍիլի գաւառ.

(2) Գիրք Ժ. Թ. 528 : սուղինչ յառաջ նշանագրէսգրա.

(3) Քաղաւպոն զՖանիս կար. վոն :

սենոյ) երիւք մղոնաւ, կառոյց քաղաք յիւր անուն, Յոսափիւնիանուպօլիս ձայնեալ, որոյ գիւրք զառ ՚ի Թափ, և օղն առողջարար:

Յայս բան ցուցանէ պրոկոպիոս Թէ Վ իզանի կամ Րասեան՝ էր գաւառ, և միանգամայն քաղաք, որպէս նշանադրէ մառգինիէ ՚ի բառն Վալանիս. և նոյն ինքն յուստինիանոս կայսր ՚ի նորահրամանին իւրում լիւ. գլ. 1. յայտ առնէ՝ Թէ Վ ալանիս (այն է՝ Րասեն), էր և քաղաք՝ որ կոչէր յառաջ նաև Վ Լոնդոնիս կամ Վ Լոնդոնուպօլիս. ապա յանուն յուստինիանոսի կոչեցաւ Յոսափիւնիանեա կամ Յոսափիւնիանուպօլիս. զնոյն կրկնէ և եւստա Թէոս (՚ի լուծ. 694. տող. դիմելիս. պէրիիդ. ⁽¹⁾) զեր կոցունց բանս յառաջ բերցուք ՚ի ստորագրութեան ւ. հայոց:

Ըս մեզ չիք յիշատակ Րասէն անուն քաղաքի, այլ միայն գաւառի. իսկ մերձաւոր առ անունս Նափիս՝ յիշատակեալ ՚ի պրոկոպիոսէ, գտանեմք առ նախնիս մեր զանունս Րֆֆի կամ (Նֆֆ) (զորմէ ստորև.) առ որ մօտ է այժմեան հասանդաւ, գրիւք զառ ՚ի Թափ, և օղով առողջ, որպէս նշանակէ պրոկոպիոս վասն Յուսփիւնիանուպօլսոյ:

Օ առաջին եպիսկոպոս բասենոյ յերկրորդ կաթիլ յիշատակէ ազաթանգեղոս Թղթ. յէ. զոր կարգեաց նքն գրիգոր յորդոց քրմաց: * Երկրորդն (ասէ) Եւստալիոս, որ ՚ի կողմանս վայրաց բասենոյ կացեալ լինէր հովիւ || : Եւստալիոյ և սամուէլ կամ Զաճորեցի առ ստեփաննոսի օրպէլեան. ՚ի գլ. 5. ուր ասի. * Եւ հրամայէ (նքն գրիգոր) բազմել ընդ ինքեան աթուռով և ոսկիակար բարձու լի. եպիսկոպոսաց. Ժ. յաջմէ, և Ժ. յահեկէ. առաջինն բասենոյն. իսկ զսիւնին յաջկողմանն յեւթաներորդ գահուն նստուցանէ || : Ուր առաջին ասէն՝ ոչ

(1) Բան յուստինիանու կայսեր ցուցանէ՝ Թէ Յուսփիւնիանուպօլիս, Վ Լոնդոնուպօլիս և Վալանիս՝ են մի և նոյն քաղաք. իսկ եւստաթ. որ առնու ՚ի բանից յուստինիանոսի՝ զՎ Լոնդոնուպօլիս և զՎազանիս ցուցանէ լինել նոյն քաղաք. յայսմանէ Թերևս սղուգ. քիոս համարեցաւ զՎ Լոնդոնուպօլիս եւստաթէոսի լինել նոյն ընդ Յուսփիւնիանուպօլսոյ պրոկոպիոս

սի. և Թէպէտ պրոկոպիոս զՅուսփիւնիանուպօլիս կացուցանէ օտար քաղաք ՚ի վիզանոյ (որ է նոյն ը Վազանոյ կամ Բասենոյ), երիւք մղոնաւ տարակայեալ ՚ի նմանէ, բայց Թերևս այլայլուի ինչ մուծեալ է ՚ի բան պրոկոպիոսի, ուստի վայրապար գրէ մառգինիէ ՚ի մերժելն զսղուգքիոս Թէ ոչ կարէ Վ Լոնդոնուպօլիս քաղաքն լի նէլ Յուսփիւնիանուպօլիս:

աջակողման կարգին, այլ ահեկակողմանն, ըստ որում և ագաթանդեղոս զԼաւալիոս դնէ երկրորդ զկնի առաջնոյն. թէպէտև այս կարգ եպիսկոպոսաց փոփոխեցաւ զկնի ժամանակաց:

Յիշատակի յաւուրս նոյն վրթանայ Տուրք եպիսկոպոս 'ի թուղթն մակարայ երուսաղէմի հայրապետի առ նոյն վրթանէս, 'ի կանոնդիրս: Եւ սա կոչի անդէն Եպիսկոպոս բազրեանդայ և բասենոյ. տէս զնմանէ 'ի բազրեանդ գաւառ: Որպէս և առ բուղ. 7. 7. յիշատակի, * Երթիթ եպիսկոպոս բասենոյ ⁽¹⁾. . . սա աշակերտեալ մեծին դանիելի, որ էրն յամս տիրանայ արքայի, և կենդանի կայր յամս խոսրովու արքայի և արշակայ: Եւ ապա 'ի գլ. 12. յիշէ զայլ կացեալ 'ի նոյն աթոռ, յասեն. * Եւ էին երկու եպիսկոպոսք Ռաւսենայ գաւառին, Սովսէս և Տիրիկ, արք լաւք. . . հրաւիրմանն արժանիք. առաջնորդէին իւրաքանչիւր ժողովրդոց 'ի ճանապարհն նոյ զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց ⁽²⁾:

Յիշատակի առ եղիշէի թղթ. 26. որպէս և առ զաւարայ լաւթիկ եպիսկոպոս բասենոյ, մի յեպիսկոպոսաց՝ որք զրեցին սլաւասխանի նամակին սարսից, որ և զկնի մարտիրոսացաւ 'ի պարսս: Եւ դարուն յիշատակի առ ստեփաննոսի օրպէլեան և Սանասէ եպիսկոպոս բասենոյ, որպէս և Վստաուր 'ի ժողովն դմայ, և Յեսու 'ի ժողովն մանազկերտոյ. յերկոսին ևս նախ քան զեպիսկոպոսն տայոց, և զկնի եպիսկոպոսացն ոստանայ, հարբայ, և մամիկոնէից: Եւ յոյնպէս և 'ի Ժ. դարուն 'ի ժողովն Սոյ Տիրատուր եպիսկոպոս:

(1) Երթիթէս կամ Երթիթ եպիսկոպոս յիշատակի և առ խոր. Բ. 77. յորոյ և 'ի թղթոյն առ նու զպատմութի մանկութե նոյն գրիգորի լուս.՝ այլ քանզի ոչ յիշատակի անդ վիճակ նորա, ոչ իշխեմք նոյնացուցանել ընդ յիշատակելոյն 'ի բուզանդայ: Յիշատակէ և ագաթ. թղթ. 15. զոմն Երթիթէս անուն. այլ որպէս թուի՝ այլում աթոռոյ եպիսկոպոս է նա, և ոչ բասենոյ. քանզի յիշատակի 'ի նմին վայրի Լաւալիոս եպիսկոպոսն բասենոյ:

(2) 'ի վերջին բանից աստի բու-

զանդայ՝ այնպէս իմն թուի, որ ոչէս թէ 'ի մի և 'ի նոյն գաւառին բասենոյ լինել երկուց այլև. այլ վիճակաւ եպիսկոպոսաց իւրաքանչիւր ժողովրդովք. և թերևս վասն յերկուս բաժանելոյ գաւառին բասենոյ 'ի պարսս և 'ի յոյնս՝ (որ եղև յաւուրս Գ. արշակայ և Գ. խոսրովու,) բաժանեցաւ և վիճակ եպիսկոպոսութեն յերկուս վիճակս. այլ զայս չունիմք առ ժամն հաստատել յայլուստ. միայն թէ և զՍանասէ եպիսկոպոս բասենոյ՝ ստեփ. օրպ. կոչէ Առաջին յեպիսկոպոսս բաժնին յունաց:

Ուղարկակ արքայ կարգեաց աստէն նաճապետութիւն, բստ պատմելոյ խորենացւոյն Թ. 7. * Իսկ ի հովտին մեծի բասենոյ կարգէ նաճապետութիւն զՈրդունին անուանեալ որ ի դաւակացն հայկայ ։ Ի ժամանակս կայսերայն յունաց սառակինոսք գրաւեալ զբասեն (գրէ պերփ. կառավար. գլ. 45.) զեկեղեցիս նորա փոխարկեցին յամրոց. այլ լեռն կայսր ասէ՝ ⁽¹⁾ երկիցս առաքեաց զօրս ընդդէմ նոցա, որք զեկեղեցիս զերծուցին, այլ զբասեն առ հասարակ ապականեցին ։ Իսկ յաւուրս ռոմանոսի կայսեր՝ յոհաննէս գուրգուաս ի խաղալն ընդդէմ դունին քաղաքի՝ զգաւառն բասենոյ որում սառակինոսք տիրէին, յաւեր դարձոյց համօրէն. որպէս և յառաջ քան զնա արարեալ էր եղբայր նորին յոհաննու. և գրէ թէ (ասէ) յամենայն նուազս յորժամ թէոգուպոլիս ի պատերազմի լինէր, ոչինչ տեղի մնայր անվնաս ի բասեն ։

Որդորու, և Գառ ։ Օ առաջնոյն բուզանդ. Գ. 4. * Եւ ետուն զբուն գիւղն Որդունոց, որոյ անուն էր Որդորու, ուստի եպիսկոպոս բասանու ամենայն սահմանօքն հանդերձ, որ ինքն իսկ է յերկրին Բասանու ։ Կոչելով զսա բուն գիւղ Որդունոց զարմին, յայտ առնէ՝ թէ էր բնիկ բնակարան նաճապետի այնր տոհմի, ուստի և նոյն անուն՝ զոր խոր. Թ. 7. կոչէ * Եւ նաճապետութիւն զՈրդունին անուանեալ ։ Կամ մին ի միւսմէն ածանցեալ ։ Եւ այսպէս Որդորու գոլով աթոռ նաճապետութեան որդունոց, լինի և աթոռ նաճապետութեան՝ զոր վաղարշակ կարգեաց ի բասեն, որով և անկ է նախ առաջին զսա յիշել, իբր առաջին գիւղ համօրէն բասենոյ ։ Ու երբ գրեալ բան բուզանդայ ծանուցանել երեւի նաեւ՝ թէ յայս գիւղ էր աթոռ եպիսկոպոսին բասենոյ ։

Եւ ասողկայ Թ. 3. գրի սա ոչ Որդորու, այլ Որդորու, ուր յիշատակի միանգամայն և միւս գիւղն Գառ ։ * Եւ եւալ պատերազմեցաւ ընդ զօրսն յունաց որ ի Գու, և յՈրդորու, փախստեաց տանի մինչև ի սաղաղա, և առնու զքաղաքն կարնայ ։

Երկրորդ գիւղն կառուցեալ կայ ի Գաղտին Լաւերակա՝ ուր բստ զաղարայ թղթ. 254. * Եւ ինքն չուեալ յորաւ զայ՝ իջանէր ի դաւառն բասեան, և բանակէր մօտ

(1) Առ պերփեբուժէնի ոչ նշանակի թուական, և ոչ թէ որ լեռն էր ։

ի գեօղն՝ որ անուանի Վառ ի դաշտին Ղըրերականաց, զոր Ղըթաթաղէրան կոչեն: Ի ժամանակս վահանայ մամիկ կանէի՝ էր ի վերջին սահմանս պարսից, քանդի և բասեան է վերջին արեւմտեան գաւառ այրարատայ՝ որ էր յայն ժամ ընդ տէրութեմ պարսից: * Եւ էր (ասէ) բանակ տասնհոգեմ զօրուն արեաց ի գեօղն որ անուանի Վառ, ի սահմանակցութեմ պարսից և հոռոմոց: Հեռի դնէ զսա ի մինառին՝ գեղջէն իբր երկու հրասախօք. և լաւ տիվ. գլ. ժշ. դնէ ի Վառին բասենոյ: Սորա երկուքեան մերձ գոլով միմեանց, միանգամայն ստորագրեցաք, որպէս յայտ է յայժմեան դրից նոցա, որք կոչին Փոքր Տաւ և Սեփ Տաւ, և անկանին ի սկիզբն վերին բասենոյ. տես ի նոր հայաստան թղթ. 90. վասն այսորիկ և ասողիկ միանգամայն յիշեաց ի վերոգրեալ բանս իւր:

Ս աղարշաւան: Ղւան մեծ՝ շինեալ ի վաղարշ արքայէ, սակս գոլոյ տեղի ծննդեան իւրոյ: * Շինէ (ասէ խոր. ք. 62.) աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճառապարհին, ուր ի գնալն մօր իւրոյ ի ձմերոց յայրաբատ, յանկարծակի պատեալ երկանց ի գնացան, ծնաւ ի վերայ ճանապարհին ի գաւառին Բասեան⁽¹⁾, ի տեղւոյ ուր խառնին մուրց և երասիս, զոր շինեաց յիւր անուն, և կոչեաց Ս աղարշաւան: Եւ աստիվերացին գլ. ժա. կոչէ զսա Վասպաթէրաթ մեծ՝ յասելն վասն թուրքաց. * Եկեալ մինչև ի գաւառն Բասեան, և մինչև ի Վառ տակերան մեծ որ կոչի Ս աղարշաւան, և քանդեալ ապա կանեցին գաւառս իշ. սրով և հրով և գերութեամբ: Եւ նաջորդք ինչ սորա կան մինչև ցայժմ՝ որ կոչի Վեօթիէ Կեօթի. զորմէ տես ի նոր հայաստան թղթ. 90:

Ղաւթ, կամ () Կաւթ: Ղւան երեւելի բազմամարդ, զոր յիշատակէ լաստիվ. գլ. ժա. յասելն. * Ղւան մի էր ի գաւառին բասենոյ մերձ առ ստորոտով լերինն՝ որ կոչի Օյերանիս, և անուն նորա Ղաւթի, մարդաշատ և ընչաւէտ: Ստորեւ կոչէ զսա Շէն, յորում դնէ բնակեալ իբրեւ 30 հազար ոգիս, զորս առ հասարակ կոտորեցին ի ժա. դարուն: Եւ նուն սորա ի ք. գլ. լաստիվ. ի մեր օրինակի դրի () Կաւթ, աւ փոխեալ ի օ, որ այժմ փոխեալ ի ո, կոչի ի հայաստանեայց իբր ի բազումս

(1) Երկուս ձեռն՝ գնի Բասեան ի միում Բասեն. իսկ ի տպ. ի Գաւառին բասենոյ:

Ուրիշ. և է գիւղ առ ստորոտով լերին հասանդալայու :
Տես 'ի նոր հայաստան թղթ. 88 :

Լճիկոմ, կամ ՍԷ յոհան : Սենաստան առ վերոգրեալ
լերամբ, զոր յիշէ ասողիկ Դ. 9. յելս անդ ժ. դարուն.
* Սա (այսինքն յոհաննէս վարդապետ) մեռաւ 'ի մո-
լեալ աղղէն վրաց սրով, և թաղեցաւ 'ի վանս՝ որ Լճիկ
գումն ասի 'ի բասեան գաւառի, և այժմ ՍԷ յոհան, առ
ստորոտով լերինն յիւրանեաց : Յետ անդէն թաղելոյ
սորին յոհաննու՝ թերեւ կոչեցաւ մենաստանն ՍԷ յո-
հան :

Բողբերդ : Բերդ՝ զորմէ զազար. * Իսկ շապհոյ տա-
րեալ զկանայս կամսարականացն յամուր բերդն Բասե-
նոյ, զոր Բողբերդն կոչեն :

Լճիկ : Լճոց անառիկ՝ զորմէ լաստիվ. գլ. ԺԴ. յա-
սեն վասն տուղրիլ սուլդանին. * Իջանէ յընդարձակ
դաշան բասենոյ առ անառ ամրոցաւն որ կոչի Լճիկ,
յորում ետես աշխարհաժողով մարդոյ և անասնոյ՝ և ոչ-
ինչ փոյթ արար, քանզի 'ի հայեցոյն միայն ծանօթ զայն
առնէ. և անցեալ առ նովաւ գայ 'ի գլուին Բասենոյ,
մերձ 'ի գեօղն՝ որ կոչի Գու : Կոստանդին պէրփէրու
Ժէն⁽¹⁾ կոչէ զսա Բաղաբ, առ որում գրի Լճիկոմ, և
դնէ յայսկոյս երասի գետոյ, առանձին ինքնիշխան տե-
րամբ կառավարեալ մինչև ցաւուրս իւր, և ապա անձնաւ
տուր յունաց լեալ ամիրայի նորա, և զորդին պատանդ
նոցա տուեալ : Յելս անդ ժԴ. դարուն հառ լէնկժի
մուրն, զորմէ գրէ թովմա մեծոփ. Թէ յետ տիրելոյ մի
ջադետաց՝ եկն ապա * Ի վերին կողմանս աշխարհիս,
նստաւ 'ի վերայ ամրոցին Բասենու Լճիկ կոչեցեալ.
հառ զնա, և զիշխանս նոցա կոչեցեալ Սիւր անուն՝ կա-
պեաց, և զհարիւր ոգի անօրէնն՝ 'ի բերդէն 'ի վայր ըն-
կէց : Գարձեալ հառ զայն եղբայրն սքանդարին : Լճի-
մեան անունս Լճիկոյ՝ զորմէ տես 'ի նոր հայաստան,
թղթ. 89. ածանցի 'ի սեռականէ հին անուանն՝ Լճիկ.
յոր անուն 'ի գործ ածի յայսմաւուրս. նոյ. 18. 'ի վարս
լուսաւորչին ըստ ձեռագրաց⁽²⁾. * Յաւուրսն յայնոսիկ
յայտնեցաւ Ճգնաւորի միոջ 'ի տեսլեանն՝ որոյ անուն էր
գառնիկ 'ի բասէն գաւառէն, 'ի գեղջէն Լճիկայ :

(1) Գիրք կառավարութեան. գիւղ՝ ուստի էր գառնիկ, գնի
դլ. 45 :

(2) 'ի տպ. կրկին են անգ վարք Յօրնիայ. իսկ յերկրորդումս՝ Կճնայ
Լուսաւորչին, 'ի միումս մի և նոյն Գիւղ. որպէս և 'ի միում ձեռ. գրի
Յաւնիայ :

Ս աղաւեր : Յիշէ զայս յոհաննէս կաթողիկոս յասէն .
 * Ս ինչդեռ աշոտ (շահանշահ) անկասկածաբար կայր
 նստեալ զօղեալ 'ի դեօղն որ Ս աղաւերն անուանի || :
 Ո՛չ գտանեմք 'ի գիրս զգաւառ սորա , և ո՛չ զպատճառ
 այսպէս անուանակոչութե , որոյ ստուգաբանութի յայտ
 է ամենեցուն . բայց զգաւառն յայտ առնէ այժմեան դիրք
 սորա , որ անկանի 'ի վերին բասեն . տէս 'ի նոր հայաստան .
 Թղթ . 89 :

Ղաճաջր : Ղիւղաբաղաբ՝ զորմէ ասողիկ . Թ . 6 . * 'Ի սու
 բա աւուրս (այսինքն կայսեր Թէոփիլոսի , որ Թագաւո
 րեաց յամին 829 .) եղև զալուստ հռոմի դիերոյն 'ի դա
 ւառն Ռասենն , և զբազումս խողխողեցին սրով 'ի վերայ
 յարուցեալ գեղաբաղաբին Ղաճաճորոյ || : Լ յժմէ զիւղ
 'ի վերին բասեն . զորմէ տէս 'ի նոր հայաստան Թղթ . 88 :

Ոսիայ : Յիշատակի առ բուզանդայ . Դ . 21 : * Իբրե
 կընա բանակեալ 'ի գաւառին Ռասենոյ , 'ի գիւղն որ
 անուանեալ կոչի Ոսիայ ⁽¹⁾ : 'Ի Դ . 22 . ո՛չ գիւղ՝ այլ տե
 ղիք կոչի յայս անուն . * Ռանակէին 'ի գաւառն Ռասե
 նոյ 'ի տեղին՝ որ անուանեալ կոչի Ոսիա || :

Ղաւար : Օ այսմանէ զազար փարպեցի . * Ղուեր վա
 ղիւն 'ի գաւառն Ռասենոյ , և եկեալ 'ի գիւղն՝ զոր Ղա
 վարն կոչեն || :

Սալորա : Լ յր 'ի ծայր անդ բասենոյ՝ ըստ լաստիվերտ
 ցոյն զԼ . Դ . * Իջանէ Թագաւորն զօրօք յընդարձակ
 դաշտն Ռասենոյ . . . և ինքն խաղացեալ հասանէ 'ի սպա
 ռուածն Ռասենոյ , 'ի տեղւոջն որ կոչի Սալբորա || : Տէս
 'ի նոր հայաստան Թղթ . 91 :

ԳԱՔԵՂԵԱՆՔ : և ԱԲԵԼԵԱՆՔ :

Լ նուանեցան այսպէս յանուն առաջին նախարարացն՝
 զորս կարգեաց վաղարշակոր յերկուս ձեռագիրս պատմու
 թեան խորենացւոյն զրի Վաբա , այլ 'ի տպ . և 'ի միում
 ձեռ . զրի Վաբաղ : * Լ զՎաբաղ ոմն (կացուցանէ)
 'ի վերայ կուտից , և զԼքէլ սպասարար և զահաւոր . և
 շէնս սլարգ եւ նոցա , յորոց և անուն կոչին . սապէս կո
 չին և նախարարութիւնքն Լքեղէն և Վաբեղէն || : Վա

(1) Յօրինակի միում բուղ. գրի Տիւս որպէս և 'ի միւսում վայրի Ոսիա :

բաղ անուն սեպուհի՝ Վաբեղեան տոհմէ յիշատակի և
առ զազարայ :

Վ) Իշապաճոր: Վոչեցաւ այսպէս 'ի յաճախութենէ վիշապաց. քանզի գրի յայսմ. մարտի 6. * Եկեալ Կրն թաթուլ և աւագ եղբայրն իւր վարոս 'ի սահմանս Վաքեղենից մերձ գեղաքաղաքին կաղզըւանոյ, և բնակեցան 'ի Վ) Իշապաճորն կոչեցեալ տեղի, 'ի մէջ անհուն քարանձաւացն՝ յորում ազգի ազգի վիշապք և գազանք որջացեալք էին, որք հալածեցան անտի աղօթիւք Կրն մինչև ցայսօր: Սոյնպէս գրի և 'ի սեպտ. 30: Մ. Ժա. մանաւօք ասողկայ կոչէր Վաղանաճախ. և սակս բնակուեցեն թաթուլ՝ թաթուլ վանք. որպէս գրէ նա ինքն Թ. 2. * Երթեալ (թաթուլ) 'ի վայրս դժնդակս՝ ընդ գազանաց և բնդ վիշապաց բնականայր, 'ի տեղի՝ որ այժմ ասի Վաղանաճախք, կամ թաթուլ վանք:

Վաբեդէնից գաւառին դնի բնակիւթի թաթլոյ՝ հշ միայն յայտնաւորս, այլ և առ վարդանայ, ուստի՝ և վարդան աշխարհագիր՝ի դնէն զկաղզուան յերասխաձոր, և յասէն, * Ուր կան տք ուխտք Վարդիկ հայրն, և տք թաթլու Նապատն։ Էկ պարտ իմանալ՝ թէ զանապատն կամ զբնակիւթի տքն թաթլոյ դնէ յերասխաձոր գաւառի, այլ թէ կաղզուան այժմեան քաղաք է՝ի հին երասխաձոր գաւառի, և ի կաղզուանոյ նոր սահմանի է ուխտն Վարդիկ հայր, և Նապատն տքն թաթլոյ, անյայտ լեալ հին անուան և սահմանին գաբեդէնից։

Վիյց մայրի: Թուրքի լինել մերձ ՚ի վիշապաձորն . ուստի և ՚ի դաբեղենից գաւառի , զորմէ գրի յայսմաւուրս սեպտ. 30 . և մարտի 6 . Թէ՛քն վարոս * Բնակեցաւ յան ձաւս լերանցն՝ որ կոչի Վիյց մայրի ։ 33 Ետ գտանելոյ զմարմին քնն վարոսի , որպէս զքն կոչեցին Վիւտ , նոյն պէս և յայն անուն զմենաստանն : * Լալլ Գտեղի նորա (ասէ) շինեցին վանք , որ մինչև ցայսօր կոչի Վիւտի վանք ։ Վ նոյն կողմանս երևի լինել և Սարգիս անուա նեայ տեղին :

Սխառնուի Գրքի 1. Օգրմէ աստղիկ Թ. 2. յասեւն վասն
Թ. յոհաննու կաթողիկոսի, Թէ եր * ՚ի դաւառէն Գա
բեղենից ՚ի գեղջէ Սիւնձեղնոյ, ՚ի վանականութենէ
Թաթլոյ վանից ॥ Լալալութի տառից ինչ գրի այս
գիւղ առ յոհաննու կաթողիկոսի և այլով խոնարհմամբ.
* Իսկ զկնի սորա զոմն յոհաննէս ՚ի Գաբեղենից ՚ի գեղ-
ջէ Սիւնձեղնաւ, կացուցանէն հայրապետ հայաստանեայցս ॥

Իսկ որք գրեն սոսկ Չեղոան, յայտ է թէ համառօտելով
գրեն՝ ի բաց թողեալ զանունս Սիւն :

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ, ԿՄ ԵՐԱՍԽԱՁՈՐ :

Սի է յերեւելի գաւառաց այրարատու՝ ճոխացեալ
պէսպէս թագաւորալէն քաղաքօք : Ս միում ձեռագրի
աշխարհադրութեան խորենացւոյն գրի Մարտանի, որպէս
և ուրեք առ յոհաննու կաթողիկոսի, և առ թովմայի
կիլիկեցւոյ . ի գիրս ինչ գրի և Մարտանի . և առ կիրաւ
կոսի՝ Մարտանի . ուր եթէ չէ եղեալ վրիպակաւ, գուցէ
այսպէս կոչէ վասն գոլոյ սեպհական կամսարականայն՝ որք
էին յազգէ արշակունեաց :

Սիկզբան անդ այս գաւառ կոչէր Արասխաթր, կամ
որպէս գրի ուրեք առ յոհաննու կաթողիկոսի և առ վարդ
դանայ աշխարհագրի, Չոր Երասխայ : Իսկ ապա ընկալաւ
զանունս Մարտանի, այսպիսի իմն պատճառաւ . իբր զի՝
յաւուրս տրդատայ յորժամ մեռաւ կամսար պաշտօնիկ
որ նորոգ մկրտեալ էր ի նոյն գրիգորէ հանդերձ որդւ
ւովք, նոյն տրդատ՝ որպէս զի արշաւիր որդի կամսարայ
մի գնասցէ անդրէն ի բնիկ աշխարհն իւր ի պաշ, ուր
վտանգ գոյր հաւատոց նորա, բաց ի նախարարութեան
պատուոյ զոր ետ նմա, յաւելու * Աւ այլ պատիւս,
(ասէ խոր. ք. 87.) զքաղաքն երուանդայ և զնորուն
գաւառն՝ մինչև ցկատար ձորոյն մեծի . . . Իսկ արշաւիր
առաւել սիրեալ զգաւառն, յիւր անուն կոչէ Մարտու
նիս, քանզի յառաջ Արասխաթր կոչէր ։

Օ զիրս սորա յայտ առնէ իւր առաջին անունն՝ թէ
ձգէր առ ձորով երասխ գետոյն . զնոյն յայտ առնէ և
ասողիկ ք. 2. զորոյ զբանս տէս ստորեւ ի Վառասունք
անուանեալ տեղին :

Ապիսկոպոսական աթոռ Մարտունեաց մի էր զառա
ջինն ընդ աթոռոյ բազրեանդ գաւառին, և ապա բա
ժանեցաւ յերկուս, որպէս է տեսանել ի գաւազանաւ
գիրս եպիսկոպոսաց այսր գաւառի ուր ասի . * Սրբոյն
գրիգորէ Վազրեանդ և Մարտանիք (որ է Մարտունիք)
մի եպիսկոպոսի վիճակի կարգեալ էին մինչև ցվախճան
քերթողահօրն երանելոյն մովսէսի եպիսկոպոսի . ապա
զատուցեալ Մարտունեաց և տան կամսարականաց՝ նախ
եկաց եպիսկոպոսն Ենդա ամս խն ։ Օ կնի դասի ան

դէն կարգ եպիսկոպոսացն մինչև ցթուականն ճճե . անուանը նոցա են, Յոհան՝ որ յաջորդեացն զինի խնդայ, (որ յայլ օրինակի կոչի Կենդակ) . Թաթուլ . Թովմաս կամ Թումա ան . Հաւուկ . Թովմաս Թ . Սովսէս ան . Յոյս . Թէոփիլոս . Սովսէս Թ . Վաղար . Վրիգորիս , որոյ անուն յիշատակի 'ի ստորագրութիւնս անդ ժողովոցն դիմայ և մանազկերտի՝ քորեպիսկոպոս ⁽¹⁾ անուամբ , յերկոսին ժողովս ևս դասեալ զինի եպիսկոպոսին բզնունեաց : Նոյնպէս յիշատակին առ ասողկայ Դ . 9 . և 32 . Եւսիկ եպիսկոպոս արշարունեաց , որ յետոյ նստաւ կաթողիկոս . և Սահակ ոմն 'ի ժամանակս ան . Սարգսի կաթողիկոսի : Յիշատակի և առ սամուէլի կամ Նաճորեցոյ՝ Նանիա եպիսկոպոս Մշարունեաց : ՄԼ զաւաճին եպիսկոպոսունս որք նախ քան զԽնդա մինչև 'ի քերթողահայրն մովսէս, տեսցես 'ի դաւառն բազրեւան դայ :

Ի Է . դարուն նաև զինի՝ ծաղկեալ էր յոյժ վարդապետարան արշարունեաց , զորմէ ստորեւ :

Մշակ Թ . 'ի կոտորեն զկամարականս , յարբունիս գրուեաց զայս դաւառ : * Բայց զտոհմն կամարակա նացն (ասէ բուզ . Դ . 19 .) որ էին դաւառաց տեարք շիրակայ և Մշարունեաց՝ աղատ առնէր ⁽²⁾ և զգաւառն ունէր յոստան : * Վարձեալ մնաց 'ի ձեռս կամարակա նաց , որք բազմացան 'ի միոջ սպանդարատայ . իսկ յելս անդ Թ . դարուն էանց 'ի ձեռս բազրատունեաց , զի ըստ պատմելոյ ասողկայ Թ . 2 . Մշտ բազրատունի մսակեր անուանեալ՝ * Վանձազին արար զգաւառն Մշարու

(1) Քորեպիսկոպոս անունը զինի և 'ի խորագրի գրոցն Գրիգորիսի՝ որ կոչի մեկնուի ընթերցուածոց :

(2) Թէպէտ 'ի տպ՝ . և յերիս ձեռ՝ բուզանդայ գրի Ապարտէր . սակայն պարտ է ուղղել զայս վրիպակ գրչաց , և ընթեռնուել Ապարտէր , որպէս և 'ի վերոյ 'ի նոյն գլ . 'ի պատմելն զկոտորած այլոց նախարարաց 'ի կիր առնու : Մի՛ զի կարգ բանից նորին բուզանդայ զայս մեզ ծանուցանէ . զի առ ազգատուծի՝ այսինքն առ կոտորած տղգին կամարականաց հայի , և

նչ առ ազատուծի՝ նոցին այս բան բուզանդայ . զոր իսկ և իսկ յաւելու զինի վերագրեալ բանիցն . բայց յազգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ՝ անուն սպանդարատ , թագուցեալ ասորեցուցանէր սպարապետն զօրավարն հայոց վատակ . որ յետոյ լինէր ժառանգ աշխարհին : Երկրորդ՝ զի յայս գլ . բուզանդայ պատմի այն գործ արշակայ ընդ նախարարս , որ ինչ պատմի առ խոր . Դ . 51 . արգ՝ յայն գլ . խորենացուցն պատմի կոտորած կամարականաց յարշակայ , և ոչ ազատուծի :

նեաց յաղգէն կամնարականաց . և զարքունիան 'ի կռ
գովտէ յԱրշարունիս փոխեաց ॥ :

Երոանդապար : Եւ բուզ . 76 . 55 . գրի Երեանդապար .
այլ 'ի միում հին ձեռագրի դնի ըստ առաջին օրինակի :
Քաղաք շինեալ 'ի ք . երուանդայ արքայէ , վասն որոյ և
խոր . ք . 43 . և 87 . կոչէ զսա Քաղաք երոանդայ : Եւ
ասողկայ ք . 6 . կոչի Երոանդապար , սակս քարաժայռ գրիցն :
* Պարտեալ (ասէ) երուանդայ՝ փախստական անկանի
'ի քաղաքն իւր յԱրուանդաքար ॥ : Սոյնպէս կոչի ուրեք
և առ վարդանայ , դարձեալ ստորեւ նոյն անուն գրի
Երոանդապար : * Եւ տուեալ (ասէ) ճակատ 'ի մարաց մարգ
յախուրեան գետ՝ փախչի յԱրուանդաքար և սատակի ॥ :
Եւ խորենացոյն 76 . 31 . կոչի Քաղաք ոստանի կամ
սարականաց . յորմէ յայտ է թէ՛ էր դրան քաղաք , այս
ինքն նախագահ քաղաք արշարունեաց գաւառի :

Եւ նկանի յարեմտից արմաւիրայ , կառուցեալ 'ի սեպա
յեալ քարակտուր ժայռ ինչ , * Օ որով (ըստ ասից խոր .
ք . 36 .) պատառեալ երասխայ ընդդէմ ախուրեանն հռ
սի գետ ॥ : Ուստի և ժայռն էր իբրեւ կղզեակ չըջապա
տեալ 'ի ջուրց : ' Ի վերայ բնական ամրութեան՝ յաւել
երուանդ և զարուեստականն , պարսպելով առ հասարակ
զայն ժայռ , և 'ի գագաթան նորուն կանգնելով միջնա
բերդ բարձրապարիսպ , իսկ 'ի միջոցի պարսպին՝ շինե
լով դրունս պղնձիս : ' Ի ներքուստ 'ի վեր մինչ 'ի դուռն
ինչ միջնաբերդին՝ գործեալ ելանելիս երկաթիս կրկին
ճանապարհաւ . զմին՝ հասարակ ճանապարհաւ տունջե
նային՝ վասն ելից և մտից ամենեցուն , իսկ զմիւսն լա
րեալ ծածուկ որոգայթիւք ընդ մէջ աստիճանացն՝ զոր
'ի գիշերի բանային , առ 'ի յորոգայթս ըմբռնել զնա՝ որ
զազտ գիշերայն կամիցի ելանել 'ի դաւել զարքայ : Եւ
որպէս զի մի ինչ պակասիցի ամենեւին ամրութեան գրից
սորա , 'ի ներքս անդ պարսպին ընդ բազում տեղիս եր
կայնմտութե կտրեալ հատեալ զթանձրութի բլրաձև այն
ապառաժին 'ի վերուստ մինչև 'ի յատակ հաւասար գե
տոյն , ջուր հոսեցոյց 'ի գետոյն 'ի ներքս 'ի քաղաքն ,
որով ոչ կրէին բնակիչքն կարօտութի ջրոյնաւ 'ի ժամա
նակի պաշարման :

Օ այս քաղաք շինեալ ք . երուանդայ՝ յարմաւիրայ
աստ փոխեաց զարքունիս , նաւ զգերութիւնն հրէից որ
'ի նմա , վասն երկուց պատճառաց . մի՝ զի ապականեալ
էր օդ և դիրք արմաւիրայ . երկրորդ՝ զի գոլով ապստամ

բուժեամբ թագաւորեալ, խնդրէր ամրագոյն տեղի առ
'ի պատասպարիլ անդ 'ի թնամեաց իւրոց 'ի վտանգաւոր
ժամանակի՝ որպէս և եղև իսկ . այլ միայն յաւուրս նո
րա կացին անդէն արքունիքն , զի արտաշէս թ . որ յետ
նորա թագաւորեաց , զարքունիս , զգերութիւն Տրէից ,
և զամենայն վայելչութիւն Արուսեակաւոր փոխեաց յար
տաշատ : Տէս 'ի խոր . Թ . 36 . և 46 :

Յաւուրս Թ . արշակայ՝ զօրք շապհոյ սլարսից արքայի
առ հասարակ կործանեցին : * Աւնուին և զմեծ քաղաքն
Ղարուսեակաւոր (ասէ բուզ . Դ . 55 .) և խաղացուցա
նէին անտի երդս ին . հայ . և երդս լն . հրէայ , և
զքաղաքն 'ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատակէին || :
Այսչափ բազմութիւն բնակեաց՝ եթէ չէ եղեալ վրիպակաւ՝
զորմէ կասկածիմք , (թէպէտ և յերիս ձեռագիր օրի
նակս և 'ի տպ . այսպէս գրի ,) յայտ առնեն՝ թէ այս
ժայռ և քաղաքն ողջոյն՝ էր մեծ , զի առ իւրաքանչիւր
երդ եղեալ միայն երկու և եթէ բնակիչ , թիւ բոլորեցուն
լինի 100 հազար : Այլ զբնականաւն անդէն հրէից՝ ոչ
կարեմք միաբանել ընդ խորենացւոյն , զորոց գրէ նախ
քան զԹ . արշակ յերուսաղեմաւ փոխեալ յարտաշատ .
բայց եթէ ասելով , թէ գուցէ յարտաշատէ կամ յայլ
ինչ քաղաքէ անդրէն փոխեցան յերուսաղեմաւ :

Արուսեակաւոր , կամ Արուսեակաւոր : Այլ դաստակերտ շինեալ
'ի վերոգրեալ Թ . երուսաղեմայ 'ի վայելչու և 'ի զուարճալի
հովտի , զմիջոց այսինքն զմիջին տեղի հովտին՝ լցեալ բնակ
չօք և պայծառ շինուածովք , շուրջ զբնակութեմք կաղ
մեալ բուրաստանս և ծաղկոցս , շուրջ զբուրաստանօք
այգեստանեայս . 'ի հիւսիսոյ բարձրանայր կարակնաձև
գրիւք դարեանդ եզր գետոյն , իսկ 'ի հարաւոյ ձգէր
դաշտ գեղեցիկ : Օ այս ամենայն պատմեալ խորենացւոյն
Թ . 39 , արժանի համարի կոչել . Արարեալ Բերի և Բափա
արարեալն դաստակերտ . զորոյ և զմասունս համառօտ՝ այլ
գեղեցիկ ստորագրութեմ նմանեցուցանէ գեղեցիկութեան
դիմաց , զշինուածն որ 'ի միջի՝ բբաց , զշրջապատեալ
բուրաստանս՝ բոլորակութեմ ական շուրջ զբբօք , զայգես
տանն՝ արտեանանց , զկարակնաձև դարեանդս՝ յօնից .
զգաշտան՝ ծնօտից հարթութեմ , զանցս գետոյն՝ բերանոյ ,
իսկ զկրկին գետեզերսն՝ շրթանց :

Անկանի յարշարունեաց գաւառի , զի խորենացին
'ի նոյն գլ . վասն սորա՝ որպէս և վասն այլ ամենայն շի
նուածոց երուսաղեմայ գրէ , թէ հանց առ կամարականաւ

* Օ այս ամենայն գործեցեալս երուանդայ՝ պարզեւէ մեծն տրդատ մարդկան աղգին կամնարականաց ։ Իսկ կամնարականք որպէս գրեցաք ՚ի վերոյ՝ զաւեալ երկիր իւրեանց անուանեցին Բարաւիտ ։ Յուցանէ նաև յայն գլ. Թէ էր մերձ յերուանդաշատ, յասելն . * Եւ այս պիտի գեղեցկութե գիր անքթթելի իմն գողցես ՚ի բարձրաւանդակ Թագաւորանիստն զհայեցուածն ունի ։ Թագաւորանիստ իմանամք աստանօր զերուանդաշատ՝ ուր էին արքունիք . որպէս Թէ այս երուանդակերտ գողցով ՚ի խոնարհ գիրս՝ զհայեցուածն ունէր միշտ ՚ի բարձունս յերուանդաշատ, իսկ երուանդաշատ գողցով ՚ի բարձրաւանդակի՝ միշտ հայեր ՚ի վերայ երուանդակերտի ։

Ի զնեւն այսպէս՝ Գետ անուամբ պարտ է իմնալ յայն գլ. խորենացւոյն զերասխ, և զերուանդակերտ զնեւ առ երասխաւ, ուր էր և երուանդաշատ . զի խորենացին ոչինչ որոշէ անդէն, անդէօք առ ախուրեան գետով էր երուանդակերտ (առ որով էր և բազարան), Թէ առ երասխաւ ։

Եւ յերուանդակերտ զինի ՚ի Թ. արտաշիսէ կոչեցաւ Սարմէ, զորոյ զպատճառն զնէ խորենացին Թ. 43. յայս բան . * Ինքն (արտաշէս) չուեաց ՚ի քաղաքն երուանդայ, յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ՚ի Գաստակերտն երուանդայ, և միաբան գոյմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն Սարմա, որ Թարգմանի Սարմէն, յիշեցուցանելով զԹնամանսն զոր յղէր երուանդա առ Թագաւորն պարսից և առ սմբատ՝ Սարմ զնա կոչելով . յայտմ ՚ի սոյն ձայն անուանեցաւ զաստակերտն Սարմէ, իբր ՚ի կամաց արտաշիսի բառնալ զանուն երուանդայ ՚ի տեղւոջն ։ Եւ յս պատճառ է անուանակոչութե դաստակերտին ։

Հայտ առնէ աստէն Թէ դաստակերտն երուանդայ անուանեցաւ Սարմէտ . իսկ Գաստակերտ երուանդայ է նոյն ինքն Երուանդակերտ . քանզի ՚ի պատմելն Թ. 39. զչինութի նորին, ոչ կոչէ զայն Վաղաք, կամ Եւան, այլ ՚ի խորագրին կոչէ Չեռակերտ, և ՚ի բանսն՝ Գաստակերտն Երուանդակերտի ։ Ուր ՚ի տպ. միայն զնի Չեռակերտ, որ է նոյն ։

Օ այս ՚ի միտ առեալ, պարտ է ասել վասն չուոց արտաշէսի, Թէ նախ եկն ՚ի քաղաքն երուանդայ, որ է

Երրօրեանդաշատ, ապա նախ քան զմիջօրեայ եհաս յԵր-
րօրեանդակերտ:

Երրօրեանդաշատ, և Սարայ Տարփ: Եւաջինն 'ի միում ձե-
ռագրի պատմութեան խորենացւոյն ք. 43. գրի այսպէս,
իսկ 'ի տպ'. և յայլում ձեռ'. գրի ուրոյն Երրօրեանդայ վան,
և յերրորդում ձեռ'. Երրօրեանդ աւան: Եւ տեղի բանա-
կին երրօրեանդայ հեռի յերրօրեանդաշատէ իբր 38. մղոնաւ
'ի հիւսիսակողմն, որպէս յայտ առնէ խորենացին. ք. 43:
* Եւ ճամբարն երրօրեանդայ էր բացագոյն 'ի քաղաքէ
նորին (որ է երրօրեանդաշատ) աւելի քան ք. 20. ասպա-
րիսաւ, 'ի հիւսիսոյ 'ի վերայ գետոյն ախուրեան ||: 300
ասպարէզք առնեն 37 և կէս մղոն: Օ այս անուն անուա-
նեաց ք. արտաշէս, ըստ որում անդանօր պարտեալ զօ-
րուն երրօրեանդայ՝ վանեաց անտի զերրօրեանդ: * Եւ ա-
նուանեաց (ասէ) զհովիտն՝ ուր 'ի վերայ դիականցն բա-
նակեցաւ՝ Սարայ Տարփ, (զի մարաց զօրօք բանակեցաւ
անդէն արտաշէս): Եւ զտեղի ճամբարուն՝ Երրօրեանդայ
վան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի, այսինքն եթէ
յայսմ տեղով Սանեաց զԵրրօրեանդ ||: Եւս ստուգա-
բանութի խորենացւոյն՝ հաւատարմացուցանէ զուղղու-
թի առաջին և երկրորդ անուանս Երրօրեանդայ վան:

Բազարան: Բաղաք՝ իբր 40 ասպարիսաւ, այսինքն 5
մղոնաւ հեռի յերրօրեանդաշատայ, 'ի հիւսիսակողմն 'ի վե-
րայ գետոյն ախուրեանայ, նման երրօրեանդաշատու՝ այլ
փոքր քան զնա, որպէս գրէ խորենացին ք. 37. * Եւման
իւրոյ քաղաքին (այսինքն երրօրեանդաշատու) շինեաց քա-
ղաք փոքր 'ի վերայ գետոյն ախուրեանայ ||: Ը ինօղն է
վերոգրեալ ք. երրօրեանդ. որոյ մեհեանս կառուցեալ ան-
դէն, զամենայն զկուռսն որ յարմաւիր՝ փոխեաց անդր.
քանզի երկեաւ դնել զնոսա յերրօրեանդաշատ, զի մի
'ի յաճախել բազմութեն առ 'ի զոհ, վտանգեցի պահ-
պանութի քաղաքին. և առ բազմութե բազնեացն՝ կռ-
չեաց զանունն Բազարան. * Եւսինքն թէ 'ի նմա յօրե-
նեալ էր զկազմութի բազնացն ||, որպէս մեկնէ խորենա-
ցին ք. 37. յոյր սակս և 'ի խորագիրն նոյն զլեւոյն կոչի
Բազարան՝ Բաղաք կոչոյ: Ունէր սա և բերդ. քանզի
խոր. ք. 45. կոչէ Եւմուր անուամբ. * Հրաման տայ
(արտաշէս) ամբատայ երթալ յԵւմուրն Բազարան՝ որ
հուպ 'ի քաղաքն երրօրեանդայ 'ի վերայ ախուրեան գե-
տոյ ||:

Եւկանի յարշարունիս, որպէս և վերոգրեալն Երրօրեան

դավան, և յետագայ անտառն՝ վասն պատճառին, զոր բերաք յԱրուսեանդակերտ:

Յաւուրսնախկին թագաւորացն բազրատունեաց՝ աստ էին շիրիմք նոցա, և արքունի ապարանք, զի որ առ յոհաննու կաթողիկոսի յիշի աւան ինչ Ռաֆրան անուն, և նոյն ընդ այսմ, և միայն համառօտութեմ կամ վրիպակաւ այսպէս գրեալ. քանզի որպէս ՚ի Ռազրան դնէ ապարանս արքունիս՝ կոչելով զնա թագաւորանիստ, յասելն վասն մարմնոյ ւն. աշոտոյ. * Տարան զնա ՚ի թագաւորանիստ աւանն Ռազրան, զնոյն դնէ և ՚ի Ռազարան՝ յասելն. * Ղնացաք յարքունական ապարանն Ռազարանու: Եւ որպէս ՚ի Ռազրան դնէ զշիրիմ բազրատունեաց՝ յասելն վասն շապհոյ եղբօր արքային ւն. սմբատայ. * Եւ զնա ընդ հարս իւրում ՚ի շիրիմն քնարանացն որ ՚ի քաղաքագեօղն բազրանու: զնոյն դնէ և ՚ի Ռազարան՝ ասելով վասն մարմնոյ մուշեղայ. * Եւ պէտք հանգուցանել ՚ի քնարանի նախնական հանգոտարանացն ՚ի Ռազարան:

Օ այս Ռազարան համարիմք տեղի արքունեացն բազրատունեաց, և ոչ զՌազարանն որ ՚ի կողովիտ, քանզի աշոտ մնակեր մի ՚ի նախահաւուց բազրատունեաց՝ զարշարունեաց գաւառ դնոյ էառ, և անդր փոխեաց զարքունիս իւր ՚ի կողովտէ, որպէս գրէ ասողիկ (զորոյ զւանս եղաք ՚ի վերոյ.) յորմէ և յայտ է՝ թէ նաև բազրատունիք յետագայք նորա յարշարունիս կալան զընակու թի, և անդ սահմանեցին զառաջինն զարքունիս իւրեանց, և ոչ ՚ի կողովիտ: Յաւել և զայն, զի ուրեք յայտնի առ ախուրեան գետով դնէ յոհաննէս կաթողիկոս զՌազրան, ուր և էր Ռազարանն արշարունեաց, յասելն. * Եւ նէ ապա (աշոտ որդի շապհոյ սպարապետ հայոց յաւուրս ւն. սմբատայ) զպճնապայծառ եկեղեցին Ռազրանու, որ ՚ի վերայ Բխուրեան գետոյ:

Շիրիմք թագաւորաց՝ որք կան մինչև ցայսօր ՚ի խոշաւանք մերձ յախուրեան գետ որ է առփայ չայի, և ՚ի ճանապարհորդաց կոչի թագաւորաց, թուին լինել շիրիմք սյսր բազարանի: Տէս ՚ի նոր հայաստան թղթ. 121:

Ղնացոյ: Սայրի մեծ, տնկեալ ՚ի ք. երուսեանդայ՝ ուր գնայր յորս, ամրացուցեալ որմով, և լցեալ բազմութեմ կենդանեաց՝ զորս յանուանէ թուէ խորենացին ք. 38. Եւ ծեանն, Եւ զն, Եւ զք եղբերուաց, Յիւ, Սարազ: Օ գիրս սորա դնէ խորենացին ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ գե-

տոյն, քայց ոչ որոշէ՝ անդեօք երասխայ, [թէ ակուրե-
նայ, այլ գետ անուամբ ստէպ կուէ յայն գլուխս շինու-
թեանց երուանդայ՝ զԱրասխ:

Արապէրս, կամ Արաբ և Բերդ Արապերից: Որի՛ ծա-
նուցեալ բերդից մեծին հայոց, որ առ մատենագիրս
յուշաց՝ որպէս առ սգրավոնի ժա. 529. գրի Արապերս.
առ պտղոմեայ Դ. 13. Արապիշարա (1). առ զոնարա-
սայ (2) Արապիշար գրի չէզոք անուամբ, և փոխանակ յ
տառին յուշաց յերրորդ վանկն, զոր ՚ի կիր առնու-
սգր. դնէ երկբարբառ էւ. սոյն այս անուն է՝ որ առ
խաբիսի գրի Արապի: Իսկ առ մատենագիրս հռոմայեց-
ւոց՝ զորօրինակ առ վէլէյուսի գիրք Բ. թիւ 102. լա-
տին հնչմամբ գրի Արապիշար. առ ամիսնոսի գիրք Ի. Դ.
41. 12. այլայլութե գրի Արապիշարաս. իսկ առ Ֆլորոսի
գիրք Դ. 41. 12. որում և զհետ երթայ ռուֆոս, վրի-
պակաւ գրի Արապիշար (3) որ է արտաշատ. յորմէ և
մոլորեալ վէնէդոսի ՚ի լուծմունս Ֆլորոսի մի և նոյն քա-
ղաք կարծէ զերկոսին:

Անդարձակօղ վարդանայ աշխարհագրի՝ նոյն համարի
զսա ընդ Ասպոյտ բերդին, զորմէ տես ստորեւ:

Անկանի յարշարունեաց գաւառի, որպէս յայտ է
՚ի խորենացւոյն Դ. 31. որ դնէ սեպհական կամարակա-
նաց, որոց երկիր էր արշարունիք. քաջայայտ ևս բու-
զանդ Դ. 55. յասեն վասն փառանձեմայ. * Առեալ
ընդ իւր մարդիկ իբրեւ ժա. հազար, ազատս ընտիրս
սպառազէնս պատերազմօղս, և հանդերձ նոքօք դիմեաց
եմուտ ՚ի բերդն Արտագերից՝ որ ՚ի յերկրին արշարու-
նեաց: Եւ այսպէս անկանի ՚ի շրջակայ սահմանս երաւ-
խայ, և ոչ ՚ի սահմանին որ ընդ մէջ արշամուշատայ և
տիգրանակերտի մերձ ՚ի տաւրոս, ուրանօր դնէ պտղու-
մէոս: Այլ պարտ է յիշել զայն՝ զոր ասացաք բազում

(1) ՚ի լատին թարգմանութե
պտղոմեայ՝ բաց ՚ի Արապիշար
անուանէս, դնի ՚ի նմին գլ. ՚ի
կարգս քաղաքաց հայոց և Արապի-
շար: որ է կրկնութի վրիպա-
կաւ սպրդեալ, որպէս ծանուցա-
նէ օրդէլիոս, և յետ նորա մառ-
դինիէ. և յայտ առնէ նաև նոյն
նութի աստիճանաց երկայնութե
և լայնութե, զի երկոքին ևս

եղեալ կան ընդ 75, 20. և 38,
45: Թէպէտ և չէլարիոս ոչ
համարելով կրկնութի, յիշէ և
զայս ՚ի կարգս անծանօթ քաղա-
քաց մեծին հայոց՝ որք գտանին
առ պտղոմեայ:

(2) Գիրք. Ժ. համար. 36.
Թղթ. 539:

(3) Յօրինակս ինչ Ֆլորոսի
գրի Արապիշար:

անգամ, թէ օտարագործի նախնիք բազում ուրեք առաւել
սխալեցան 'ի նշանակել զգիրս տեղեաց՝ քան զանուանս :

Ընօղ սորա ըստ բուզանդայ եղև արշակ ք. * թա
ղաւորն արշակ (ասէ Դ. 19.) հրաման տայր յարշարու
նեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր Բրտագերս
անուն , և զգաւառն յուտեստի պատրաստութի համբա
րաց թողոյր բերդին , վասն զի կարի ամուր էր բերդն
այն ։ Բայց Բրտագերս շինեալ կայր և նախ քան զար
շակ , զի օտար ազգաց պատմագիրք՝ բաղմօք յառաջ քան
զարշակ յիշատակեն զայս բերդ , որոյ հրամանատար Բու
տուսուս կամ Բութոն անուանեալ , և 'ի Ֆլորոսէ յա
պաւմամբ առաջին վանկի Տօմնէս կամ Տօմնէս ձայնեալ ,
նենգութիւն առ պարսպաւ կոչեալ զգայոս կեսար՝ 'ի մահ
վիրաւորեաց , զոր կայսեր օգոստոսի առաքեալ էր 'ի հնա
զանդեցուցանել զհայս , որպէս գրեն վելլէյուս , զոնարաս ,
և սդրավոն . որ և զկործանումն բերդին պատմէ , ասելով .

* Օ Բրդաիրաս ապստամբեցոյց ատօր բերդակալ ,
այլ զօրավարք (գայոսի) կեսարու ընդ երկար պատերազ
մաւ առին զայն , և զպարիսպն կործանեցին ։ Եւ այս
եղև յերրորդ ամի տն՝ ըստ ուստերիոսի :

Դարձեալ շինեցաւ Բրտագերս , զի խորենացին Դ. 31.
դնէ լինել զայն բերդ 'ի ձեռս կամսարականաց , յորմէ և
եղև գլխաւոր գրգիռ արշակայ կոտորելոյ զկամսարա
կանս առ յափշտակելոյ 'ի ձեռաց նոցա : * Սանաւանդ
զազգան կամսարականաց (ասէ) բառնայր 'ի միջոյ՝ չար
ակնելով ագահեալ յամուրն Բրտագերս ։ Եւ այսպէս
ըստ բանի պատմագրացս՝ երրորդ պարտ է համարիլ
զշինութի արշակայ , և ոչ նախկին , որ և եղև բերդ զօ
րաւոր . զորմէ բաց 'ի բուզանդայ վկայէ և խորենացին
և ամմիանոս , կոչելով Բան աճար պարսպօք և զօրութիւն :

Եւ յաւուրս նորին արշակայ առին դարձեալ զայն
զօրք շապհոյ պարսից արքային , ոչ յարձակմամբ՝ այլ
անձնատուր լինելով բնակչաց . * Եկեալ նստան (ասէ
խոր. Դ. 35.) շուրջ զբերդաւն Բրտագերից . և թէ
պէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամ
բութեն , բայց զի բարկութիւնն այլ էր 'ի վերայ արշակայ ,
մարդիկ ամբոցին ոչ անսացին մնալ համբաւոյն պապայ ,
այլ անձնատուրք եղեն 'ի կամաց , և ոչ 'ի բռնութիւն ։
Յորում ժամանակի փառանձեմ տիկին արշակայ ճոխու
թիւ գանձուց արքունի պահեալ կայր 'ի նմա , զորս զինն
տիւ և զինն զիշեր կրէին ասէ բուզանդ Դ. 55. յաւելու

ամիսնոս՝ թէ և հրձիգ արարին զբերդն ՚ի հրամանէ շապհոյ :

Եւս առումն բերդիս՝ պատճառ եղև առման և կոր ծանման և այլոց երևելի քաղաքաց և բերդից մեծին հայոց :

Կապոյտ , կամ Կապոտայ : Բերդ զօրաւոր , զօրմէ յոհաննէս կաթողիկոս յասելն վասն Կ. սմբատայ . * Եւս նուհետև երթեալ յամրոցս քարանձաւին ՚ի Կապուտայ՝ որ ՚ի ձորն երասխայ , անդ դարեալ դադարէր , վասն զի անառիկ իսկ էր նա ՚ի մարդկանէ : Զոր երասխայ յայսմ վայրի՝ կոչի նոյն իսկ Երասխաձոր գաւառն , որ պէս յայտ է ՚ի նորին բանից յոհաննու կաթողիկոսի , որ սուղ ինչ յառաջ գրէ վասն նոյն սմբատայ . * Երթեալ զօղէր յամրոց վայրս Երասխաձորոյ : Կապոտայ անուանի նաև ՚ի պատմութեան թովմայի արծ. յերկրորդ վարս դադկայ՝ յասելն վասն սմբատայ . * Փախստեայ եղեալ ամրանայր ՚ի բերդին Կապուտայ : Եւս առ ստեփաննոսի օրս . գլ . ԼԳ . ՚ի նմին պատմութե սմբատայ կոչի Երասխա Կապոյտ . * Եւս նա ամրացեալ էր ՚ի ձորն աշորնեաց (այս է Երշարունեաց , որ է նոյն իսկ Երասխաձոր գաւառ) , յամուրն Կապոյտ կոչեցեալ : Սոյն պէս և յայսմաւ . մարտի 30 . * Վտեալ մանուկ մի որդի հմայեկայ եղբօր նոյն վարդանայ գրիգոր անուն , որ ունէր զամուրն Կապուտ , և զԶորն Երասխայ , զԿաղզուան , զԿարս , և զԵասէն : Եւս ստորև . * Եւս անց մնաց նոյն իսկ (նունեայ) ՚ի Կապուտ բերդն զբազում ժամանակս : Եւս վարդան ՚ի պատմելն վասն նոյն իսկին գրէ . * Եւս արարեալ մամիկոնեանն գրիգորոյ՝ որդոյ հմայեկի , տարաւ ՚ի Կապոյտն կոչեցեալ բերդ , և անտի փոխեցաւ ՚ի վանանդ , և կոչեցաւ Ս անանդայ իսկ :

Սինչ ընդդէմ երևի նոյն համարիլ զայս Կապոյտ բերդ կամ Եմուր , ընդ ամուրան՝ զոր եղիշէ յանուն Կապոյտ լերին յիշէ է . թղթ . 125 : * Զառաջ իրազային ՚ի Սինչոց աշխարհին , մարտ եղեալ կռուէին ընդ մեծ ամուրս Կապոյտ լերինն : Վանդի Սինչոց աշխարհի զայրարատ կոչեն նախնիք , որպէս ծանուցաք ՚ի վեր անդր , յարմարի արշարունեաց կամ երասխաձոր գաւառին այրարատոյ , ուրանօր էր այս բերդ : Իսկ Կապոյտ զլեառն անուանել , ոչ ընդդիմանայ և անուան բերդին , քանզի զլեառն յանուն բերդին և քաղաքին անուանել , կամ զբերդն յանուն լերին անուանել , հասարակ է և յա

նուանակոչութիւն այլոց տեղեաց : Պարսկիք յարձակեցան յայնժամ 'ի վերայ բերդիս յարտազ գաւառէ եկեալ՝ ուր եղև պատերազմն վարդանանց , բայց ոչ կարացին տիրել :

Ընդարձակող վարդանայ աշխարհագրի նոյն դնէ զսալնդ բերդին արտագերից՝ յասելն . Յայրարատ է * և բերդն Վապուտ՝ որ կոչի Ղարադերէից ॥ : Սոյնպէս դնի և յաշխարհագրական բառարանի՝ որ հաւաքեալ է ըստ մեծի մասին 'ի վարդանայ և յընդարձակողէ նորին . արդարև նոյնութի գաւառին և ամրութի բերդին՝ յարմարին երկոցունց , այլ միայն վկայութիւն ընդարձակողին վարդանայ ոչ կարեմք զայս ստուգել :

Վապուտաբար . առ կիրակոսի գրի Վապուտաբար , որպէս և առ մինասայ համթեցւոյ թղթ . 38 : Սենաստան շինեալ 'ի Ժ . դարուն՝ զորմէ ասողիկ Գ . 7 . Ը ինեցաւ * և վայելչազարդ տեղին՝ որ Վապուտաբարն անուանի յարշարունեաց գաւառին ॥ : Յայս բան ոչ անուանի Սենաստան . բայց նախընթաց և յետագայ բանք յայտնի ցուցանեն լինել մենաստան . նա մանաւանդ և շինող նորին ակնարկէ լինել զհայրն սարգիս , զի յետ դրելոյ՝ թէ 'ի սարգսն շինեցաւ Սանքն հնձուց , յաւելու զկնի զշինութի Վապուտաբարին և զՎարեվանաց առանց ինչ նշանակելոյ զշինող նոցին , իբր 'ի մի և 'ի նոյն սարգսն շինեալ :

'Ի նմին գաւառի դնէ և կիրակոս՝ յասելն վասն հալածեալ կրօնաւորացն 'ի ռոմանոս կայսերէ . * Եկեալ յաշխարհս հայոց յաւուրս արասայ որդւոյ սմբատայ՝ հաստատեցին վանորայս զՎամրջաձոր , և զՎապուտաբար 'ի գաւառին արշարունեաց հռչականուն ॥ : Յանուանէ նր երեւի լինել կամ 'ի նմին 'ի Վապոյտ բերդին , կամ արտաքոյ 'ի մօտակայս :

Վամրջաձոր : Ուխտ շինեալ 'ի Ժ . դարուն , զորմէ ասողիկ Գ . 7 . Ը ինեցաւ * Վախ առաջինն մեծահռչակ ուխտն Վամրջաձոր 'ի գաւառին արշարունեաց , որոյ առաջնորդ հայր յովհաննէս ॥ : Սորև կոչէ և Վամրջաց Յոր . * Ըրդ եկեալ ընակեցաւ յառաջասացեալ տեղին Վամրջաց ձոր ॥ : Սոյնպէս և լաստիվերացին գլ . Բ . * Սամուէլ որ Վամրջայն ձորոյ վանաց առաջնորդութիւն հովուէր ॥ : Յորմէ երեւի լեալ բնիկ անուն տեղւոյն , և յանուանէ տեղւոյն և ուխտն յորջորջեալ : Ըյս յովհաննէս նախկին առաջնորդ՝ հալածեալ էր յեզերացւոց գաւառին

ի պատճառս հակառակութեան հաւատոյ, ընդ իւր բե-
րեալ զոր խաչն հրաշագործ, որոյ նշանաց և ինքն իսկ
ասողիկ վկայէ ականատես լեալ ի բազում ախտաժէտս :
Յայնմ ժամանակի բնակեալ կային ի նմա միանձուշ
300, ընդ սահմանադրութեան Երեմի, հասարակաց
ունելով զամենայն : Երբորդ վանահայր ուխտիս իմաւ
տակն սամուէլ երևելի գտաւ գիտութեամբ և երաժշ-
տութեամբ : (1)

Կաղլան : Օ այսմանէ յոհաննէս կաթողիկոս . * Գնաց
անտի յամուրս Երասխաձորոյ, ի գեօղն Կաղլան ॥ :
Յայտ առնէ յայս բան թէ էր գեօղ, այլ ունէր և բերդ :
Եսողիկ կոչէ Լան : Օ այս և զվերոգրեալ ամրոցս իմա-
նայ յոհաննէս կաթողիկոս յասելն վասն շահանշահ աշու-
տոյ . * Երթեալ զնայր զկողմամբք ամրոցացն Լաւարու-
նեաց ॥ : Օ գաւառ սորա՝ նաև վարդան աշխարհադիր
համարի Երասխաձոր, կամ որ նոյն է Լաւարունիք, յա-
սելն . * Չորն երասխայ Կաղլանն է ॥ (2) . Լաւանքն հին
գաւառն անուանեալ Չոր երասխայ . այժմ է գաւառն կի-
սահմանն կոչեցեալ Կաղլան, թէպէտ ոչ ըստ բոլորին .
տէս զոր գրեցաք ի ստորագրութե վիշապաձորոյ : Սահ-
մանակից է այս գիւղ գաբեղենից ը յայսմաւ . մարտ. 6.
ուր ասի . * Եկեալ Երեմի թաթուլ և աւագ եղբայրն
իւր վարոս ի սահմանս գաբեղենից՝ մերձ գեղաբաղաբին
Կաղլանոյ ॥ (3) : Եստ մեռաւ ըստ գրելոյ վարդանայ՝
գրիգոր որդի վասակայ թուինն ապիրատայ . * Օ կնի
աւուրց նահատակեցաւ ի Կաղլանն՝ զերծուցեալ ի
մահուանէ զամիրայն անոյ զմանուէ : ॥

Արդիկ հայր : Արդապետարան անուանի ի Է. գա-
րուն, նաև ի Ժ. գարուն յաւուրս ստեփաննոսի օրպ .
զորմէ գրէ նոյն ինքն ստեփ . գլ. Խ. վասն կոմիտասայ
կաթողիկոսին . * Օ անց արարեալ զամենայն վարդապե-
տօք կաթողիկոսարանին, նաև զվարդապետարանին հայ-

(1) Առ կերակոսի յերկուս օրի
նակս գրի անուն տեղոյս Կաղլան
Էջմ. իսկ առ վարդ. աշխարհա-
գրի յերկուս ձեռ. գրի Կաղլան
Էջմ. և գնի ի կարգս վանորէից՝
որ ի շիրակ գաւառի : Բայց ի
տպ. և յայն ձեռագիրս՝ որք ընդ-
արձակեալ են այլովք ստորագրու-
թիւ, ոչ գտանի անգէն այս անուն :
Որոյ վասն թուի վիշապակաւ գրելի

ուրուք մուծեալ : Իսկ առ միւս
այս համթեցւոյ թղթ. 38. ևս
առաւել սխալմամբ տպագրեալ է
անուն սորա Մաքսիմի :

(2) Յայլում օրինակի գրի
Կաղլան :

(3) Չսոյն կրկնէ և ի սեպտ.
30. և գնէ Կաղլանայ, որպէս գնի
և ի միում ձեռ. իսկ յայլում
ձեռ. գրի Կաղլանայ :

այ՝ որ յարշարունիսն էր, զմանկունքն յորում ժողովեալ էին ճարտարք և գիտունք հայոց, այն՝ որ յԵրասխաձորին է՝ զոր այժմ Վարդիկ հայր կոչեն, յղէ (զեղբօրորդի իւր զԹէոդորոս) առ քերթողն սիւնեաց մաթուսաղայ ։

Եւ ուխտ և մենաստան, որպէս կոչէ թոմա մեծօրեցիւն Սեփար անուանեալ՝ եւ հօրն Վարդիկ. յորմէ յայտ է թէ յանուանէ ուրուք հօր՝ որ չէր այնչափ ինչ հին յաւուրս ստեփաննոսի օրպ. կոչեցաւ և այս ուխտ Վարդիկ ։ Եւ այնպէս կոչէ և վարդան աշխարհագիր, յասելն. * Զորն երասխայ Վաղղան է, ուր կան նա ուխտքն Վարդիկ հայրն, և նա թաթլու անապատն ։ (1) ։ Օ մակբայս ուր պարտ է յարակցել ի Վաղղան և ոչ ի Զորն երասխայ, զի Զոր երասխայ է հին գաւառ՝ յորում անկանի Վաղղան գեօղ, և ուխտն Վարդիկ հայր, այլ ոչ անապատն սնն թաթլոյ. իսկ Վաղղան է հին գեօղ, յաւուրց վարդանայ աշխարհագրի մինչև ցայժմ. է նաև նոր գաւառ, յորում անկանի և Վարդիկ հայրն, և անապատն սնն թաթլոյ ։ Տես զվարդիհէր ի նոր հայաստան, Թղթ. 121 ։ Վասն որոյ և թոմա մեծօրեցի՝ կաղղունայ տայ զայս ուխտ, ասելով. * Երկու կրօնաւորք ի նա ուխտէն Վաղղանայ նա հօրն Վարդիկ ։

Կալոյ գիւղ ։ Յիշատակի առ ասողկայ Թ. 2. * Յայսմ ժամանակի երանելին նոն թագ, որ էր ի գաւառէն արշարունեաց ի Կալոյ գեղջէ, վկայեալ վասն քնի քաջութեամբ կատարեցաւ ։

Բարձրոյ ։ Օ որմէ ասողիկ Թ. 2. յասելն վասն ապաւրան սմբատայ որդւոյ մտակեր աշոտոյ. * Եւ ապա արձակեալ ի մէջ. թվին, եկն ի հայս և շինեաց ձեռակերտ մի յԵրշարունեաց գաւառին, և անուանեաց Բարձրոյ ։

Վարդան ։ Տեղի ի հարաւային եզերս երասխ գետոյ, զորմէ ասողիկ Թ. 2. յասելն վասն շահապաւ որդւոյ սեւադայի. * Եւ ետալ յԵրշարունիս գաւառ, իջանէ յեզերս երասխայ լը հարաւոյ կուսէ ի տեղի՝ որ այժմ ասի Վա

(1) Յընգարձակութե վարդանայ աշխարհագրի այսպէս գրեալ թան. * Երշարունիք և Զորն երասխայ Վաղղան է. ուր կայ նա ուխտն թաթլոյ, և վարդան վանքն. ուր զթումաս առաջնորդ կացոյց. և Վարդիկ հայր է անդ, և գա

ւառն գարեղենից ։ Յերկուս ձեռագիրս՝ որպէս և ի տպագրեալն՝ վերապահաւ մակբայս անդ գնի վն գաբեղենից այսպէս. * Եւ Վարդիկ հայր է ։ Անդ և գաւառն գարեղենից ։

աւատնք ॥ : Դուռանեցաւ այսպէս 'ի Թիւ Խ . հազար զօրացն՝ որովք աբաս սպարապետ հասեալ 'ի վերայ շահապայ , խորտակեաց զզօրս նորա :

Նախաճրագ : Յիշատակի առ յոհաննու կաթողիկոսի . * Իսկ արքայ դարձեալ չուէ՝ զնայ 'ի գլուխ գաղաթման Երասխայձորոյ 'ի գեօղն՝ Նախճրաձոր՝ անդ ձմերել ։

Շիրիմ : Դնկանի 'ի գլուխ անդ գաւառին՝ ուրանօր աբաս Թաղաւորն կարուց յելա Ժ . դարուն շինեաց վանս ըստ ասողկայ Դ . 17 . * Եւ ապա խորհուրդ բարեաց կալեալ յանձին՝ շինել վանս . . . և ընտրեաց տեղի ընտրաւ նաւ 'ի գլուխ Երշարունեաց գաւառին , որում Շիրիմն կոչուր , և ընդարձակագոյն սարսպեալ որձաքար յիմօք , չորեքկուսի ձևով , յիւրոց գանձուց մեծածախ աշխատու թիւ յարդարեալ զամենայն շինուածն պիտոյից՝ բնակու թիւն կրօնաւորաց ॥ :

Վիւղ Շիրիմայ յիշատակի և առ զազարայ Թղթ . 259 . բայց զնի լինել յարշամունեաց գաւառի , որ Թուի լինել վրիպակ գրչաց , փոխանակ զնելոյ 'ի գաւառին արշարունեաց . զի ասի վասն Խուրսայ դայեկորդոյ տններ սեհի կամնարականի : * Եւ 'ի գաւառէն Երշամունեաց 'ի գեղջէն Շիրիմաց ։ Վանգի և մերձաւորութիւն անուանցն՝ զգոյն տայ մեզ կասկածիլ :

Օարեհանի : Վիւղ յիշատակեալ 'ի պատմութե գիւտի նշխարաց քա լուսաւորչին որ կայ 'ի ճառքնտրի գրելոյ 'ի Թուին ոհգ : * Հանդիպեալ լինի 'ի գաւառին աշարու նեաց 'ի Օարեհանի գեղջ ։

ԲԱԳԻԵԻԱՆԴ :

Եւ բուզանդայ ուրեք Ե . 43 . գրի Ռաֆրասանդ , նաւ Եւ ձեռագրաց , և առ յոհաննու կաթողիկոսի ուրեք յասելն վասն շահանշահ աշոտոյ . * Հասեալ 'ի վերայ իսմայէլեան զօրուն որ նստէին իսկ 'ի Ռադրաւանդ գաւառի , սրոյ ճարակ զամենեսին զնոսին տայր ։ Սոյնպէս գրի ուրեք և առ Թովմայի արծրունոյ : Եւ յլուր առ յոհաննու կաթողիկոսի գրի և առանց վերջին ք տառի , յասելն վասն մեծին սահակայ . * Եւ քն վերափոխի 'ի Ռաֆրասան գաւառի , 'ի բլուրն կոչեցեալ գեօղ ։ Իսկ յայլ տեղիս ինչ գրի Ռաֆրասան , որպէս տեսցես ստորեւ :

Յիշատակի այս գաւառ և առ պտղովեայ Ե . 13 .

ի թուեն զգաւառս մեծին հայոց, առ որում գրի Վախագանի, իսկ յօրինակն բալադինեան ևս առաւել այլայլ լուծի գրի Վախագանի, զորոյ զտեղին գնէ ը արեւելս ականց տիգրիս գետոյ. այլ ըստ ճգրիտ գրից՝ սահմանա կից է արշարունեաց՝ որ էր առ երասխաւ. զոր յայտ առ նէ լինեն երկոցունց սոցա ի վիճակի միոյ եպիսկոպոսի՝ որպէս գրեցաք յարշարունիս. որում անդէպ էր արդեօք լինել, թէ էին ընդմիջեալք այլովք գաւառօք, և տարակացք յիրերաց: Իսկ ի կողմն արամանայ գեղջն՝ սահմանակից է բասենոյ, և տուարածատափ գաւառին տուրուբերանոյ, զորմէ ստորեւ. նոյնպէս սահմանակից է ծաղկոտան:

Եւ յիստ այս գաւառ գէթ ըստ մասին՝ կոչի Վախագան. առեալ ի հին և յուրիղ անուանէ Վաղարշապատ քաղաքին բազրեանդայ. այլ վարդան աշխարհագիր զհին ուրիղ անունն ի կիր առնու փոխանակ նոր գաւառի՝ աւելով. * Բազրեանդ գաւառն մանծկերտով⁽¹⁾ Վաղարշապատ կոչի: Թերեւս զի յաւուրս իւր չէր տակաւին աղճատեալ հին անունն, այլ զիւրդ և իցէ, պարտ է յաւելուլ ի բան վարդանայ՝ այժմէ: Օր Վաղարշապատ գաւառ չիք գտանել առ նախնիս. այլ՝ քաղաք. իսկ գաւառ եղև ի յետագայ ժամանակս, զորոյ զանուն թէ և ուրղուծի Վաղարշապատ հնչեցուք, և ոչ թիւրուծեամք Վաղարշ, սակայն միշտ պարտ է համարիլ նոր գաւառ, և ոչ հին:

Ի լերինս սորա հռչակաւոր է լեանն՝ Վախագան, զոր յիշէ բուզանդէ. 4. * Եւ գու զեպիսկոպոսապետդ հայոց գնէրսէս. և ել նիստ ի վերայ Վախագան լերին յամուր և յանկասկած տեղւոյ: Եւ զկնի. * Իսկ թագաւորն պապ՝ և եպիսկոպոսապետն ներսէս՝ կային ի վերայ Վախագան լերին: Կոչի սա և Վախագան. զորօրինակ առ բուզանդայ ի նոյն դէպք: Եւ ընդ իւր զմեծ քահանայապետն ներսէս, և ելանէր նստէր ի վերայ Վախագան լերինն՝ և ամենայն զօրքն յունաց և հայոց իջանէին ի տեղի պատերազմին: Եւ Վախագան կոչի և առ ազաթ. Թղթ. յիզ. ուր ի ձեռագրի գրի Վախագան: Եւ յս լեանն յիշատակի և առ աշխարհագիրս յունաց Վախագան անուամբ:

(1) Մանծկերտ գնի յերիս ձեւ կուս ձեռագիրս, և ի տպագրեալն: Եւ զիսկ Մանծկերտ յեր.

Օգաւառ սորա որոշակի յայտ առնէ զազար՝ լինել բազրեանդ, յասելն թղթ. 245. * Վ գեօղն բաղաւան, ՚ի նահանգին (գաւառին) բազրեանդայ, ՚ի լանջակողման լերինն՝ որ անուանի՝ Վսլատ ։ Սգրավոն գիրք ժա. զգիրս սորա որոշէ՝ ՚ի հարաւային կողմն նպատայ դնելով զակունս տիգրիսի ։ Ստղոմէոս համարի զնպատ՝ մասն տօրոսի, դնելով զնոյն առ հիւսիսիւ բացագոյն յոյժ յապոս լեռնէ, որ ըստ սգրավոնի՝ անկանի յարեւելս կոյս հայաւ տանեայց մերձ ՚ի սահմանս մարաց ։ Մ.Ս.Լ որպէս թուի, եթէ սգրավոն և եթէ ստղոմէոս համարին զնպատ գօտի լերանց, քան թէ առանձին ինչ լեռն որպէս ստորա գրեն մերքն՝ դնելով առ ձիւրաւ դաշտիւ. զի մեծն ներսէս առ՝ի տեսանել զմեծ պատերազմն պապայ արքայի ընդ պարսից՝ որ ՚ի ձիւրաւ դաշտի, ել ՚ի գլուխ լերինս ։ * Մ.Բ. րե ետես մեծն ներսէս զայն ամենայն (ասէ խոր. Դ. 37.) ել նա՝ ՚ի կատար լերին՝ Վսլատայ. և ամբարձ զձեռն իւր յերկինս ։

Հռչակաւոր գտաւ այս լեռն և առ հռոմայեցիս, զոր յիշէ վերգիլիոս յերրորդ գիրս երկրագործութե. տող. 30 ։ Ս անէալ (ասելով) Վսլատ ։ Մ.Ս. և զբնակիչս հայաստանեայց ։ Իսկ ուրատիոս գիրք ք. տաղ. թ. նաև զցրտութիւն սորա յիշատակէ. Սասանիստոյց կոչելով զՎսլատ ։

Եպիսկոպոս գաւառիս Տուրք անուն յաւուրս սննն վրթանէսի յիշատակի ՚ի թուղթն մակարայ երուսաղէմի հայրապետին, ուր կոչի նաև եպիսկոպոս բասենոյ. և որպէս ակնարկէ անդէն՝ կամէր սա անձին գրաւել նաև զարքեպիսկոպոսութեան պատիւ ։ * Սատմեալ եղև մեզ (ասէ զՏուրքայ Ղազրեանդեայ և բասենոյ եպիսկոպոսէ,) որ ... յանդգնագոյնս խորհի, եպիսկոպոս միայն աթոռաւ, և ընդ արքեպիսկոպոսին ինքեամբ անձին տայ պատիւ, զոր չէ արժան ընդունել ։

Մ.Ս.Լ. ՚ի գիրս մեր ոչ ուրեք գտաք մի և նոյն լինել երբէք եպիսկոպոսական վիճակի Ղազրեանդայ և Ղաւսենոյ. և թերևս զմասն ինչ բասենոյ ունէր ՚ի վիճակին իւրում՝ եպիսկոպոսն բազրեանդայ յայնմ ժամանակի, որոյ վասն կոչի Տուրք՝ եպիսկոպոս երկոցունց գաւառացս ։ Բայց յաղագս արշարունեաց գաւառին լինելոյ զառաջինն ընդ եպիսկոպոսիւ բազրեանդայ՝ ունիմք յիշատակութի ՚ի գիրս, զոր և յառաջ բերաք ՚ի գրեն զեպիսկոպոսացն արշարունեաց ։

Թոռն եպիսկոպոսական էր 'ի բազրեանդ գաւառի, վասն որոյ և յանուն բազրեանդայ յիշատակին նախնի եպիսկոպոսք երկուց գաւառացս բազրեանդայ և արշա-
րունեաց, և կամ 'ի յիշել զերկոսին՝ նախ Բազրեանդ յիշատակի, և ապա արշարունիք՝ ըստ այսմ զխաղ խոր-
դ. 31. կոչէ Եպիսկոպոս Բազրեանդայ և Արշարունեաց :
Նոյնպէս և բուզ. դ. 12. գրէ վասն նոյն ներսէսի, թէ
* Չեւնագրեաց զայս խաղ յեպիսկոպոսութի Բազրա-
ւանդայ և Արշարունեաց : Եւ 'ի թղթ. 170. գրէ վր
Արկոյ ուրումն փեսայացելոյ խաղայ, թէ * Օ կնի ա-
նեւոյն իւր, նա կալաւ զաթոռն խաղայ : Եւ զձգնիկ՝
եղիւէ և զազար կոչեն սոսկ եպիսկոպոս Բազրեանդայ :
Եւ զնոյն ինքն զմովսէս խորենացի՝ ասողիկ ք. 2. կոչէ
եպիսկոպոս Բազրեանդ գաւառի : Ապա յետ մահուան նա-
րին խորենացոյ՝ յերկուս բաժանեցաւ աթոռն՝ կար-
գեալ սյլ եպիսկոպոս և յարշարունիս, զորմէ գրեցաք
անդէն :

Յիշանդ Ժ. դարուն այլազգիք ապականեցին զայս
գաւառ ըստ մասին՝ յորժամ ժողովեալ էին ընդդէմ զօ-
րաց կուրապաղատին դաւթի. * Վամբարօք և Յահիւք
(ասէ ասող. դ. 38.) այրեցին զգիշերն ամենայն զկողմն
բազրեանդայ յոլով շէնս որ ըստ արեւելից :

Վաղարշապէր : Յայս գաւառ դնէ ասողիկ դ. 4. * Վան
'ի գաւառն բազրեանդայ, և առնուն զբերդն Վաղար-
շակերտ : Եւ լաստիվ. դ. այլազգ գրի այս անուն :
* Եւաքէ զաքարիա զոր յառաջ սակաւ մի յիշեցաք զե-
պիսկոպոսն Վաղարշակերտոյ : Յիշէ զսա և յոհաննէս
կաթողիկոս Եւր և Եւրոյ անուամբ. յասէն վասն յուս
փայ ոստիկանի, թէ զթագաւորն գազիկ * Եւաքէ
յ՝մուրն Վաղարշակերտի՝ պատնէշիւ պատել պաշարել
և առնուլ զնա. որք և երթեալ գնացեալ իսկ, և 'ի բա-
ղումաւուրս մարտ ընդ Եւրոցին եդեալ, ոչինչ կարէին
ստնանել նմա : Եւ Վաղարշ անուամբ յիշէ զայս նոյն
ասողիկ դ. 38. * Վան ընդդէմ նոցա 'ի գաւառն Բազ-
րեանդ՝ բանակ մեծ ժողովեալ 'ի վաղարշակերտ քաղա-
քի : Նոյնպէս և լաստիվ. ք. * Եպիսկոպոս ոմն վրացի
ազգաւ որ նստեր 'ի քաղաքն Վաղարշակերտ (1) :

(1) Չանուն վրացի եպիսկոպո- շուկերտոյ : Յիշատակի 'ի յիշա-
սին 'ի դ. դ. կոչէ Չաքարիա. տակարանս ինչ գրոց Անանիա ե-
զոր և եպիսկոպոս կոչէ Վաղար- պիսկոպոս Աւետիքեան, որ թուի

Լ՝ԱԼ ՚ի հին վարս սքց ոսկեանց ՚ի ճառքնտրի գրի Լ՝ան
 Դեժ, ուր ընդարձակ ևս ստորագրի գիրք նորա, և առա-
 ջին շինող աւանին յիշատակի յանուանէ: * Լ՝ըթեալ
 (ասէ սուքիասանց աշակերտելոց ոսկեանց) կրօնաւորե-
 ցան ՚ի Լ՝երինն որ կոչի Սրբաշխ մերձ յաին աղբեր ու-
 րումն յորդագովնի: Լ՝ւ փոքր մի զկնի. * Ս արեցան
 յարեմուտս կոյս ՚ի հարաւոյ կուսէ առ ստորոտով (նոյն)
 լերին, և գտեալ տեղի բարեխառն մօտ ՚ի դաշտաբե-
 րանն՝ յորում բխէին աղբիւրք ոչ սակաւք ընդդէմ հա-
 րաւոյ, յորս իբրեւ հասեալք նստան հանգուցեալք ՚ի
 տեղոյն բարեխառնութիւն, որ և արդեւանոցս իւրեանց
 արարին գետնափորս դարիւք... Բայց յետ փոքր ինչ
 ժամանակի և ՚ի տեղին շինեալ աւան մեծ ՚ի Թագաւորէն
 վաղարշայ՝ անդ զորդի իւր բնակեցուցանէր սակա տեղոյն
 բարեխառնութեան, Ս աղարշակերտ յանուն իւր կոչե-
 ցեալ: Իսկ լեառն ջրաբաշխ յանուն գլխաւորին նոցա
 Սուքիասու Սուկաւ կոչեցաւ:

Ունէր եկեղեցի յանուն անձաճնի՝ շինեալ ՚ի Դ. դա-
 րուն, զորմէ գրէ յոհաննէս մամիկոնեան ՚ի պատմութե-
 ծիծառնէի խաչին: * Բնդ այն ժամանակս ներսէս հայոց
 կաթողիկոսն՝ որ ՚ի տայոց էր ծննդեամբ (այն է Դ. ներ-
 սէս.) այն՝ որ զՍ աղաշէրոյ (այսինքն Ս աղարշակերտոյ)
 Սք անձաճնին շինեաց, եկն ՚ի տեսութի սք խաչին:

Բաժոսան, Յառաջնոց Վաղարշապէտ և Լ՝ան անուամբ
 յիշատակի, իսկ ՚ի յետագայից՝ Վեօշ: Լ՝նկանի յայս
 գաւառ, որպէս յայտնի դնէ ասողիկ Բ. 2. յասեւն. * Լ՝ւ
 էր անդ այր մի ՚ի Բագրեւանդ գաւառէ ՚ի Բագուան
 դեղջէ: Ի պարթեւաց բարբառ կոչի Վիդասան. * Վայր
 հասանէր (ասէ ագաթ. ՚ի Թղթ. յկէ. վասն տրդատայ.)
 ՚ի քաղաքագիւղն բագուան, որ անուանեալ կոչի ՚ի պար-
 Թեւարէն լեզուէն Վիդաւան (1): Ս ամս որոյ և սուղ
 ինչ ստորեւ կոչէ սոսկ Վիդաւան:

Լ՝ւ խորենացւոյն կոչի սա Բաժնաց աւան, որ է նոյն,
 զոր յայտ առնէ Վախ՝ նոյնութի անուան, զի Բաժնաց
 աւան, և Վիդ աւան ՚ի նոյն հային բան պաշտաման:
 Լ՝րկրորդ՝ գաւառն, զի խորենացին ՚ի նմին բագրեւանդ
 գաւառի դնէ և զբաճնաց աւանն, ուր էր Բագուան.

Ընեւ Լ՝ւալեւերոյ. այլ ոչ է հնա-
 գիր մատենան, յորում և չիք Թե-
 ւական:

Թեք կոչէին յայն անուն՝ զոր
 Թարգմանեալ ՚ի նոյն պարթեա-
 կան լեզուէ ՚ի հայ նշանակէ Վիդ
 աւան:

(1) Որպէս Թէ ասիցէ. պար-

Երրորդ՝ զի զոր ինչ աօն դնէ ագաթանգեղոս կատարել
հեթանոսաց ՚ի Բագուան կամ ՚ի Վից աւանի, զնոյն
խորենացին պատմէ լինել ՚ի Բագնաց աւանի: Եւ բու-
ղանդայ ըստ ձեռագրաց ևս կոչի Բագաան, զորմէ ստո-
րև. սոյնպէս գրի ՚ի յունականն ագաթանգեղոսի, կամ
ըստ յոյն հնչման Վագաան⁽¹⁾:

Նոյն կասկածիմք լինել և որ առ խորենացոյն Թ. 74.
յիշատակի Բագաւան. մի՞ զի անդէն ՚ի միում ձեռագրի
գրի Բագուան, և երկրորդ՝ զի դնէ ՚ի նմին աւանի լի-
նել պաշտօն որմզդական, որ յարմարի այսմ⁽²⁾: * Օ հուրն
որմզդական (ասէ) որ ՚ի վերայ բագնին՝ որ ՚ի Բագա-

(1) Վարդան աշխարհագիր գրէ
վն սորա. * Բագուան աւանն Բա-
գրաւանայ բերդն է ՚ի վերայ ա-
խուրան գետոյ. աւանն գիւղա-
քաղաք ասի: Եթէ Բագրաւա-
նաւ իմանայ զգաւառն, որպէս
թէ ասել՝ Բագուան բերդն է ՚ի
Բագրաւան, այսինքն ՚ի Բագրեանդ
գաւառին. ընդդէմ է դնել ՚ի վե-
րայ ախուրան գետոյ. զի բագ-
ուան՝ որպէս եղաք ՚ի վերոյ՝ է՝ ՚ի
վերայ եփրատայ, և ոչ ախուրե-
նայ՝ որ է վտակ ինչ որ զեղու յե-
րասի գետ:

Յայլում ձեռ.՝. զնի ուրոյն ու-
րոյն: * Բագուան աւանն, Բա-
գրաւանայ բերդ ՚ի վերայ ախու-
րան գետոյ: Արպէս թէ յայրա-
րատ են զանազան տեղիք՝ Բագ-
ուան աւանն, և բերդն Բագրա-
ւան գաւառի: Բայց և այնպէս՝
այլևայլ եղեալ զերկոսին զոտս
՚ի միմեանց, ոչ ուղիղ թուի դնելն
՚ի վերայ ախուրենայ, ուր ոչ կա-
րէ ձգիլ բագրաւան գաւառն, և
ոչ բերդ ինչ նորա:

Այլազգ. դնէ ընդարձակոյն
վարդանայ. * Բագուան աւանն
(ասէ) բագարանայ բերդն է ՚ի
վերայ ախուրան գետոյն, զոր
երուանդ շինեաց, և անդ փոխեաց
զաթոռ հայոց թագաւորացն. ա-
ւանն գիւղաքաղաք ասի: Արմս
թէ կամելով ասել. Այս բագուան
է բերդն բագարանու. որ է չա-
րաչար շփոթութի, զի բագարան
շինեալ յերուանդայ առ ախուրե-

նաւ՝ էր յարշարունեաց գաւառի,
իսկ բագուան էր ՚ի բագրեանդ
գաւառի առ եփրատաւ, և այն՝
ոչ եթէ բերդ, այլ աւան:

(2) Քանզի խորենացին յայն բան
ակնարկէ արտաշի զայրարատ նա-
հանգ ՚ի կարգի եղեալ և շինեալ
որ էր բնիկ արքունական երկիր,
կեդրոն հայաստանեայց, յորում
և էր այս բագաւան. և ոչ զփոյ-
տակարան զհեռաւորն յայրարա-
տոյ: յորում էր այլ բագաւան,
բայց գաւառ, և ոչ քաղաք. թէ
պէտ է ժի. գաւառն փայտակա-
րանու կոչեցեալ յանուն որմզդ-
գայ, ցուցանէ թէ և յայն կող-
մանս առաւելութի իմն կատարէր
պաշտօն որմզդայ:

Եւ ևս զի և յայսմաւ. ՚ի նա-
ւասարդի Թ. զնէ կատարել հայ-
ոց զոտն արամազդայ, կամ որ նոյն
է՝ որմզդայ ՚ի ժամանակս հեթա-
նոսութե, յորում աւուր կատա-
րէր և տօն ՚ի բագուան: Միայն
զի յայսմաւ. նաւասարդի 1. կմ
օգոստ. 11. սխալի՝ յորում զայս
տօն արամազդայ ցուցանէ լինել
՚ի տեղիս մեհենիցն յաշտիշատու,
զոր և շփոթէ ընդ գլակայ վա-
նաց, ուր ագաթ. թղթ. յիւն.
գրէ՝ թէ նրն գրիգոր ՚ի 7 սահմի
ամսոյ հրամայեաց կատարել զտօն
սից, յորմէ մարթ է կարծել թէ
և տօն հեթանոսաց յայնմ վայրի
յաշտիշատու ՚ի նմին սահմի ամ-
սեան կատարիւր:

ւան՝ անշէջ հրամայէ (արտաշիր արքայ պարսից) լու-
ցանել ։

Բայ աւան կառուցեալ է 'ի նպատ լերին՝ առ որոյ
ստորոտով անցանէ եփրատ . յայտ առնէ զայս ագաթան
գեղոս 'ի յկզ . ուր նախ գրէ վասն գրիգորի . * Բայա դայ
հասանէ յանուանեալ զիցաւանն ։ Եւ զկնի . * Գայր
հասանէր առ ստորոտովն նպատական (կամ ըստ ձեռ" .
'Եպատակ) լերինն , ընդառաջ լինէր թագաւորն ամե-
նայն զօրօքն հանդերձ առ ափն եփրատ գետոյն ։ Բայ
ինքն՝ քն գրիգոր կամելով ճանապարհորդել 'ի Գից աւան՝
ուր սպասէր նմարդատ , եկն եհաս առ ստորոտով նպատ
լերին , ուրանօր ընդառաջ ել թագաւորն առ եփրատաւ ։
Օ ի աւանն անկանէր ոչ առ ստորոտով , այլ ընդ զառ 'ի
վայր նոյն լերին . վասն որոյ յետ մկրտելոյ տրդատայ եւ
Ժողովրդեան 'ի գեսն անդ եփրատ , իբրեւ 'ի գետոյն դառ-
նալ կամէին յեկեղեցին որ 'ի Գից աւանն , հարկ եղև ե-
լանել 'ի վեր , որպէս գրէ նոյն ագաթանգեղոս 'ի թղթ .
Դժ . * Եւ նոքա 'ի վեր յաւանն դառնային . . . Ելեալ
'ի վեր 'ի տէրունական տունն դառնային ։

Բայ ընիկ տեղի աւանին էր 'ի լանջս կամ 'ի կուրծս
անդ լերին՝ զոր բացայայտ ստորագրէ զաղար . թղթ . 245 .
* Եւ լուեալ զայսպիսի բանս անօրէն դատաւորացն 'ի
մէջն յաղդայ , սրով կտրել զգլուխ երանելոյն հրամայե-
ցին մերձ 'ի տեղի՝ քն մատրանն առաքելանման նահատա-
կին քնն գրիգորի , 'ի գետն Բագաւան 'ի նահանգին
բաղրեւանդայ , 'ի լանջակողման լերինն՝ որ անուանի
'Եպատ , մօտ 'ի քն տեղի մատրանն՝ որպէս երկու քարըն-
կեցօք ։

'Ի Ժամանակս հեթանոսութե երևելի էր 'ի սմա գե-
րեզման մաթանայ քրմապետի , եղբօր վերջին տիգրանայ ,
ուր էր բազին եւ իջեան 'ի հիւրընկալութի . յորում եւ
կատարիւր տօն մեծ 'ի ն . առուր նաւասարդի ։ Բայ թէ
ո շինեաց զբազինն , եւ ո կարգեաց զտօնն , գրէ խորենա-
ցին . Թ . 63 . * Պատմէ (ասէ՝ բարդաժան) 'ի մեհենիցն
պաշտամանց , վերջին տիգրանայ արքայի հայոց պատ-
ռեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ մաթանայ քրմապետի 'ի
Բագնացն աւանի որ 'ի Բաղրեւանդ գաւառի՝ բազին 'ի
վերայ գերեզմանին շինեալ , զի 'ի զոհիցն ամենայն անցա-
ւորք վայելեացեն , եւ ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք . յո-
րում եւ զկնի վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց 'ի
սկզբան ամի նորոյ 'ի մուտն նաւասարդի ։

Բաղինն էր յանուն վանատրի չաստուածոյն հիւրընկալութեան. և տօնն կատարիւր վասն նորոյ ամին և նոր պտղոց . իսկ «քն գրիգոր շինեալ անդէն եկեղեցի» եդ զմասն ինչ 'ի նշխարաց սքն յոհաննու և աթանաղինեայ, և հրամայեաց զտօն նոցա կատարել անդէն . պատմէ զայս ազաթանդեղոս ըստ մասին 'ի թղթ . Եւ . յասէն . * Եւ եդ անդ «քն գրիգոր» հիմունս, և շինեաց եկեղեցի, և զնշխարս զոր ունէր յոսկերաց սքն 'ի տէրու նախան տանն բնակեցուցանէր : Եւ ըստ մասին 'ի թղթ . Եւ . * Եւ զյիշատակ վկայիցն բերելոց ժամադրեաց 'ի տօն մեծ հռչակեալ յառաջագոյն կարծեցեալ սնոտեացն պաշտաման ('ի ժամանակի դիցն ամանորաբեր նոր պրտղոց տօնին, հիւրընկալ դիցն վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ 'ի նմին տարւոյ պաշտէին, յոր ուրախութեան նաւասարդ աւուր), զի ժողովեալ 'ի յիշատակ մեծի երանելի մկրտչին յովհաննու, և զ«քն վկային քն զաթանաղինին յայնմ աւուր խմբել 'ի նմին յաւանի» (1) :

Յիշատակի այս տօնն և 'ի բուզմանդայ. Դ. 15. յասենն. * Եւ յայնմ առուր տօնն դիպեցաւ յիշատակի մեծին յովհաննու, որ 'ի գրիգորէ և 'ի տրդատայ յաւանին բազաւանին կարգեալ էր: Ղազար զայս եկեղեցի թղթ. 242. կոչէ ՍԲ ԳԵՂԷ ԳԱՆՆԱԿԱՊԱԿԷՆ ԳՐԻԳՐԷ. իսկ փոքր ինչ ստորեւ կոչէ ՍԱՌԱՄԱՆ ԱՇԽԷ ԳՐԻԳՐԷ. զորոյ զբանս յառաջ բերաք 'ի վերոյ: Յորմէ երեւի' թէ մենաստանն որ էր աստ, զկնի շինեցաւ. զի 'ի Լեւոնդայից միայն յիշատակի, զոր օրինակ 'ի յովհաննէ կաթողիկոսէ, յասենն. * Եւ վասն զի ընդ նոքօք նուաճեալ էր գաւառն բազրեանայ, ընդայն ապա զմի 'ի պատուաւորաց իւրոց ոստիկանն առաքէ. որոյ երթեալ հասեալ 'ի վանս միայնարանի սեջն գրիգորի' որ 'ի դեօղն բազումանու, երեկօթս անդ առնէր: Եւ 'ի սամուէլէ' յասենն. * Կոտորումն ուխտի սեջն գրիգորի 'ի բազրեանդ 'ի բազուման: :

(1) Հիւրընկալ և վանատուր՝
էն մականուանը որմզգայ, այն է
արամազդ կամ դիոս. զի հէթա.
նոսը համարէին զարամազդ իբր
չած պաշտպան հիւրընկալութեւ,
և վրէժխնդիր սնիրաւութեց կեզ-
լոց առ հիւրս: Աթենացիք քան-
զի պատուէին զհիւրս, առանձին
իմն պաշտէին զգիւս սովին հիւր-
ընկալ մականուամբ, ըստ որում

Ե. Նախնի Հայք 'ի բազումսն: Իւրապէս կարծէ պօստուէ՝ սամա բացւոց ևս առ հիւրընկալն գիտս նուիրեալ էր զԵրեւանց տաճար որ 'ի գարիզին: 'Նաև հիւրընկալուԹի տան հռոմայեցւոց՝ անուանեալ Լէքգիսպէանիում, կառարեցաւ երբեմն յանուն գիտսի, հէր. մէսի, ևս իրտալոյ, որպէս վկայէ վալէրիոս մաքսիմոս:

Կոչեցաւ այս մենաստան յանուն Եղիշի գրիգորի, ըստ որում եկեղեցի նոր հիմնեալ էր 'ի Եղիշի գրիգորի: 'Ի սմա գտաւ ներսէս շինող 'ի տօնի վարդապետին աշխարհաժողով բազմութիւն, որպէս գրէ կիրակոս. առ որով եղև կարգաւորութիւն շարականաց: (3) Եւ անդ Ե. դարուն յաւուրս յովաքայ կաթողիկոսի փարթամացեալ էր ոսկի և արծաթի սպասուք, զորս առ 'ի յափշտակել ոստիկան ոմն զրպարտութիւն ետ կոտորել զմիաբանս. զորոց զթիւ աւելի դնէ յովհ. կաթ. քան զՎ. այլ, բաց 'ի փախուցեալ լոցն որք էին սակաւք (1): 'Ի Ռազուանէ էր և սինն կաթողիկոս՝ ըստ գրեցոյ կիրակոսի: 'Ի յովհ. կոչի տա 'Եւ քէլիսա՝ մերձ 'ի տիառին իբրև 3 ժամաւ, զորոյ զշինուածենէ եկեղեցւոյն տես 'ի նոր հայաստան. թղթ. 116: Երկրորդաբար պանծալի ցուցաւ այս գեօղ և եկեղեցի քան զայլս. մի՛ զի աստանօր առաջի գեղջս 'ի ջուրն անդ եւրբատայ՝ եղև մկրտիլ տրդատայ հանդերձ արքայագունդ բանակաւն, և երևումն սաստիկ լուսոյ 'ի նմանութիւն սեան՝ իաչ ունելով 'ի գլուխ, (զորմէ տես յագաթ. 'ի թղթ. 175:) Երկրորդ՝ յայսմ վայրի մեկուսացաւ Եղիշի սահակ, յորժամ 'ի բաց հանին զնա 'ի հայրապետութիւն որպէս պատմէ խորենացին. Դ. 66. * Եւ քն կալով 'ի բազրեանդ (2) գաւառի, 'ի տեղւոյն՝ ուր ծագեաց յերկնուստ լոյսն 'ի մկրտել Եղիշի գրիգորի զարդատ արքայ և զբոլոր հայսս:

Օ արեւմտան: 'Ի Ռազաք մօտ 'ի բագուան, յիշատակեալ առ բուզանդայ, առ որում ուրեք գրի Օ արեւմտանդ. և այլուր 'ի Դ. 58. Օ արեւմտան (3): * Եւ զկանայս աղաւտացն և նախարարացն զփախուցելոց՝ հրաման տայր (շուպուհ) ածել յառաջարկէն՝ որ էր 'ի Օ արեւմտան քաղաքի: 'Ի Ռազակեալ էր սա բազմութիւն բնակաց, այլ զօրք շատհոյ պարսից արքայի առեալ կործանեցին յաւուրս Բ. արշակայ: * Եւ պա առնուին (ասէ բուզ. Դ. 55.) և զքաղաքն բազրեանդայ Օ արեւմտան, և իաղացուցաւ նէին անտի հինգ հազար երդ հայ, և ութ հազար երդ.

(1) Զայս գիպուած ծանուցաւ նէլ երեւի կիրակոս 'ի պատմութեանդ զարքարեայ սպասաւարին թաւարայ թագուհւոյն վրաց, որ զայլազգիս սպանանէր. ասէ. * Փռ խանակ քահանայիցն բագւանայ զոր մորթեցին, և զարիւն արկին զպարսպովն եկեղեցւոյն, որ մին.

չեցայոր սեւացեալ երեւի տեղին: Յայլում օրինակի գրի Բագուանայ:

(2) 'Ի միում ձեռն. գրի Բագուանդ:

(3) Որ է մի և նոյն քաղաք. զի 'ի նոյն գլ. սուղ ինչ 'ի վերոյ գրի ըստ առաջնոյ օրինակի Զարեհաւան:

հրէայ, և զքաղաքն 'ի հիմանց տապալէին յատակէին ։
 Յոր սակս ստորև Ե. 43. զաւերական նորին յիշատակէ՝
 նշանակելով և զգիրս ։ * Իր բանակ նոցա 'ի բազրա-
 ւանդ գաւառի 'ի բազումն աւանի, որ է մօտ յաւե-
 րակսն ։ Օ արեհաւանդ քաղաքի ։

Սոյն այս Օ արեհաւան յիշատակի և 'ի ժամանակս
 վարդանանց առ եղիշէի Է. 133. և առ զաղարայ 107.
 յերկոցունց իսկ առանց ինչ յիշատակութեան գաւառի,
 քանզի առաջինն գրէ այսչափ ինչ վասն ուրացեալն վա-
 տակայ. * Եւսն էր նա և 'ի մահ մոգուցն 'ի Օ արեհա-
 ւանի ⁽¹⁾ ։ Իսկ երկրորդն թէպէտ և Վիւղ անուանէ
 հայելով յառաջիկայ վիճակ Օ արեհաւանի զինի աւեր-
 մանն 'ի շապհոյ, քանզի գրէ. * և 'ի վաղիւն 'ի ծագել
 արեւուն՝ արս 'ի նոցանէ թուով սպանին սրով 'ի գիւղն որ
 կոչի Օ արեհաւան ։ Եւս 'ի նմին տեղւոյ ոչ ընդ աղօտ
 ակնարկէ լինել և Օ արեհաւանի մերձ 'ի վասն սպարա-
 պետին՝ որ էր 'ի բազրեւանդ ։

Եւս համարիմք ընդ այսմ զ Օ արեւանա քաղաք յիշա-
 տակեալ 'ի պող. 'ի մեծ հայս. զոր օրդէլիոս վրիպակաւ
 դնէ 'ի փոքր հայս. թէպէտ և դիրք տեղւոյն (որպէս և
 և այլոց բազում քաղաքաց պտղովեայ.) ոչ համաձայնի
 ճշգրտիւ տեղւոյն բազրեւանդայ ։ Իայց զգիւղն համա-
 նուն գլխատակեալն յասողկայ և 'ի մագիստրոսէ, զոր և
 դնեն 'ի ծաղկոտն գաւառի՝ ոչ կարացաք որոշել, արդեօք
 նոյն՝ թէ այլեայլ իցեն. քանզի ասողիկ կոչէ զնոյն Գ. 3.
 Օ արեհաւան. յասելն. * Յաւուրս սորա երեւեցաւ սմարտ
 թոնդրակաց առաջինն 'ի Օ արեհաւան գեղջէ 'ի ծաղ-
 կոտն գաւառէ ։ Իսկ մագիստրոս 'ի թղթ. որ առ կաթո
 ղիկոտն ասորւոց՝ կոչէ Օ արեհաւան ։ * Սմբատն այն...
 եկեալ 'ի գաւառէն ծաղկոտնէ 'ի գեղջէ Օ արեհաւա-
 նէ ⁽²⁾, եկեալ բնակեցաւ 'ի թոնդրակա ։

Օ 'ի ծաղկոտն գաւառ սահմանակից գոլով բազրեւան
 դայ՝ մարթ էր յետ ժամանակաց փոփոխիլ սահմանաց
 նոցա, և այնպէս մի և նոյն զարեհաւանի՝ որ էր նախ
 քաղաք բազմամարդ 'ի սահմանին բազրեւանդայ, յետ
 կործանելոյն դարձեալ շինութի առնուլ ըստ մասին վի-
 ճակի գեղջ, և անցանել 'ի սահմանակից գաւառն ծաղ-

(1) 'ի սպ. բացատ գրի 'ի Զա-
 բէն ասանի. իսկ յայլ օրինակ մի
 'ի Զարեհաւանի ։

(2) Այսպէս գրի յերկուս օրի.
 նակս, իսկ 'ի միում գրի Զաբէն
 ան ։

կոտան . այլ զստուգութիւն այսորիկ՝ յետագայից թողցուք
'ի յայտ բերել :

Լշարաւայ Գիւղ : Ղանի յայսմ գաւառի առ յովհաննու
կաթողիկոսի , յասելն վասն ք . ներսէսի կաթողիկոսի .
* Լա զինի սորա ներսէս , 'ի գաւառէ բազրեանայ 'ի
գեղջէ Լշտարակաց : Կոյնպէս զնի առ ասողկայ 'ի պատ
մեն զնոյն ներսիսէ , ուր և գաւառն զրի Բազրեանդ :
Իսկ 'ի պատմեն զն . գէորգ կաթողիկոսէ , յայլում գա
ւառի կացուցանէ զայս գիւղ՝ ասելով . * Տէր գէորգ յա
րագածօսանէ 'ի գեղջէ Լշտարակաց :

Լրամանայ Գիւղ : Օ գիրս սորա ստորագրէ զազար յայս
բան . * Լա եկեալ հասանէին 'ի գիւղ մի՝ որոյ անուն էր
Լրամանայ 'ի նահանգին բազրեանդայ , մերձակայ սահ
մանակից բասենոյ և տուարածատափայ :

Լրծակ . և Բերդիւն : Օ երկոսին ևս յայս գաւառ
գնէ զազար՝ յասելն . * Կալեալ զնա 'ի գեօղն՝ որ կոչի
Լրծակ , տարեալ կապեցին 'ի միւսում ևս 'ի գեօղ յան
ուանեալ Բերդիւնս 'ի նմին բազրեանդ գաւառի :
Օ արծակ յիշէ լաստիւ . Թ . գնելով փոքր ինչ հեռի 'ի
Բերդիւն , յորմէ Թուի լինել այլ Լրծակ 'ի վասպուրա
կան նահանգի , կամ Թերեւս նոյն է ընդ արծիկէի : Իսկ
զԲերդկաց գիւղ յիշէ յովհաննէս կաթողիկոս , բայց
գնէ 'ի մաղաղ գաւառի , զորմէ տեսցես 'ի ստորե :

Բլուր : Գիւղ՝ յորում մեռաւ մեծն իսահակ , որպէս
զրէ զազար . * Այսիւնեցաւ խաղաղական հանգստիւ
'ի գաւառին բազրեանդայ , 'ի գիւղն՝ որ անուանեալ
կոչի Բլուր : Լշակերտք նորա ածին զնա աստ 'ի հիւան
դանաւն իւրում : * Որպէս Թէ (ասէ խոր . 76 . 67 .)
'ի վայր և ընդանեգոյն և զերծ տեղի մատուցեալ 'ի զօ
րացն պարսից կտտողաց զնոսա , որք բանակեալ էին
յայնժամ առ բազնաց աւանի : Բլուր կոչի սա առ խո
րենացոյն , և առ յոհաննու կաթողիկոսի . այլ կորին
կոչէ Գիւղ Բլուրաց , գնելով զմահ սննն իսահակայ , * Բազ
րաւանդ գաւառի 'ի գիւղն Բլուրաց :

Լրգեակ : Յիշատակի առ եղիշէի 181 : * Լրգէն ե
րէց 'ի բազրեանդայ 'ի գեղջէ Լրգեակայ (կամ լը այլ
օրին .) Լրգեակայ : Լա առ զազարայ , յասելն . * Լա
լըր զարէն էրէցն , որ էր 'ի գաւառէն բազրեանդայ՝
'ի գեղջէն որ կոչի Լրգեակ :

Զրա : Գիւղ յիշատակեալ առ Թովմայի արծրունոյ
ն . 14 . * Հասեալ 'ի բազրաւանդ գաւառ 'ի Զրա

գեղ, կամէր անցանել 'ի Թադաւորաբնակ տեղինն հայոց ॥ : Չիրաւ անուամբ այլք զգաշտն յիշատակեն առ նպատ լերամբ, յորմէ երեւի թէ էր անուն գեղջ, և 'ի գեղջէն անուանեցաւ և գաշտն :

Ուխտեաց հաղաք. կամ Ուխտաց ասան : Յիշատակի առ լաստիվերացոյն :

Տիրառիճ : Վիւղ՝ զորմէ յոհաննէս կաթողիկոս. * Մպա գրքիստափոր 'ի դաւառէ բազրեանայ 'ի Տիրառիճ գեղջէն ստուգանեն յաթոռ հայրապետութե ॥ : Մ. ասող կայ ք. 2. դիւի 'ի հոլովեալն. * Տէր քրիստափոր փիլիսոփայ, 'ի դաւառէն բազրեանդայ 'ի գեղջէ Տիրառիճոյ ॥ :

Խա : Տեղի 'ի գաշտի անդ բազրաւանդ դաւառի՝ զոր յիշատակէ բուզանդ ե. 32. յասելն. * Եւ էր Թադաւորն հայոց սլապ բանակեալ 'ի գաշտին բազրաւանդ դաւառի 'ի Խու անուն տեղոյն ॥ :

ԾԱՂԿՈՏԷ :

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրութե խորենացւոյն գրի Օւաղէտոյն. առ ասողկայ Օւաղէտոյն. առ զազարայ ուրեք՝ Օւաղէտոյն, և այլուր՝ Օւաղէտոյն : Որպէս թէ առ յաճախութե ծաղկանց իւրոց անուանեալ Օւաղէտոյն. այլ ուղղագոյն ևս թուի մեզ կոչեցեալ Օւաղէտոյն, կամ Օւաղէտոյն, սակս ձգելոյ դաւառիս ընդ լերամբ ծաղկայ, ⁽¹⁾ զոր օրինակ Մրադածոտն, Սասեացոտն՝ որք ձգին ընդ արագած և ընդ մասիս լերամբ :

Սահմանակից է բազրեանդ դաւառին, և հանդէս նորա. զի զօրք հայոց և այլոց քրիստոնէից իրրեւ կամեցան բանակիլ ընդդէմ տաճկաց եղեւոյն 'ի ծաղկոտն, բա նակեցան 'ի բազրեանդ դաւառին, 'ի վաղարշակերտ քաղաքի նորա. որպէս է տեսանել առ ասողկայ ք. 38. զնոյն յայտ առնէ և այժմեան դիրք ալաշկերտոյ՝ որ է բազրեանդ, և դիրք ծաղկայ լերին :

() Դ սորա գոլով զովացուցիչ, էին 'ի նմա տեղիք ամաւրանոցաց. զոր յայտ առնէ զազար. թղթ. 102. յասելն.

(1) 'ի հին վարս սրց ոսկեանց խառնուրդս ձորոց ուրեմն, որ 'ի ճառքնորի. * Յետ մահուան առաքելոյն (Թադէոսի) երթեալ ծաղիկ. յորոյ յանուն և շէնքն կոչին մինչև ցայսօր Ուխտեաց : Ծանոթիս յակունս եփրատայ 'ի

* Հասեալ ամիսը տօթոյն ջերմութե՝ չու արարեալ ամե-
նայն բազմութիւնն հայոց 'ի տեղիս հոլոց՝ դային հասա-
նէին 'ի գաւառն որ կոչի Նաղկուտն ॥ :

Ը ահապիւն : Եւ լեառն, որպէս է տեսանել առ խորե-
նացոյն 7. 23. * Վնելոյ բազում էրէս քան զայն ունել
ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն՝ որ Ը ահապիւնն ան
ուանի ॥ : Ստորեւ սոյն այս լեառն դասի նոյն ընդ ծաղ-
կաց լերին : * Տեսցես տեղիս քաջէրէս 'ի լերինն ծաղ-
կաց ⁽¹⁾ զպարկազիր ջրով ॥ : Որով անկանի սա 'ի ծաղկ-
ոսն գաւառի, որպէս և լեառն ծաղկաց :

Յայս լեառն ժողովէր ամի ամի բանակ թագաւորին 'ի
նաւասարդի՝ առ 'ի կատարել զտօնն ամանորաբեր, և զտօն
յովհաննու՝ որոյ եկեղեցին էր 'ի մօտակայ աւանին բազ-
ուան . որպէս է տեսանել առ բուզանդայ 7. 15. * Եւ
էր բանակ թագաւորին (Թ. արշակայ) 'ի Ը ահապիւնն
'ի բուն բանակի տեղսն արշակունեացն 'ի ներքոյ սիւ-
սեացն, և 'ի վերայ ասպարիսացն ॥ : Յիշէ 'ի նոյն զԼ. և
Օ տօնն նաւասարդայ, և զյիշատակ յովհաննու : Վոյնպէս
և 'ի դործս ժողովոյն՝ զոր արար աստանօր Թ. յովսէփ
կաթողիկոս՝ այս Ը ահապիւնն կոչի Բանակետղ թագա-
ւորաց 'ի ժամանակի ամանորաբեր տօնին : * Վային ժո-
ղովին 'ի հրամանէ միաբանութե յեղեալ կէտն 'ի Ը ա-
հապիւնն 'ի բանակետղ թագաւորացն հայոց 'ի ժո-
մանակ ամանորաբեր տօնին ॥ :

Եւ ուն սորա թուի լինել անուն վանաց կամ իջեանի և
բնակարանի իշխանին շահապի յայսմիկ լերին, և յայն
մանէ ընկալեալ լերին զիւր զանուն. զի և ուրեք 'ի պատ-
մութեան ժողովոց ազգիս՝ ուրոյն զրի Ը ահապիւնն : Եւ
առ ազաթանդեղոսի 'ի թղթ . յձթ . յիշատակի իշխանն
Ը ահապ Ը ահապիւնն :

Եւ յս լեառն սեպհական էր նախ տոհմի ուրուք գնու-
նեաց, ապա էանց առ նախայիշատակեալ գնել արշակու-
նի, վասն զի ժառանգութե Թ. Եհաս նմա 'ի մայրենի հաւոյ
իւրոյ՝ որ էր գնունի, և նոյնպէս կոչէր գնել, որպէս

(1) 'ի տպ . 'ի լերինն ծաղկաց :
Յայսմաւուրս Թ. խորայելի գրի
յօդոստ . ինչ . վասն սրբ օսկեանց .
* Սորա բնակեալ 'ի լեառն ծաղ-
կոց յակունս եփրատայ գետոյն 'ի
ժամանակս արտաշէսի արքայի ॥ :
Եւ 'ի սեպտ . ինչ . * Գնացեալ կրօ-
նաւորեցան 'ի յակունս եփրատայ

'ի ծմակ լեառն ծաղկոց ॥ : Եւ
փոքր մի զինի գրի վասն սուրբիս
ոսանց . * Եւ եկեալ զազարէին առ
նոսա 'ի լեառն ծաղկոց ॥ : Եւ 'ի
վերջն գրի . * Իսկ լերինքն կոչին
յանուն սրբն (օսկեանց) Ոսկի,
և (սուրբիսանց) Սուրբ ॥ :

սպատմէ խորենացին, և յայտմ վայրի ետ սպանանել և թաղել ք. արշակ զնոյն զնէլ արշակունի, որ էր իւր եղբորորդի: Դ լերինս յայտմիկ թաղեալ զնէ վարդան և զմարմինս սպանողացն նորին զնէլոյ, և ՚ի 1157. յայտ նեալ իբր նորանշան իմն տեսեամբ: * Յայտնեցան (ասէ) ՚ի շահապիվանս մարմինք սպանողացն զնէլոյ անփութ հանդերձիւք, և արիւնշաղախ մարմնով՝ որպէս և սպա նանն, ըստ անիծից սոյն ներսէսի:

Լ Խ: Տեղի ՚ի լերինն շահապիվանի, զորոյ զգիրն որոշէ բուզանդ 7. 15. յասէն. * Իսկ զսպտանեալն զնէլ՝ առնուին զնային մօտ ՚ի սիւնն արքունի, և անդէն կառասիէին ՚ի սարակ լերին (իմա զշահապիվանն), որում տեղոյն Լ սին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն որոյն էրիոյն, ընդդէմ մուրտաստանին աղբէրացն բազմոցացն արքունի, յանդիման բանակետեղ բնին: Լ յսինքն յանդիման տեղոյ բանակին, ուր բանակեալ էր թաղաւորն ՚ի շահապիվանի:

Լ Կ: Բերդ՝ որ ՚ի բանից աստի զազաբայ թղթ. 102. երևի լինել յայտմ գաւառի. * Հասանէին ՚ի գաւառն որ կոչի ծաղկուտն, մերձ ՚ի բերդն ամուր՝ զոր Լ Կ զնն անուանեն. զայն տեղօք արարեալ բանակետեղս արանց՝ զաղարէին անդ գաւառս տօթոյն: Յիշատակէ զնոյն և եղիշէ թղթ. 55. բայց առանց որոշելոյ զգաւառն, և կոչէ Գիւղաբաղաք. յասէն. * Եկին հասին յաշխարհն հայոց ՚ի Գիւղաբաղաք մի մեծ՝ որում անուն էր Լ Կ զնն:

Լ Կն է սա ընդ աւանին՝ զոր յիշատակէ ընդարձակօղն թովմայի արծրունոյ: * Լ Կ եալ իւր ամուսին (աբղմսեհարծրունի) զգուստր գրիգորի արեւելեան դուկի, և զթուն մեծաշուք և տիեզերակալ իշխանաց իշխանին ալ լուղի՝ որ էր տէր և իշխեցող գաւառացն ծաղկոտան, և կողովտի և մեծ աւանին Լ Կ զնն:

Լ Կն կարծեսցուք և ընդ Լ Կ զնն զեղջ, զոր ստորագրէ պրոկուպիոս (պատերազմ պարսից. ք. 25:) * Հարիւր և քսան ասպարիզաւ հեռի ՚ի տուվիոսէ (՚ի դմնայ,) յաջմէ եկելոցն ՚ի սահմանաց հռոմայեցոց՝ երևի լեառն դժուարամատոյց և ահազին զառ ՚ի թափ, յորոյ դժուարաժեռ խոխոմն է գիւղն Լ Կ զնն, ուր նալէտիս յիմա նալն անդ զգալուստ թշնամեաց՝ անդրէն ընդ կրունին դարձեալ ամենայն զօրօք սպասարեցաւ, ապաւինեալ յամուր գիրս տեղոյն: Լ Կ ստորոտով լերին է գիւղն. իսկ ՚ի գահավէժ զազաթանն՝ բերդ ամուր համանուն

գեղջ. արդ նավէտիս զամենայն մուտս գեղջ վիմօք և առաւարօք խցեալ՝ դժուարամատոյց կացոյց, նաև փոսս հատեալ, չորս հազար զօրս անդանօր եդ ॥

Սարգիսի: Տերմուկ յիշատակեալ առ զաղարայ. [Թղթ. 230. * Վային հասանէին այնուհետև 'ի ծաղկէոտն. և կամեցեալք առ վայր մի հանգչել 'ի ջերմկին որ կոչի Սարշակի ॥

Առաքեալն: Վիւղ՝ զորմէ ասողիկ 7. 38. * Վան 'ի դաւառն ծաղկոյոտն, 'ի գիւղն որ կոստեանքն կոչի ॥

Լեւոնայ Խալ: Տեղի՝ որ Թուի լինել յայտմ գաւառի, զորմէ յիշատակի յայտմաւորս. յօդոստ. 27. ուր պատմի երևումն քնի սուբիասանց մերձ 'ի միայնարանսն ոսկեանց, ուր և մկրտեցան 'ի նոցանէ 'ի յակունս եփրա, տայ 'ի ծաղկաւէտ տեղիսն:

ՇԻՐԱԿ:

Սյուպէս կոչեցեալ ասի յանուանէ շարայի, որոյ հայրն արմայիս բնակեցոյց զնա յայտմ վայրի, և եղև կալուած սեփհական նմա: Վերջ նորա դաշտավայր մերձ յերասխ և յարմաւիր. երկիրն յուռթի և բերրի, զոր համառօտիւ ստորագրէ խորենացին յիւրում պատմութեան 11. * Եւ զորդին իւր զշարայ, զյուրվածին և զշատաւ կեր, առաքէ (արմայիս) ամենայն աղխիւ իւրով 'ի դաշտ մի մօտաւոր (այսինքն մերձ առ երասխ, և առ արմաւիր,) արդաւանդ և բարի (1), յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, 'ի Թիկունս հիւսիսոյ լերինն՝ որ անուանեցաւ արագած, յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանել Շիրակ. վասն որոյ արդարանալ Թուի առաջապէլին՝ որ ասի 'ի մէջ գեղջկաց. Թէ քո շարայի որկորն է ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն ॥ Սասն այսորիկ զշիրակ գաւառ Սահման շարայի անուանէ նոյն խորենացին 7. 6. և չնորհալին յողբան եդեսիոյ. Սահման Ծարայի:

Կոչեցաւ զկնի այս գաւառ նաև Չորոյգէ, գէթ ըստ այնմ մասին որ անկանի յողորտս անի քաղաքին. * Չորոյգէտ յանի է (ասէ վարդան աշխարհադիր) և Շիրակ գաւառն ॥ Սմին իրի և վարդան պատմադիր զգաւ-

(1) Սյուպէս յերկուս գրեալ որպէս և 'ի տպագրեալն գրի գիր օրինակս, ուր 'ի միւս այլ, Բէրբէ:

գիւն վերջին թագաւոր անւոյ՝ կոչէ (Սափաւոր Յորոյ Գեորգ .
'ի թուղթս գրիգորի կաթողիկոսի և լամբրոնացւոյ կոչին
բնակիւք ՁորոյԳեորգի* (1) : Եւ յիշատակս ասոց Գաւառ կոչի Շո-
բէիւ, ելեալ աղաւաղութիւն բառէս Շիրակաւան, զոր-
մէ ստորեւ :

Յաւուրց անտի մեծին տրդատայ սեփական եղև այս
շիրակ ազգին կամարականաց, որպէս է տեսանել առ
խոր. ք. 87. * Տայ (ասէ տրդատ թագաւոր) ժամանկունի
նմա (կամարայ նաճապետին կամարականաց) զմեծ դաս
տակերտն արտաշէսի, որ այժմ ասի դրասխոնակերտ, և
զգաւառն Շիրակ : Եւ ասն որոյ բուզանդ Դ. 19. և
Դ. 11. և զազար դենն ընդ տերութիւն կամարականաց,
զոր յափշտակեաց արշակ ք. այլ յետ այնր դարձեալ
էանց 'ի ձեռս կամարականաց, զի յիշատակին 'ի գիրս
իշխանք սորա 'ի նոյն զարմէ, որպէս և առ զազարայ՝ յա-
սեն. * Ինդ մէջ երկոցունց մասանցն (բանակին) ըզ-
բաջն և զընտիրն՝ զիշխանն շիրակայ զներսէհն կամա-
րական, և զնորուն եղբայրն զհրահատն պատրաստական
յորինէին : Եւ այց որպէս թուի 'ի ք. դարուն յանցանել
արշարունեաց գաւառի 'ի ձեռս բազրատունեաց՝ էանց
և այս գաւառ 'ի նոցա ձեռս :

Եւ : Եւ թագաւոր հաւանակս բազրատու-
նեաց, և արքայանիստ ոմանց թագաւորաց 'ի նմին տոհ-
մէ, վասն որոյ թագաւորաբնակ կոչէ մատթէոս. Եւ թագաւոր
Դիւրայ Սափաւորաբնակ յաղաքին Եւրոյ : Ուրեք ուրեք գրի Յա-
նի, բայց զառաջնոյն գրչութիւն ուղիղ համարել տայ այս
ստուգաբանութիւն շնորհալուոյն յողման եղեսիոյ. ուր գե-
ղեցիկ իմն խորհրդաբանէ զանուանէ սորա 'ի դիմաց
եղեսիոյ.

* Եւ զքեզ յայս հրաւիրեմ,
արեւելեան քաղաքդ Եւրի . . .
Եւ նեալ եղեր տուն արքունի,
ընտրեալ նահանգըդ Եւրայի.

(1) Մարթ է թէ և այլ տե-
ղիք, որոց նիստք են առ ձորովք
գետոց, կոչեցան 'ի գիրս Ձորոյ-
գետք. իբր անուն տեղւոյ. զոր
օրինակ ստեփ. օրպ. գլ. ք. զի
սահակ իշխանն՝ որ էր աներ ք.
աշոտոյ արքայի բազրատունւոյ,
կոչէ իշխան ՁորոյԳեորգի և Գեորգ.

ճանայ : Ուր թուի անարկել և
յայլ տեղի ինչ՝ որ էր 'ի կողմանս
գարգման գաւառին գուգարաց՝
կոչեցեալ սոյնպէս Ձորոյգետ :
Կամ թէ ասացուք՝ գուցէ այս
սահակ իշխան 'ի գարգմանայ սկը-
սեալ մինչ 'ի յայս ձորոյգետ շի-
րակայ :

Ուազաւորաց բազրատունի,
որ 'ի ցեղէն խորայելի . . .
Պեղեցկանուն զարմանալի,
որ երբակի տառիւ բերի,
Լորրորդութեանն խորհրդի,
որ միշտ 'ի քէն երկրպագի ॥

Յաւել և զայն, զի և առ յունաց պատմագիրս, առ
կեդրենոսի և առ սկիլիծիսի գրի համաձայն առաջին գլը-
չութեան:

Սարգան ուրեք տայ սմա և այլ անուն անսովոր, յա-
սելն. * Սինդեռ չե էր ընդարձակ շինեալ քաղաքն
Լնի, որ կոչի խոսի: Լսալէս դնի նաև յերկուս հին
օրինակս, որ մեզ թուի ածանցեալ կամ յանուանէս Լա-
մաի, և կամ կամաի անուան ածանցեալ և աղճատեալ յան-
ուանէս խոսի:

Տես վասն այսր զմիւս Լնի, ուր նշանակեցաք թէ որ
պէս յետինք շփոթեն զերկուսին, յորոց մին անկանի 'ի
դարանաղեաց գաւառի բարձր հայոց. իսկ այս երկրորդս
յայսմ շիրակ գաւառի. զոր բաց 'ի վերոգրեալ բանից
չնորհալոյն և վարդանայ աշխարհագրի, յայտ առնէ
նաև կիրակոս՝ յասելն վասն զաբարիայ զօրավարին թա-
ղուհոյն վրաց. * Հրամայէր ժողով առնել 'ի մայրաքա-
ղաքն յանի, որ 'ի շիրակ գաւառի: Լսլև մատթէոս.
որ և ուրեք կոչէ զԼնի Սեծ որան Շիրակայ. որպէս և
ստեփաննոս օրպէլ. յոտանաւոր ողբն ասէ վասն բազ-
րատունեաց.

* Վանդի աթոռ նորա արկին,
'ի Շիրակայ տանն 'ի յԼնին ॥

Երբնպէս անուանեն զնա և վարդան և այլք. վասն ո-
րոյ և զանանիա համարօղն՝ զոր ոմանք յանուն քաղաքին
կոչեն Լնի, այլք յանուն գաւառին կոչեն Շիրակայի.
և զբարսեղ արքեպիսկոպոս քաղաքիս, ոմանք կոչեն արք-
եպիսկոպոս Լնի, և ոմանք Շիրակայ:

Օ առաջինն էր սա բերդ, յայն սակս բերդ անուամբ
յիշատակի առ զաղարայ, որ նախ զգաւառ նորուն յիշ-
ասելով. * Եկեալք 'ի գաւառն Շիրակայ՝ 'ի դաշտն ուր
բնակէր մարգապանն հայոց ատրվնասպ ॥ Եւ սուղ ինչ
զինի զբերդն, ասելով վասն նորին ատրվնասպայ և ամ-
բոխին որ ընդ նմա. * Ըուէին 'ի տեղոյն (այսինքն 'ի

դաշտէն շիրակայ), և երթեալ բանակէին մօտ 'ի պա-
րիսպ բերդին՝ որ անուանեալ կոչի Անի ॥

Աւար 'ի սմա շինութի ինչ աշոտ բազրատունի մնա-
կեր կարգացեալ յեւս Ը. դարուն (1), այլ այս շինութի
էր իբր նորոգութի ինչ, և ոչ ընդարձակութիւն. զի և
յովհաննէս կաթողիկոս 100 ամառ զկնի քան զաշոտ,
Անուր կոչէ, և զնէ մերձ յեզր ախուրեան վտակին, (2) և
ոչ յեզր անդ նորա՝ ուր զկնի տարածեցաւ:

Այլ առաջինն որ ընդարձակեաց զանի, եղև Դ. աշոտ
արքայ ողորմած յորջորջեալ, որ նոր պարիսպ յաւել
կանգնել ըստ վարդանայ, զոր կոչէ փոքր պարիսպ քաղա-
քին անոյ, և զամենայն բրդունս և զեկեղեցիս: * Օ փոքր
պարիսպ քաղաքին Անոյ շինեաց (ասէ աշոտ,) և զամե-
նայն բրդունսն, եկեղեցիս յօրինեաց 'ի նժգ Թվին, յա-
մին 964:

Որդի նորա Թ. սմբատ արքայ տիեզերակալ ձայնեալ՝
էտ կատարեալ ընդարձակութի քաղաքին. որոյ 'ի բա-
ցուստ նոր պարիսպ յաւելեալ՝ 'ի մէջ էառ զպարիսպն շի-
նեալ 'ի Տօրէն իւրմէ, և վասն այնորիկ առաջին պարիսպն
փոքր կոչեցաւ՝ համեմատութի շինելոյն 'ի սմբատայ. որ
պէս և այս պարիսպ կոչի 'ի վարդանայ Սեծանիստ:
* Սմբատ որ տիեզերակալ կոչեցաւ՝ զմեծանիստ պա-
րիսպն Անոյ շինեաց, և զկաթողիկէն հիմնարկէ ॥

Յայնմ ժամանակի քաղաքն ձգեցաւ մինչև յախու-
րեան վտակ, որպէս ծանուցանէ ասողիկ Դ. 11. * իւր
արկեալ պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անուոյ, յախու-
րեան գետոյ մինչև ցծորն ծաղկոցաց՝ կրով և վիմով մա-

(1) Պատմէ զայսմանէ վարդան
'ի բանն զոր յառաջ բերաք 'ի միւս
անի. ուր շփոթելով կոչէ Վա-
ման. բայց գաւառ յարմար այսմ
կամախոյ, գտանեմք 'ի բանս անդ
նորա զշիրակ. ուստի նորոգեալն
յաշոտոյ ոչ էր կամախ որ էր 'ի
դարանաղեաց գաւառի, այլ բնիկ
կոչեցեալն Անի որ 'ի շիրակ. զոր
և հաստատէ բան ասողկայ որ ասէ
վասն սորին աշոտոյ՝ Թէ գնոյ էառ
'ի կամարականայ զերկիր նոցա:

(2) * Իսկ արքայ սմբատ (ասէ
յովհ. կաթ.) 'ի գաւառն իւ-
րում 'ի տայոց, երթայ հանգիպի
նեբքինապետին մեծի, մերձ յա-

մուրն յԱնի յեզր ախուրեան դե-
տոյ ॥ Ամուր անդամբ կոչէ և
սամ. 'ի Թուին նժգ. յաւուրս
վահանայ կաթողիկոսի, նոյնպէս
և լաստիվ. Թ. և կիրակոս: Այս
ամուր և բերդ յետ ընդարձակե-
լոյ քաղաքին՝ ճշգրիտ անուամբ
կոչեցաւ՝ Անի Բերդ, որպէս է
տեսանել առ լաստիվ. Թ. յասեն.
* Սարգիս իբրև ետես զեղեալսն,
զգանձս Թագաւորութեն առեալ
'ի Արթին ամուրն մտանէ յան-
առն Անի ॥ Զոր մատթ. և
վարդ. շփոթեն ընդ միւս անի
ամրոցին որ 'ի դարանաղեաց գա-
ւառի:

ծուցեալ, մահարձանօք և աշտարակօք բրդացն բարձրաբերձ պարսպեալ, բացագոյն քան զՀին պարիսպն յընդարձակութի քաղաքին, և մայրադերան դրամբք երկաթադամ հաստահեղոյս բեւեռապինդ ամրացուցեալ ։ Սամուէլ զնէ զայս շինութիւն թվին չնիթ . որ է ամ Թն 980 , յառաջին ամն անդ թագաւորութե սմբատայ, զի գրէ . * Իսկ և իսկ ընդ թագաւորեն սմբատայ, լիւր արկեալ պարիսպ քաղաքին Մնոյ ⁽¹⁾ բարձրաբերձ բրդամբք և լայնատարած տեղօք՝ յախուրան գետոյն մինչև ցծաղկոցաձորն կոչեցեալ վայր, հիմնարկեաց և զկաթողիկէն պայծառափառ ՚ի նմին քաղաքի ։ Յորմէ օրինակէ գրեթէ բառ առ բառ և կիրակոս ։

Յայնմ օրէ սկսու պայծառանալ այս քաղաք մարդաշատութե, հարստութե, և բազմութե եկեղեցեաց և ապարանից՝ մինչև յամենայն սահմանս հայաստանեայց զինի բրիտանէութե՝ ոչ յիշատակի ուրեք ՚ի գիրս մեր այլ քաղաք համեմատ սմա ։ * Իւր անի (ասէ մատթ .) բազմամբոյս լցեալ քաղաքն, բիւրք բիւրուց արանց և կանանց՝ ծերոց և տղայոց, որ և հիացումն արկանէր տեսուչացն, զոր կարծեալ զօրացն բազմաց՝ եթէ մեծ մասն աշխարհիս հայոց իցէ . և յայնմ աւուր հազար և մէկ եկեղեցի ՚ի պատարագի կայր ՚ի յՄնի . և էր քաղաքն շուրջանակի քարակտուր . և էր զեան ախուրեան շրջապատ . բայց միայն ՚ի մի կողմն կայր տեղի ինչ դոյր, որպէս թէ նետընկէց մի ։ Սման սմին և կիրակոս որ գրէ . * Քաղաքս այս Մնի լցեալ էր բազմութե մարդկան և անասնոց, և պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք . և եկեղեցի բազում կայր ՚ի նմա . մինչ ՚ի կարգ խօսից երդման՝ այսպէս երգնուին, Մնոյ հազար և 40 եկեղեցի, և յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք ։ Յուցակ բազմամարդութե սորա է և այն, զի յոհաննէս թագաւորն ՚ի Ժն . դարուն՝ ընդդէմ աշտոյ որ յանկարծ եկն ՚ի վերայ նորա, վաղվաղակի 40 հազար հետեակ զօրս, և 20 հազար հեծեալ զօրս եհան ՚ի նոյն իսկ ՚ի քաղաքէն ։

(1) Այսպէս գրի և առ լատինի . Թ . Սինչե ՚ի գուռն Անոյ ։ Եւ ՚ի գլ . Ժ . Յոյժ պապէս էր ըստ արժէիցն Անոյ . . . Առաքէ թագաւորն տեղակալ քաղաքին Անոյ ։ և ոչ Անոյ, որպէս գտանի առ տոռլ . զոր եղաք

՚ի վերոյ : Առ կիրակոսի գրի Յանոյ . կամ Անոյ . * Լիւր արկեալ պարսպին Յանոյ ։ Եւ թէ * Իւրեւ տեսին ռամիկք բազմութիւն քաղաքին Յանոյ . . . Առաքէին բնակիչք քաղաքին Անոյ ։ ևն :

Պ՛հ հազար և մի եկեղեցեաց քաղաքիս՝ զերից միայն եկեղեցեաց շինութի գտանեմք յիշատակեալ. յորոց երկուքն են արքայաշէնք։ () մին կառոյց վերոգրեալ սրմբատ. ք. * Մկանէ (ասէ ասող. Գ. 11.) հիմն և մեծաշէն եկեղեցւոյ ՚ի նոյն քաղաքին Մուոյ ՚ի ձեռն ճարտարապետին տրդատայ, որ զկաթուղիկոսարանին եկեղեցին շինեաց յարգինայի ։ Սէ կարաց սմբատ ՚ի գլուխ հանել զայս եկեղեցի՝ առ կանխելոյ օրհասին մահու, այլ կատարեաց կատրամիտէ թագուհին կին ւն. զազկայ արքայի, ՚ի հրեշտակէ նոյ յորդորեալ՝ ըստ ասից վարդանայ։ () զարդս այսր շինուէ պատմէ ասողիկ Գ. 30. * Մ. յլ կին նորա (զազկայ) կատրամիդէ թագուհի բարեպաշտուհի եղեալ, որ եր դուստր վասակայ սիւնեաց իշխանին. շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին սմբատայ, ամենապայծառ վայելչութեմբ, բարձրաբերձ կամարօք գմբէթաւորեալ խորան երկնանման. և զարդարեաց ՚ի զարդ ծիրանեծաղիկ ոսկեթել նկարագործ անգուածոց, արծաթեղէն և ոսկեղէն անօթոց, և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վայելչութեմբ, որովք ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաթուղիկէն (1) սբ՝ որ ՚ի քաղաքին Մուոյ ։

Պ՛հ զարդուց սորա զերկոսին յանուանէ յիշէ մատթէոս. մի՛ ծանրագին խաչ արծաթի՝ մարդաչափ մեծութեմբ՝ կանգնեալ ՚ի գմբէթն անդ եկեղեցւոյն, երկրորդն՝ կանթեղ ապակի կաշմեալ ՚ի բիւրեղէ (2), յայնմ ժամանակի ճաշխարհիկ համարեալ, զոր ՚ի հնդկաց տուեալ եր բերել սմբատայ աիեզերակալի ընդ բիւր մի զանաւուց. որոյ կշիռն եր 12 լիտր. և նոյն չափովն տանէր 12 լիտր. զերկոսին ևս ՚ի վայր ընկեց, և զջահն խորտակեաց ոմն ՚ի զինուորաց յառման անդ քաղաքին յալփաս լանայ։

() երկրորդ եկեղեցին շինեաց ւն. զազիկ արքայ յանուն սբն զրիգորի. զորմէ ասողիկ Գ. 47. * () մեծաշէն եկեղեցին որ ՚ի Վարդապետի՝ անուամբ սբն զրիգորի շինեալ. որ եր փլեալ և կործանեալ, կամեցաւ (զազիկ)

(1) Անունս կաթուղիկէ զոր տայ եկեղեցւոյս՝ առանց յիշելոյ զայլ ինչ անուն, յայտ առնէ լինել եկեղեցի կաթուղիկոսարանին, զոր և հաստատէ սամուէլ ՚ի նոյն առուն կոչելով. * կաթուղիկէն սիրատեսիլ զոր հիմնադրեաց սրմբատ յիւրում քաղաքին յԱնի,

աստանօր (այսինքն ըստ հաշուի նորա ՚ի թվին նժէ. որ է ամ ւն 1008.) գլխաւորեցաւ հրամանաւ և արդեամբք կատրամիտեայ թագուհոյ զազկայ շահնշահի ։

(2) Թերևս իմանայ զայն բիւրեղ, որ է հանք, և ՚ի բնաբանից կոչի Բիւրեղ քանային։

նոյնաձև չափով և յօրինուածով յարդարել 'ի քաղաքն
 Մնուոյ, հիմնարկեալ 'ի կուսէ ծաղկոցաձորոյն 'ի բարձրա-
 ւանդակ տեղւոյն տարփատենչ տեսողացն . (զոր) մեծա-
 տաշ վիմարդեան կոփածու վիմօք մանուածոյ քանդակեալ
 յօրինէ , լոյսանցոյց պատուհանովք , երրակի դրամբք ,
 սքանչատես տեսմամբ գմբեթաւորեալ , դունակ գերամ-
 բարձ և երկնանման գնդին ։ Պատճառ շինելոյ եկեղեց-
 ւոյս՝ ակնարկէ լինել աւերումն միւս եկեղեցւոյ սքն գրի-
 դորի . իսկ այն աւերեալ եկեղեցի է նոյն իսկ զոր շինեաց
 Դ . ներսէս կաթողիկոս 'ի վաղարշապատ քաղաքի , որպէս
 յայտ է 'ի բանից աստի սամուէլի . * Սք գրիգորն գերա-
 հռչակ՝ զոր նախ սկիզբն առնու 'ի շինել թագաւորն դա-
 ղիկ 'ի յԱնի , 'ի վերայ ծաղկոցաձորոյն վայրիւք , գաղա-
 փար առեալ զուսազարդ զհրաշալի զմբ գրիգորն՝ զչի-
 նեալն 'ի ներսիսէ հայրապետէ . և կատարեաց զմծա-
 կերտ փարախն բանաւոր հօտին քմի , 'ի ն . ամի մարմնա-
 նալոյ նն մերոյ յօժ քմի ։ Օ այստիկ բանս բառ առ բառ
 օրինակէ և կիրակոս ։

Օ երրորդ եկեղեցին շինեաց ն . տարգիս կաթողիկոս ,
 որ յեւս անդ Ժ . դարուն , զորմէ գրէ վարդան . * Շի-
 նեաց զվկայարան սքն հռիփսիմեանցն , աւրնթեր կաթու-
 դիկէին Մնուոյ , և փոխեաց անդր զնշխարս նոցա բերեալ
 մեծաւ հանդիսիւ , և կարգեաց զօրն տօն մեծ ։

Բազմութիւն յեկեղեցեաց աստի կանգուն կան ասէն
 ճանապարհորդք յանի մինչև ցայսօր , զորս առ 'ի որոշել
 հետաքննին մեր ճանապարհորդաց հարկ է նախ 'ի վերայ
 հասանել այսր ստորագրութե նախնեաց՝ զորս յառաջ
 բերաք ։ Տես 'ի նոր հայաստան թղթ . 122 : (1)

(1) Նոր ճանապարհորդ ակննա-
 տես պատմեաց մեզ՝ բառասնիւ չափ
 եկեղեցի տակաւին կանգուն կա-
 ցեալ յայժմեան յաւերակս հին
 Անի քաղաքին , գմբեթունակք և
 առ հասարակ կճեայք , որպէս և
 աւերակք տանց ըստ մեծի մասին
 կճեայք . զի առ եղերբք անուրեան
 գետոյ՝ են ասէ առհասարակ հանք
 կճոյ , թող զբազմութիւն կի-
 սաւեր եկեղեցեաց ։ Պարխալք
 քաղաքին ըստ մեծի մասին ան-
 կեալ կան , այլ բողբոմ գրունք
 պարսպաց կճեայ բարաւորք կան
 դուն կացեալ մինչև ցայժմ , ու-

նելով և ելանելիս 'ի վերայ ։ Գտա-
 նին և աշտարակք , յորոց 'ի միումն
 մարթ է գնալ գետնափոր գաղտնի
 իմն ճանապարհաւ , որ բրեալ կայ
 'ի ներքուստ անուրեան գետոյն ,
 ընդ որ գնացեալ յայնկոյս գե-
 տոյն լինի անցանել ընդ երկրաւ ,
 և անգուստ յաշտարակ անդր ե-
 լանել ։ Սակագրութիւնք երկա-
 թագրովք յանուն թագաւորաց
 ասա և անդ բողբոմ ուրեք տես-
 եալ . ուրեք ընթերցեալ ասէր
 Պահապանոյ Խաթաւորաց . և ուրեք
 այլ մակագրութիւն 'ի շիրմի թա-
 գաւորաց , ուրանօր տեսեալ ասէր

Լին 'ի քաղաքիս և ամբարանոցք շինեալք 'ի ամբա-
տայ, զորս յիշէ ասողիկ Գ. 29:

Եւս մայրաքաղաք համօրէն հայաստանեայց՝ այսպէս
ամենայնիւ ճոխացեալ, աթոռ արքայի և կաթողիկոսի
սահմանեալ, սակաւատե հտաւ յիւրում փառաւորու-
թե՛ք, բազում փոփոխութիւն և նեղութիւն կրեալ 'ի յու-
նաց և 'ի պարսից. քանզի յոհաննէս Թադաւոր՝ որ և
ամբատ անուանեալ 'ի սկիզբն ժամ. դարուն, նեղեալ 'ի
ղանազան Թշնամեաց՝ մանաւանդ 'ի Թադաւորէն վրաց,
առաքեաց զպետրոս գետադարձ առ կայսրն վասիլ՝ որ
յայնժամ եկեալ էր 'ի կարին, խոստանալով * Տալ ձե-
ռադրով զՆի գինի մահուան իւրոյ 'ի հոռոմն, եթէ
պահեսցէ զնա կայսրն 'ի նեղաց իւրոց, որպէս պատմէ
վարդան ⁽¹⁾. ուրախացեալ ընդ այն կայսեր՝ նուաճեաց
զվիրս, աւերեալ զերկոտասան դաւառս նոցա:

Իբրեւ մեռաւ յովհաննէս, և Թադաւորեաց զադիկ Գ.
'ի 1042. ոչ կամեցան հայք տալ զանի 'ի ձեռս յունաց՝
զոր ասիպով խնդրէին. վասն որոյ Է. միքայէլ կայսրն
քալաֆադ ձայնեալ՝ առաքեաց 100 հազար զօրս պաշա-
րել զանի. այլ վահրամ պահլաւունի 30 հազար հետեա-
կօք, և 20 հազար հեծելովք յարձակեալ 'ի քաղաքէն 'ի
վերայ յունաց ընդ դուռն անուանեալ Նադիդի ⁽²⁾ չա-
րաշար հարուածս էած 'ի վերայ նոցա, մինչև ըստ զրե-

և տող մի անձանթ տառիւք ին-
քեան նաև այլոց հմտացելոց: Իսկ
չօպան քելիսէսին գեղեցկակերտ և
ամբողջ, արտաքոյ պարսպաց կայ
'ի հեռին, զոր շինեալ ասեն հո-
վուի ուրուք, որոյ յաւուր միում
վաարեալ գտլով յեկեղեցւոյ առ
գծծութեան հանգերձիցն, ինքն
վասն իւր իւրովք ծախիւք ար-
տաքոյ քաղաքին շինէ զայս ե-
կեղեցի, հասոյթս սահմանելով
նաև 'ի պէտս երկցանց նորուն.
յայտնի առնելով յայնժամ զինքն
լինել գաղտնի մեծատուն: Եւ
այսպէս յայնչափ յաւերական հայ-
աստանեայց աշխարհի՝ մի միայն
զայս քաղաք տեսանեմք մնացեալ,
որ յայտնի ցուցանէ զիւր զաւե-
րակս քարոզ իւրումն նախնի մե-
ծութե. ուրանօր եթէ գէպ լինէր
ուսմբ խնամով ժողովել զայժմեան
զերեւեալ մտկադրութիւնս, բազ-

մօք օժանդակեր 'ի լուսաւորութի
պատմութե նախնեաց առ 'ի մենջ
ժողովելոց 'ի վերոյ: 'ի ճանա-
պարհին կարոյ կառուցել, հարկ
է ժամաչափ և աւելի 'ի ներքս
կոյս քան զճանապարհն խոտորել,
առաջնորդ առեալ զոմանս յեր-
կուց հայաբնակ գիւղօրեից որանդ-
ուր իբրեւ լինի հասանել, երեւի
բազմութիւն աւերակաց մի զմիով
կուտելոց, ընդարձակ տարածեալ
ձգեալ 'ի չափ մեծութե կոստան-
դնուպօլսոյ, իբրեւ զայժմեան աւե-
րակս բաշմիւռոյի և իլիուպօլսոյ,
որ տրդ կոչին Պաալպէք և Հա-
մա:

(1) Այլազգ. պատմէ զլիսովին
կեդրենոս. Թղթ. 761:

(2) Այսպէս կոչեցեալ երեւի
այս գուռն՝ սակս հանելոյ 'ի ծաղ-
կոցաձորն:

լոյ մատթէոսի՝ ի հաջարէն հարիւր լինէր մնացեալ :

Յետ սահաւուց կայսրն կոստանդին մննումախ թագաւորեալ, ի սագրեւոյ ոմանց իշխանաց հայոց, մանաւանդ հնարագործութեամբ սարգսի ուրումն վեատ կամազատ կոչեցելոյ՝ կռեաց զգազիկ ի կոստանդնուպօլիս, երգմունս սաստիկս երգուեալ ոչինչ կարծիս նենդութե՝ ի մտի դընել վասն այնր . իսկ ի գնալն արքայի՝ դաւաճանն սարգիս, և այլք յազատաց նմին համախոհք՝ * զիս . բանալի ⁽¹⁾ քաղաքին Մնոյ, առաքեն առ կայսրն հանդերձ յետկարաւ, ի նա տուեալ զՄնի, և զամենայն հայս :

Իսկ գազիկ թէպէտ ի սկզբանն անդ զաւուրս երեսուն պնդադոյնս ընդդէմ եկաց հաւանելոյ կամաց կայսեր, քաջութեամբ ցուցեալ առաջն՝ թէ իւր էր իրաւունք տալ և չտալ զՄնի, բայց զկնի ոչ կարելով ելի աղագօ ինչ գտանել, ախամայ կամօք հաւանեալ յանձն ետա :

Մնուհետեւ կայսրն ոչ եթող գազկայ դնալ յաշխարհն իւր, այլ ի 1046, զօրաժողով արարեալ քաղմուծի յոյժ՝ առաքեաց ի տիրել քաղաքին, զօրավար կաջուցեալ նոցա զոմն ներքինի Պառակամանոս ⁽²⁾ անուն, որպէս թէ ասէ մատթէոս . * Օայր կին կամեր դնել պահապան աշխարհին հայոց, փոխանակ հզօր քաջին գազկայ : Իսկ քաղաքացիք՝ որք զառաջինն ընդդէմ դարձեալ յունաց՝ կոտորեցին և հալածեցին, իբրեւ ստուգեալ ծանեան գնենդութի նախարարացն, և զոչ գառնալ թագաւորին իւրեանց, * Եւ այլն առ հասարակ (ասէ մատթ .) ամենայն տունն հայոց, և արարին ամենայն քաղաքն ժողով՝ ուր էին գերեզմանք հայոց ամենայն թագաւորաց յառաջնոցն ⁽³⁾, և անդ լային զանտիրաւ նալի ազգն հայոց, լային և զաթոռ թագաւորութե իւրեանց : Եւ ասպա հարկադրեալ ետուն զանի ի ձեռս յունաց :

Յետ անցանելոյ տէրութեան քաղաքիս ի ձեռս յունաց, տակաւին ի շինութեան կայր, և յիւրում առաջին բարեզարդութե, որպէս պատմեն մատթէոս և կիրակոս . զորոց զբանս եղաք ի վերոյ . այլ զառաջին ապա կանուծի և զաւերումն ի վերայ ետծ չարաչար՝ սուլտանն

(1) Այս թիւ գնի առ մատթ . որ եթէ չէ վրիպակաւ եգեալ, պարտ է իմանալ ոչ սոսկ վասն արտաքին գրանց քաղաքին, այլ և բերդիցն և ասպարանից արքային :

(2) Կեդրենոս կոչէ զօրավարն՝ Նիկողայոս :

(3) Տես վասն այսր ի միւս Անի :

պարսից ալփասլան⁽¹⁾, եղբայրն, (կամ ըստ վարդանայ հօրեղբայրն) տուղրիլ բռնաւորին: Որոյ կուտեալ բազմութիւն պարսից և թուրքաց՝ պաշարեաց զանի զաւուրս քսան և հինգ՝ ի կիրակոսի, և զպարիսպն ցամաքակողման ի վայր ընկեց բաբանաւ. բայց և այնպէս ոչ կարալցեալ մտանել ի քաղաքն առ ընդդիմանալոյ զօրաց քաղաքացւոց, լքեալ սրտիւ մեկնիլ սկսաւ անտի:

Բայց ի նմին աւուր և իշխանքն՝ զօրս կայսեր կացուցեալ էր ի պահպանութիւն, տարապարտ երկիւղիւ թըշնամեաց ըմբռնեալ մեկնեցան ի վերին և ի ներքին բերդն քաղաքին, ոչ գիտելով զլքումն, և զպատճառ մեկնելոյ թշնամեաց: Ի փախստենէ աստի իշխանաց՝ անկաւ ահ և խռովութիւն քաղաքացիս, որոց կոծ և աղաղակ լսելի լեալ ի մնացեալ զօրս ինչ թշնամեաց, ազգ արարին առ ալփասլան, մանուկ մի ի նշանակ այնր տարեալ յափըտակեալ ի քաղաքէն որ կայր ի շփութս առանց պահապանաց: Ի յնչափ դժուարին թուեցաւ ալփասլանայ խորտակումն քաղաքին, մինչև այլ գրել զայն՝ ասելով. * Ի՞նչ նոցա մատնեաց զնոսա այսօր, (և) զանառ քաղաքն ինի ի ձեռս իմ⁽²⁾:

Ի պահարձ արարեալ այն ահագին բանակաւ եմուտ յինի ի թուին շԺԳ (1064) ի տօնի տիրամօրն ի քաւ բաթի՝ որպէս զնէ ընդ այլոց և սամուէլ, իւրաքանչիւր ի նոցանէ զինեալք երեքումք սրովք, զերկոսին ի ձեռնն, և զմի յատամունսն. յայն սահման եհաս կատաղութի և անդթութի նոցա, մինչև ի քահանայից զոմանս այրելին, և զայլս բերթեցին: Իսկ ալփասլան՝ ասէ վարդան՝ հազար այր ի քաղաքացւոց զենեալ ի փոս ինչ՝ լուացաւ յարիւն նոցա. և որպէս պատմէ շարունակօղն թովմայի արծրունոյ, * Իսէին բազումք ի տեսողացն՝ թէ զտը զայս գիացիկս թաւալ տալով արեանն ի գետն հասուցաւ նէր, որ անցանէր ընդ դուռն քաղաքին:

Յետ այսչափ ասպականութե՝ թէպէտ մանուէէ ամիւրայն անոյ՝ շինեաց զպարիսպն և զամրութիւն նորա, մինչև ասել վարդանայ՝ թէ ոչինչ պակաս քան զառաջինն չի նեցաւ անի, այլ յետ այնորիկ ստէպ ստէպ ի զանազան թշնամեաց հարստահարեալ՝ ոչ կարաց յառաջին պայծա

(1) Այսպէս գրի ի գիրս մեր իսկ ի գիրս աճ. եղբայրսլան, որ նշանակէ Հզօր առիւծ:

(2) Տես ի մատթէոս ուռհայեցի, որ ընդարձակ պատմէ զայս ամէնայն:

ռութի իւր դառնալ : Վ 1124 տեսեալ քաղաքացւոց՝ զի ամիրայն քաղաքիս աբլարւար ձայնեալ՝ կամէր վաճառել զքաղաքն ամիրային կարուց ընդ 60 հազար դենարի՝ ը վարդանայ, ետուն զանի ի ձեռն դաւթի վրաց արքայի :

Ետ իբրև ամի միայ ի վրաց էանց առ փատլուն որդի աբլարւարայ, որ դրեթէ ամ մի պաշարեաց զանի, և սռ վով չարաչար նեղեալ պայմանադրութիւն եմուտ ի ներքս՝ ինչ փաստեալ բնակչաց : Վ 1161 անդրէն էառ գորգի արքայն վրաց . այլ ի 1163 հարկադրեալ ետ առ ասլան պարսից արքայն, որ զամս չորս ասպատակաւ աւերէր զերկիրն : Իսկ ի 1174 վերստին էառ գորգի :

Ետ յայտի յաճախ փոփոխութի տէրութե ի միում դաւրու՝ զոր նշանակեցաք, և զոր այլ ևս յիշատակեն մեր պատմագիրք՝ ի վրաց առ պարսիկս, և ի պարսից առ վիրս, օրրստօրէ յապահանութի հասուցանէր զանի : Եւ չարաչար յաւեր դարձոյց չարմաղան գլխաւորն բանակի մուղալ թաթարաց, որ ի 1239 ձեռնառուութիւն իւնանաց քաղաքին եմուտ ի ներքս, և կտորած մեծ ի վերայ ածեալ՝ մերկացոյց յամենայն ընչոյց :

Իսկ վերջին կործանումն և աւերումն՝ յորում կայ մինչև ցայժմ այս քաղաք այսպէս լքեալ և ամայի, չէ յայտ թէ երբ, և զիսրդ եղև . զորմէ տես ի նոր հայաստան թղթ . 122 : Վ ազար ջահկեցին պատճառ այնմ դնէ զգեանաշարժութիւն պատճառեալ յանիծից յովհաննու երզնկացւոյն, յորմէ փախեան ասէ բնակիչքն ի ձուղայ, յեզերս կասպից ծովուն, ի վան, ի սիս, ի յագ սերայ, մերձ ի յաժտերխան, ի քէֆէ, յորոց փախուցեալքն միայն ի լէհ՝ դնէ ըստ ոմանց՝ տունս 40 հազար :

Եւ իսկ : Վիւղաքաղաք մօտ յանի՝ որպէս երևի ի գրիցն, զոր ստորագրէ ասողիկ Դ. 9. յասելն վասն խաչիկ կաթողիկոսին . * Վորոգեաց զտուն կաթողիկոսարաւնին ի շիրակ գաւառի՝ ի գիւղաքաղաքին Վրդկնայ, յեզերս ախուրեան գետոյ . ի հանգստարանի նոն անանիայի հայոց վերադիտողի . և ի նմին գիւղ շինեաց զժք կաթուղիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք, գմբէթարդ խորան երկնաման, հանդերձ ևս երեք եկեղեցովքն՝ նոյնաձև հրաշատեսիկ չքնաղագեղ յօրինուածովք . և զարդարեաց մեծապայծառ ծիրանաձաղիկ ոսկէթել անդուածովք, ի զարդ ոսկւոյ և արծաթոյ, և ամենազարդ պայծառութիւն ջահարբորք լուսաւոր անօթոյ : Եւ զմեծախօս կտակս յոլովակի ստա,

ցեալ զգիրս սքս՝ զառաքելասացս և զմարդարէաքարող պատգամն հանդերձ ամենայն վարդապետացն ձայնիւք ։

Նարտարապետ սորա եղև սրգատ՝ ըստ նորին ասող կայ . Գ . 11 : Բնութեան Թաղեցաւ և նոյն ինքն խաչիկ կաթողիկոս : * Վնի (ասէ ասողիկ Գ . 31 .) յիւրում հանգստարանի՝ ըստ հիւսիսոյ կուսէ եկեղեցւոյն Բրդի նայի՝ զոր ինքն շինեալ էր ։ Բ.Մ. վասն այսր՝ զոր ուրեք Վիւղաքաղաք կուէ , և ուրեք Վիւղ , չունիմք այլուստ տեղեկութիւն ինչ :

Երազմատորք : Վաղաքաղեօղ երևելի 'ի ժամանակս բազրատունեաց , որ ստէպ յիշատակի առ յովհաննու կաթողիկոսի : * Հրամայեալ (ասէ վասն սպարապետին ամբատայ՝ որ յաւուրս բուղայի ,) ժողով եպիսկոպոսաց լինել 'ի քաղաքաղեօղն Երազգաւորս , ձեռնադրեն 'ի հայրապետութի զգարարիայ ։ Օ կնի կոչեցաւ սա Շիւրախան , որպէս վկայէ սամուէլ 'ի Թվին ԺՃ . * Շինէ (ասէ) ամբատ զմեծ քաւարանն պայծառ զարդու յԱրազ դաւորս : (1) որ արդ Շիրակաւանն կուի (2) ։ Բ.Մ. այս անուն գոյր նաև յաւուրս յովհաննու կաթողիկոսի , որ զերկոսին ևս անուանս 'ի գործ ածէ յասեւն . * Հա սանէ ըստ համբաւուն հասեւոյ՝ ամպատ որդի արքային 'ի սեպհական կալուածս Երազգաւորաց (3) Շիրակաւան ։ Ուր զԵրազգաւորաց անունն 'ի կիր առնու իբր անունս սահմանի և վիճակի . իսկ զշիրակաւանն իբր քաղաքաւ դեօղ նորին սահմանի : Սոյնպէս Շիրախան գրի առ կիւրակոսի . այլ առ ասողիւս ուրոյն գրի Բան շիրաի . իսկ առ վարդանայ աղաւաղանօր Շիրախան (4) : Յանուանէ աստի սորա յայտ է Թէ անկանի 'ի շիրակ գաւառի , Թէ պէտ և յայտնի ուրեք ոչ դնեն սլատմագիրք զգաւառ սորա :

Եր սա կալուած ն . ամբատայ , որպէս դնէ յովհաննէս

(1) Յերկուս ձեռ՝ գրի յերաւ խաւորս , այլ 'ի հնագոյնն գրի յերազմատորք :

(2) 'ի նորագոյնն ձեռ՝ գրի Շիւրախան , այլ յերկոսին որք են հին , գրի Շիրախան :

(3) Այլուր առ նորին . յոհ . կաթ . գրի Երազմատորք . * Ստի պով առեալ ընդ իւր զուսար աւրասայ եզբօր իւրոյ , և զգաղթն Երազգաւորից . . . չուէ գնայ յու տի գաւառ ։

(4) Յայտմաւ . յուլ . 30 . այս անուն գնի իբր անուն գաւառի , կոչելով զբարսեղ Արեգիւնդոս յանայ , և քանն Շիրախանայ : Այլ վրիպակաւ է եղեալ աստէն փոխանակ անուանս Շիրաիայ , ըստ որում ուղղագոյն ևս գրի 'ի նոր ձեռագրի ինչ . Արեգիւնդոս յանայ , և քանն Շիրաիայ : Չի բարսեղ համօրէն գաւառին շիրակայ կալուցաւ արքեպիսկոպոս , և աթոռ նորա էր յանի :

կաթողիկոս. ոչ միայն 'ի վերոյդրեալ բանս իւր, այլ նաև այլուր յասելն. * Արքայ սմպատ դարձեալ 'ի փախստէ ութն իւրմէ՝ գայ 'ի սեպհական կալուածս տէրութեան իւրոյ յԱրազգաւորս: Ունէր անդէն ապարանս՝ զոր յիշէ նոյն յոհաննէս կաթողիկոս. * Իսկ արքայ սմպատ չուէր դնայր յարքունական ապարանս իւր 'ի քաղաքադէօղն Արազգաւորս: Շինեաց նոյն սմբատ և եկեղեցի Սբ փրկիչ անուանեալ ըստ վարդանայ, զոր ասողիկ Դ. 3. կոչէ Ամենափրկիչ: * Շինեաց (ասէ Խ. սմբատ) զԱմենափրկիչ եկեղեցին յԱնանիոս շիրակայ գմբէթաւորեալ բարձրագոյն յօրինուածով, կոփածու քաղաքորմով:

Արեւ էր սա յարքունի ապարանս ըստ գրելոյ յոհաննու կաթողիկոսի, զոր առանց անուան յիշատակէ, ասելով. * Օ այսու ժամանակաւ 'ի քաղաքադէօղն մեծ Արազգաւորս եկեղեցին որ նախ յարքայէ սմպատայ հիմնադրեալ եղև մերձ 'ի Թագաւորական նորա յապարանս, բովանդակեալ շինութեմ 'ի գլուխ ելեալ աստանօր⁽¹⁾, և ըստ օրինակի կարգաց Խժայնոց՝ զնորայն նաւակատիս պատուեալ բարձրացուցանէին:

Այլ եկեղեցի սկսած է համարիլ զիշատակեալն 'ի սամուէլէ 'ի վերոյդրեալ բանս իւր (անվրէպ համարեալ զգրեալն նորա). քանզի շինեալ ասէ զայն 'ի սմբատայ սպարապետէ՝ որ արլարանս կոչեցաւ, և ոչ 'ի սմբատայ սրբայէ⁽²⁾: Այն սամուէլ 'ի Թվին շՃ. դնէ կործանեալ զեկեղեցի ամենափրկիչն՝ որ ('ի հնազոյն, նաև յերկուս նոր օրինակս դնի յանի') ասելով. * Որաւ ամենափրկիչն 'ի յանի 'ի մարերի 'ի ԺԵ. յաւուր հինգաբաթով: Իսկ 'ի միջին օրինակի՝ որ և է ընտիր, չիք բառս յանի. յոյր սակս ոչ կարեմք որոշել, արդեօք նոյն պարտ է համարիլ զայս ընդ ամենափրկիչն եկեղեցւոյ երազգաւորաց՝ զոր յիշէն այլք, Թէ այլ եկեղեցի 'ի յանի քաղաքին, զորոյ ոչ գտանեմք յիշատակութի առ այլս:

Յետ շինութեց Խ. սմբատայ՝ սոյն այս Արազգաւորք համարեցաւ գլխաւոր քաղաք մինչև 'ի ժամանակս Թ. սմբատայ՝ որ զանի ընդարձակեաց. այսմ վկայէ վարդան յասելն, Թէ Արազգաւորք էր * Կախադահ Թագաւոր

(1) Այսինքն իբր 'ի Խ. ամի կաթողիկոսութեն նորին յովհաննու, որ նստաւ 'ի 897:

(2) Չնոյն կրկնէ և կիր. յասելն. Յետ նորա սմբատ որդի

աշտոյ որ արլարանս կոչէր, ամս լէ. սա շինէ քաւարանն մեծապայծառ զարդու Արազգաւոր, որ արդ Շիրակաւան կոչի:

բայն բազրատունեաց, մինչդեռ չեւ էր ընդարձակ շէնեալ քաղաքն անի ։ Եւ ստեփաննոս օրպէլեան յոտա նաւոր ողջան կաթողիկէին վաղարշապատու՝ դնէ 'ի կարգս արքայանիստ քաղաքացն բազրատունեաց զկնի անոյ՝ ասելով թէ արկին զաթոռ իւրեանց՝

* Յերազաւոր մեծ աւանին,
նաւ 'ի կարսն վանանդին ։

Թէպէտ և յայնմ ժամանակի թագաւորը ոչ միշտ նրա տէին 'ի միում քաղաքի, և ոչ միշտ յԱրազաւորս, այլ աստ և անդ, որպէս տեսանեմք 'ի պատմութիւն ։

Որմանի ։ Վեօղ՝ յիշատակեալ 'ի յովհաննէ կաթողիկոսէ, յասելն վասն շահանշահ աշոտոյ . * Վնայ թագաւորն 'ի գաւառն Շիրակ . . . և հանդիպեալ միմեանց 'ի գեօղն Որմանի⁽¹⁾, մեծապատիւ զնոսա առնէ ըստ օրի նի թագաւորաց ։

Բաւայ չոր ։ Վիւղ՝ յիշատակեալ յասողկայ Գ. 11 . յասելն վասն կուրապագատին տայոց դաւթի . * Վայ իջանէ 'ի Շիրակ, 'ի գիւղն՝ որում Բաւայ ձորն կոչեն ։

Բեռնաս ։ Վիւղ՝ զորմէ ասողիկ Գ. 2 ։ * Նշարք սորա (ասէ, այսինքն նոն թագայ, որ զմարտիրոսականն ընկալաւ պսակ յաւուրս յովհ.՝ մանդակունոյ, է) 'ի Շիրակ գաւառի, 'ի գիւղն՝ որ Բեռնաս կոչի, յեկեղեցւոյ՝ որ Տէն թագ ասեն ։

Բշտէ ։ Թուի լինել յայս գաւառ՝ 'ի բանից ստեփաննոսի օրպէլեան զԼ. Ժէ. յասելն վասն վահանայ . * Սա տակեաց 'ի պատերազմի զըւրդն ահագին զգդիհոն, 'ի գաւառին Շիրակայ, մերձ 'ի գեօղն՝ որ Բշտէ անուանի ։

Հոռոմոսին, կամ Հոռոմոց վանք ։ Շինեցաւ այս մենաստան յաւուրս արասայ արքային 'ի Ժ. դարուն, յորում առաւել քան զամենայն փայլէր գութ ողորմութեան . * Իսկ 'ի գաւառին շիրակայ (ասէ ասողիկ Գ. 7.) Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք՝ շինեցաւ 'ի ձեռն յովհաննիսի՝ որ էր զարդարեալ յամենայն առաքինութիւն, ևս առաւել յողորմածութեւն զարդս . . . և անցաւորաց և ճանապարհորդաց հանգստարան պատրաստէր զտեղին, մինչև հանդէլ իբր յիւրեանց տան ամենայն օտարաց . որ մինչև յայսօր երևի նոյն նշան ողորմածութեւն 'ի տանն յայնմ ։

Սիւրբանք սորա էին 'ի կրօնաւորացն հայոց, որք փա-

(1) 'ի կրկին օրինակս գրի Որմանի ։

խեան յաշխարհէն հռոմոնց սակս հալածանայ յունաց, և
ռոմանոս կայսեր . վասն այսորիկ կոչեցաւ հռոմոսին ,
որպէս դնէ ասողիկ . կամ հռոմոնց վանք : * Որպէս թէ
(ասէ վարդան) 'ի հռոմոնց եկին կողմանց : Կամ զի զե-
րիցունս՝ հռոմոնց երէց կոչէին , որպէս մեկնէ կիրակոս ,
յասէն . * Եւ զի կոչէին զերիցունս՝ հռոմոնց երէց ,
անուանեցին զմի վանքն որ 'ի շիրակ՝ հռոմոնց վանք , որ
ցարդ ևս հռոմոնց վանք ասի :

Իբր 'ի 982 . ըստ գրեւոյ ասողկայ Դ . 12 . * Օ հռո-
մոսի վանքն այրեաց || արհաճայ ամիրայ պարսիկ , զոր
կոչեալ էր մուշեղայ եղբօր Դ . աշտոյ ողորմածին : Ըստ
թաղեցաւ ն . սարգիս կաթողիկոս , ըստ վկայելոյ լաստի
վերացոյն գլ . ք : * Փոխի յաշխարհէ՝ սբ և արժանաւոր
հայրապետն տր սարգիս , և է գերեզման նորա 'ի հռո-
մոսի վանքն :

Վարէվանք : Եւ վարդանայ գրի Վարաւանք , նոյնպէս և
առ վարդանայ աշխարհագրի , որ և դնէ յայս գաւառ .
որպէս և ասողիկ Դ . 7 . յասէն՝ թէ 'ի նոյն ժամանակս
յորում շինեցաւ վերոգրեալ մենաստանն և այլք , շինե-
ցաւ * Եւ Վարէվանս 'ի Շիրակ գաւառի : Յայս գա-
ւառ դնէ և կիրակոս : Հաստատեցին (ասէ վասն հալա-
ծեալ կրօնաւորացն 'ի ռոմանոս կայսերէ) * Եւ զհռո-
մոսին կոչեցեալ վանք , և զՎարէվանք 'ի շիրակ գաւա-
ռին : Եւ արդան դնէ 'ի գաւառին անոյ , որ է նոյն :

Օ շինութիւն զոր պատմեն վերոգրեալ պատմադիրք ,
պարտ է հասարիւ նորոգութի , քանզի բազմօք յառաջ
քան զհալածեալ կրօնաւորսն՝ որք էին 'ի Ժ . դարուն՝
առաջնորդ էր այսր վանաց բարսեղ ճոն որ էր 'ի Է . դա-
րուն . * Եւ արար (ասէ վարդ)՝ 'ի ձեռն սբն բարսղի
մականուն ճոն կոչեցելոյ , որ էր առաջնորդ սբ ուխտին՝
որ Վարաւանքն կոչի ի գաւառին Ենոյ :

Իբր աստ իսպ հաշակաւոր՝ զորմէ գրէ նոյն վարդան .
* 'ի Վարաւանից տարան զեաշն որ յանուն սբ ածաճ-
նին , որ արդ Եւրթիոյ կսի , յայնժամ Ղոխեանց կո-
չիւր . . . և է սբն մեսրոպայ օրհնեալ , և կամ բարսղի
սբ ճոնին . և ունի զիր հայերէն յաջ թեւն , և ծածկեալ
են ոսկով : Եւ քանզի եօք տորին բժշկեցաւ կին գեմե-
տրեայ արքային վրաց , վասն որոյ 'ի հայոց առեալ տա-
րան 'ի վիրս :

Եւ արմաշն . կամ Եւրմարաշն , և հառիճայ : Եւ մենաւ
տանք յայտ գաւառի , ըստ վկայելոյ վարդանայ աշխար-

Հագրի: * Շիրակ գաւառն (ասէ) ուր կան տը ուխտքն
Հոռոմնս, և Սարմարաշէն, և Կարմնջաձոր, Գալրա-
վանք, և Հառիճայ, և այլ բազումք: Սամուէլ կոչէ
զառաքինն Սարմաշէն՝ յիշելով և զշինող նորա ՚ի Թվին
նլէ. * Սկիզբն շինուածոյ մեծանուն և վայելչաւն զաբ-
մանակերո՞ւ և հոյակապ ուխտին Սարմաշինոյ՝ ՚ի քնա-
սէր իշխանաց իշխանէն վահրամայ: Յոր յաւելու ապա-
ընդարձակող սամուէլի. * Սկսեալ ՚ի նլէ. Թվին (այս-
ինքն ՚ի 986.) և աւարտեալ ՚ի խֆին, այսինքն
՚ի նիսֆ, որ է ամ տն 994: Գրէ վասն այսր և կիրա-
կոս. * Յաւուրս սորա (այսինքն շահնշահ կամ տիեզե-
րակալ սմբատայ) սկիզբն եղև շինուածոյ հռչակաւոր
ուխտին Սարմարաշէն կոչեցեալ ՚ի քնասէր իշխանէն
վահրամայ⁽¹⁾:

Յիշատակէ զայս մենաստան և գրիգոր մագիստրոս
՚ի Թուղթս իւր, որպէս ՚ի Թղթին առ եղբարս ուխտին
սանահնի, և ՚ի կրկին Թուղթս իւր որ առ սոսթենէս
հայր ուխտին Սարմաշինոյ, յորոց ՚ի միումն կոչէ զնոյն
մենաստան Սբ ուխտ և մայրաքաղաք Սարմաշինոյ:

ՎԱՆ ԱՆ Դ:

Ուրեք ուրեք գրի Սանան, որպէս առ յովհաննու-
կաթողիկոսի. * Շըջեր (ողբա) լը կողմամբ Սանան
տայ. անդ ապա հասեալ ՚ի վերայ կամարահանն հանդերձ
ազատօքն Սանանտայ՝ կոտորեցին սպառսպուռ զգօրս նո-
րա: Սովին տառիւ գրի և անուն բնակչացն ուրեք առ-
նմա. * Վակէր յարքայէ զոմանս և յայլոց ևս նախա-
րարացն Սանանտայեաց: Կոչեցաւ այսպէս յանուն
Վնդայ որ յաւուրս ան արշակայ արքայի մերոյ՝ ՚ի բուլ-
ղարաց հատուածեալ, բնակեցաւ աստէն. քանզի յառաջ
այս գաւառ կոչէր Վնդայ և Սերին Բասէն: * Իջանէ (ասէ
խոր. ք. 6) ՚ի տեղիս խոտաւէտ, մերձ ՚ի սահմանն շա-
րայի. զոր հինքն Վնդայտ և Սերին Վասեն կոչէին. իսկ
յետոյ վասն հատուածին վընդուր բուղկարայ վընդայ՝

(1) Ասողիկ. ք. 41. աշոտոյ պահլաւունոյ ընծայէ զշինութի սորա, յասէն. * Գումարէ (զօրս գազիկ արքայ) ՚ի ձեռն իշխանաց իշխանին վահրամայ որդւոյ գրի. գորոյ, և սմպատայ մագիստրոսի որդւոյ վահրամայ, և մարզպանին աշոտոյ պահլաւունոյ՝ որ զՍբ մաշէն և զՎնդէն շինեաց:

բնակելոյ 'ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Սա-
նանդ. և անուանք շինիցն՝ յանուն եղբարց և զարմից
նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ: Ս ասն այսորիկ
թերևս 'ի միում օրինակի աշխարհագրուէ խորենացոյն
այս դաւառ գրի Սանդ:

Ս աստիվերացին՝ զԼ. Թ. կոչէ զայս և Փորակ. * Մնաց-
նէ ընդ բասեանն և հասանէ 'ի վանանդ, կամ 'ի Փո-
րակ: Ս Լ Փորակ թուի մեզ լինել տեղի կամ ձոր ինչ
ուր եհաս թագաւորն, որ քանզի էր 'ի վանանդ դաւա-
ռի, նախ ընդհանուր զգաւառն դնէ, և ապա զտեղի դա-
ւառին որոշէ՝ ուր եհաս (1): Հայտնաւ. մարտի 30. յի-
շատակի և Փորր վանանդ. * Հետոյ իմացեալ զօրացն
յուշաց, հասին 'ի Փորր վանանդ, որ թուի լինել մասն
ինչ սորին դաւառի, և ոչ սահման ինչ արտաքոյ նորուն:

Սահմանակից է բասենոյ և շիրակայ, զոր ցուցանէ
վերոգրեալ բան խորենացոյն՝ դնելով զվանանդ մերձ 'ի
սահմանն շարայի՝ որ է շիրակ: Սահմանակից է նաև կող-
դաւառին տայոց, զոր ցուցանէ խորենացին Թ. 8. 'ի պատ-
մեն զհաստուածին վնդայ՝ յաշխարհէն բուլղարաց:
* Ս սորա աւուրս (ասէ, այսինքն ն. արշակայ) աղ-
մուկ մեծ լեալ 'ի գօտիս վեծի լերինն կաւկասու յաշ-
խարհին բուլղարայ, և բազումք 'ի նոցանէ հատուա-
ծեալք եկին յաշխարհս մեր ('ի վանանդ), և բնակե-
ցան ներքոյ կողայ, յարգաւանդ և 'ի հացաւէտ տեղիս
բազում ժամանակս: Սերքոյ կողայ՝ իմա զհարաւակողմն
կողայ, ուր անկանի վանանդ:

(1) պատուականութիւն երկրին երկւք բաւիք խորե-
նացոյն Գ. 44. մարթ է իմանալ, որ կոչէ Ստրա-
նիս, և հայտնաւ. այսինքն բերօղ ցորենոյ. այլ
ունի և Սայրիս 'ի լերինս իւր:

Սնակիւք դաւառիս ըստ մեծի մասին սերեալ գոլով
'ի կովկասական ազանց՝ որոց հայրենական են աւաղա-
կութիւք և մարդադաւառութիւնք, զնոցին բարս և զգործ
ունէին մինչև 'ի ժամանակս յետինս: * Սանդի վանան-

(1) Անծանօթ են բանք ընդար-
ձակողն վարդ՝ աշխարհագրի:
* Վանանդ կառուցեր զեռնդ վար-
դապետն: Յայլում ձեռն՝ գրի:
* Վանանդակարուցեր զեռնդ վար-
դապետն: Թերևս ասել կամե-
լով՝ 'ի վանանդայ կարուց էր նրն

զեռնդ էրեց նահատակեալն 'ի
պարսս առ Թ. յազկերտիւ, ըստ
որում էր նա 'ի վանանդայ. մա-
նաւանդ զի անունս Վարուց յեր-
կուս ձեռն՝ ր տառիւ գրի: Այլ
ստոյգ է՝ զոր յաւելու զինի՝ թէ
* Գողթան վանանդն որոշ է:

դացիք (ասէ խոր . 74 . 44 .) զաւազակութե՛ք գործ մեծ
ցանկութեամբ գործէին , և որպէս ուղիղ իրք ախորժելի
թուին նոցա ։ Եւ ինչև յաւուրս 74 . արշակայ և 74 . խու
րովու՝ յայտնի ապստամբեալ յերկոցունց թագաւորաց՝
արշաւէին 'ի սահմանս իշխանութեան նոցա . նոյնպէս և
'ի մէջն անդ 74 . դարուն յաւուրս մուշեղայ արքային կա
րուց՝ աւազակէին զմիայն 'ի բացեայ տեղիսն . այլ և
'ի նոյն իսկ 'ի քաղաքին , այլ աբաս որդի և յաջորդ նո
րա խաղաղացոյց զգաւառն : * Եւ իս և առաջին (ասէ
ասող . 74 . 17 .) եբարձնա յաշխարհէն իւրմէ ('ի վա
նանդայ) զաւազակութի՛ն , զմարդագաւուրութի՛ն , զոր ազգն
վանանդայ իբրև զհայրենիք ունէին , ըստ ասելոյ պատմա
գրին (այսինքն է խորենացոյն) . . . և այնպէս խաղա
ղացոյց զաշխարհն իւր , մինչ զի 'ի գիշերի իբրև 'ի տու
րնջեան , և յանապատի իբրև յապարանս շրջէին . ամե
նեքին շինութե և աշխատածիր գործոց պարապեալ , և
արդարադատ իրաւամբք ուղղեալք ։

Ի 74 . դարուն 'ի կարս քաղաքի սորա կանգնեցաւ թա
գաւորութիւն սահաւատև , որպէս տեսցի ստորև : Եւ
յովհաննէս կաթողիկոս 'ի 74 . դարուն ևս կոչէ զայս գա
ւառ Պէտուսի՛ն , գրելով վասն աբասայ եղբօր ան . աշոտոյ
արքայի . * Եւս սպարապետն հայոց՝ և եղբայր արքային
աշոտոյ 'ի կողմանս պետութե վանանդայ առկայացեալ
կայր ։

Եւ պիսկոպոս գաւառիս յիշատակի առ եղիշէի թղթ . 26 .
անուանեալ , * Վաղ . եպիսկոպոս վանանդայ ⁽¹⁾ ։ Եւ
շատակի նոյնպէս և 'ի ստորագրութեան անդ ժողովոյն
դիւնայ զինի եպիսկոպոսին ուշտունեաց , և նախ քան
զեպիսկոպոսն աշմունեաց : Եւ թու նորա 'ի վերջին ժա
մանակս թուի թէ էր 'ի կարս քաղաք , որպէս մարթ է
գուշակել 'ի թղթոյ շնորհալոյն առ բնակիչս քաղաքիս :

Եւս : Եւս քաղաք մինչև ցայժմ կոչի 'ի վրաց 'ի սեռա
կանն՝ Եւսիս քաղաք . որ թարգմանի առ նոսա՝ Եւսիս քա
ղաք , որոյ ուղղականն լինի Եւսի , որ նշանակէ Եւսուն :
Յանուանէ աստի ածանցեալ է առ մեզ անունս Եւսիս .
այսպէս անուանեալ՝ ըստ որում կարս քաղաք՝ դուռն մտից
էր սահմանին վրաց և հայոց , յորժամ դուգարք էին ընդ
տէրութե վրաց , կամ թէ 'ի սահմանի վրաց համարեալ :

(1) Ըստ միում ձեռն՝ այսպէս , պէս և առ զազ , թղթ . 75 . գրի
այլ 'ի տպ' . գրի Վանանդայ , որ . Տէր Գաբրիէլ վանանդայ եպիսկոպոս :

Ըն մատթէոսի 'ի թվին շԺդ . յերիս տեղիս ևս գրի լարս , որ ճչ է ուղիղ հնչումն նախնեաց , այլ այժմեան հնչումն ուսկաց 'ի հայկական խօսս :

Յիշատակի այս քաղաք և առ յունաց պատմագիրս՝ առ կեդրենոսի, առ յոհաննու հուրոպաղատայ, և առ պերիէրուսի 'ի գիրս կառավար . գլ . 44 . ուր ասէ . * Եւսանն իշխանաց (աշոտ) նստէր 'ի մեծ հայս 'ի քաղաքն Վարս ॥ : Օ նոյն յիշէ և 'ի գլ . 50 : Կարծէ դուրնքֆօր նոյն լեալ որ առ պտղոմեայ . գլ . ԺԴ . կոչէ Վարս , այլ կասկածի ընդ իւր կարծիս՝ սակս դնելոյ պտղոմեայ զՎորսա առ եփրատաւ , և ճչ առ երասիաւ , յորոյ մերձակայս է Վարս . բայց որպէս բազում ուրեք զլեալ եմք , վրիպաւ նօք՝ կամ գրչաց և կամ նորին պտղոմեայ՝ եղեալ է անդէն եփրատ , փոխանակ դնելոյ զերասիս , զի 'ի նոյն կարգի առ եփրատաւ յստակ հնամամբ յիշատակին առ նմա , և արմաւիր , և արտաշատ , և նախջուան , որք են առ երասիաւ :

Ըյս կարս քաղաք նոյն է՝ որ բազում ուրեք 'ի սեռաւ կանն կոչի Վարդա Կարոյ . որպէս յայտ է յասողկայ՝ որ 'ի Դ . 11 . զմուշեղ թագաւոր քաղաքիս՝ դնէ 'ի կարս , ասելով . * Ասաւ նա (այսինքն սմբատ արքայ տիեզերակալ ձայնեալ .) դուալ ընդ հօրեղբօր իւրոյ մուշեղայ որ 'ի կարս ॥ : Իսկ 'ի Դ . 17 . զնոյն մուշեղ դնէ թագաւոր քաղաքին կարուց . * Յայսմ Ժամանակի (ասէ) նԴ . թուականին , մուշեղ թագաւորն մայրաքաղաքին կարուց վաղձանի ॥ : Եւ ևս 'ի խորագրի նոյն գլխոյ աբաս որդի և յաջորդ մուշեղայ՝ դնի թագաւորեալ 'ի Վարս , որ յայտ է թէ թագաւոր էր կարուց , զի թագաւորէր անդ , ուրանօր և մուշեղ : Եւ զգագիկ զոր այլք թագաւորել զնեն 'ի կարս , կիրակոս կոչէ թագաւոր կարուց . * Վազիկ թագաւորն կարուց՝ զնաց տեսանել զկայսրն յունաց ॥ : Յայտ է ևս 'ի բանից վարդանայ , զի ուր ասողիկ վասն աբասայ թագաւորի եղբօր երկաթ աշոտոյ գրէ՝ թէ շինեաց զեկեղեկի 'ի Կարոյ , անդ վարդան վասն նորին եկեղեցւոյ շինեալ ասէ 'ի Վարս . զբանս նոցա տեսցես ստորեւ : Եւ այսպէս առաջին անունս Վարս՝ լինի աղաւաղութի սեռականին վրաց . իսկ երկրորդ անունս Վարոյ , սեռական հայկականին :

'ի նախնուսն առ յովհաննու կաթողիկոսի յիշատակի միշտ Ռէրդ անուամբ . * Կալեալ կապէ (ասէ աբաս եղբայր ւն . աշոտոյ) զնա երկաթի շղթայիւք , և դնէ 'ի բան

տի 'ի բերդին Վարուց ։ Եւ այլուր վասն ավելին ոտով
կանին ։ * Եւ թեալ պաշարէ զամուրն կարուց 'ի վանանտ
դաւառի . . . իսկ արքայ ամսատ դարձեալ եկեալ յամ-
բոյն Վարուց ։ 'Ի նոյն անուն կոչի 'ի պատմութե թու-
մայի արծրունայ յերկրորդ վարս գազկայ , ասելով վասն
ավելին ։ * Պաշարէ զբերդն Վարուց , և բացեալ զմթե-
րեալ տունս գանձուց՝ առնու աւար բազում ։ Եւ
առ յետագայս յիշատակի ուրոյն և քաղաքն և բերդ-
նորա , որ էր 'ի բարձրաւանդակի քաղաքին , որն առ լառ
տիւլերացոյն զլ . Ժե . ուր զկարս կոչէ նախ 'ի խորագրի
'Րադառն յիշողեալ և ստորեւ գրէ . * Եւ թէ որ ժամանեաց
յամուրն ելանել՝ որ 'ի վերայ քաղաքին կայ , նա միայն
ապրեցաւ ։ Օ որ և չնորհալին 'ի թուղթն որ առ քա-
ղաքացիս կարուց , գովելով կոչէ զնոյն Եւստակիոս Ղազար , և
հոյակապ 'Րադառն ։ Եւստակիոս կայ մինչև ցայժմ 'ի նոյն դիրս ,
զորմէ տես 'ի նոր հայաստան , թղթ . 120 ։

Օ կաթուղիկէ եկեղեցին քաղաքիս շինեաց արաս ար-
քայն յաջորդ երկաթ աշտոյ 'ի Ժ . դարուն ։ * Եւ շինեալ
Թագաւորին (արասայ՝ ասէ ասող . 76 . 7 .) զկաթուղիկէն
որ 'ի քաղաքին Վարուց , վիմարդեան արձանօք , որձա-
քար պոշովատաշ վիմովք , բոլորապէս զմթեթաւորեալ
պայծառ զարդուք՝ երկնանման խորան ։ Օ նոյն գրէ և
վարդան . * Շինեաց և Թագաւորն արաս զկաթուղիկէն 'ի
Վարս , գեղեցիկ յօրինուածով ։ Եւ յիշատակի և այլ եկե-
ղեցի սորա փայտակերտ՝ զոր յոյնք այրեցին ։

'Ի 961 . եղև սա Թագաւորանիստ առանձին Թագա-
ւորութե , յորում նստան երեք միայն Թագաւորք , մի
զկնի միւսոյ պայազատելով . որոց սահման ձգէր ընդ հա-
մօրէն վանանդ . վասն որոյ սամուէլ զգագիկ որ Թագա-
ւորէր 'ի Վարս , կոչէ Թագաւոր Վանանդայ՝ գրելով 'ի
Թվին շԺգ . * Սեւալ Թագաւորն վանանդայ գագիկ
շահնշահ ։ Եւ կիրակոս զերկոսին անուանս ևս գնելով
ասէ . * Եւ միւս ևս գագիկ (Թագաւոր) վանանդեայ և
կարուց՝ որ գնաց առ յոյնս ։

'Ի շԺ . Թվին (1) 'ի 1053 . յաւարի առին պարսիկք
յանկարծ յարձակմամբ ։ Իսկ 'ի 1064 . գագիկ վերջին
Թագաւոր քաղաքիս ետ զկարս 'ի յոյնս . զծամնդաւ և
զայլ տեղիս առեալ փոխանակ այնր , ըստ մասին առ ահի
Թուրքաց , որպէս գրէ վարդան , և ըստ մասին առ բռնու-

(1) Եւստակիոս բերէ հաշիւ շատիւ . զլ . Ժգ ։

Թէ յունաց , որք ի ներէին հայոց նստուցանել կաթողիկոս , որպէս զրէ շնորհալին 'ի վիպասանութե :

* Յորժամ արքայն մեր կոչեցեալ ,
զազիկ անուն վերաձայնեալ .
Ին որ զԼյարս 'ի յոյն տուեալ ,
և զՍամընդաւ գղեակն առեալ
Եւ զԼյարս նախասացեալ ,
այնր ինդրոյ փոխանակեալ .
Օ ի հովուապետ հայոց դարձեալ ,
նստցէ յաթոռն ունայնացեալ :

Ի 1239 'ի վերջին ապականութի գրեթէ հասուցին կոտորածիւ մուղալ Թաթարք առաջնորդութե չարմազանայ իշխանին . զնոյն անցս անցոյց և 'ի 1394 . լէնկէթիւ մուր , որոյ նախ պաշարեալ ընդ ժամանակս ինչ , ոչ կարաց առնուլ մարտիւ . մինչև ապա ֆիրուզպախթ անուն իշխան քաղաքին՝ անձնատուր լինելով ետ նմա զԼյարս : Օ կնի տաճիկք առին 'ի ձեռաց վրաց , և 'ի տաճիկաց լիւրք . այլ անդրէն յառնուլ տաճիկաց՝ դարա մուստաֆա փաշայն զօրապետ , ք. սուլթան միւրատայ ընդդէմ սարսից և վրաց , 'ի հիճք . 988 (1580 . կամ 1579 .) ամրացոյց զբերդ քաղաքիս պարսպաւ և իրամով շուրջանակի , շինեալ 'ի նմա նաև մզկիթ և բաղանի :

Յառջին ժամանակս վաճառականութիւն ծաղկեալ էր 'ի ամա . և բնակիչքն էին փարթաւք , զոր յայտ առնէ լաստիվերտցին՝ յասելն վասն քաղաքացւոցս . * Հարստացեալք բազում ընչեղութե՝ 'ի ծովէ և 'ի ցամաքէ ամբարեալ : Եւ ստորև առանձին յիշէ զվաճառականս սորա , կոչելով * Սեծահարկի և պատուական վաճառականք :

Օ եպիսկոպոսունս կարուց տես վերագոյնդ 'ի կարգի եպիսկոպոսացն Վ անանդայ :

Օ արիշապ : Օ որ առ 'ի զանազանել 'ի միւս քաղաքէն որ յաղիովիտ՝ իորենացին ք. 65 . կոչէ Օ արիշապ վանադապ . * Յղեցին և բազմուիք եպիսկոպոսացն հանդերձերա ներեաւն մեսրոպաւ , և բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն մաղթանս՝ զքահանայն տիրուկ զորդի մովսիսկան 'ի Օ արիշատէ վանանդայ : Եւ թէ քաղաք իցէ , կամ աւա ն ոչ ինչ յիշատակէ : Տես 'ի Պոր հայաստան . Թղթ . 121 :

Իրաշապ : Իիւզ յիշատակեալ 'ի զԵմեալ 'ի զԵմ .

յասեն Վասն սմբատայ կիւրապաղատի. * Սիաբա
նեալ սմբատայ ընդ զօրավարին յունաց, եկեալ հասա-
նէին 'ի գաւառն վանանդայ, 'ի գիւղն՝ որում Վրաշպետն
կոչեն ։

Որհառ գեօղ : Մտի էր գիւտ կաթողիկոս, և աստանօր
թաղեցաւ, զորմէ գրէ զազար. * Ագեալ 'ի դիրս հարց
իւրոց խաղաղութիւն, 'ի գեօղն որ կոչի Որհառ գեօղ,
'ի գաւառին վանանդայ ։ Մաւ ասողկայ ք. 2. գրի
Ունհառ գեօղ, յասեն Վասն գիւտայ. * Ար 'ի գաւառ
ուն վանանդայ յԱթմոյ գեղջէ ։ Վոյնպէս գրի և
յայլ երիս տեղիս 'ի պատմեն զբաբէն, և զիսրայէլ, և
զն. տրդատ կաթողիկոսաց, որք նոյնպէս էին 'ի գեղ-
ջէ աստի : Իսկ առ յոհաննու կաթողիկոսի գրի () տա
ուիւ. * Օ այսու ժամանակաւ մեծ հայրապետն գիւտ՝ որ
յ()նայ գեղջէ... վախճանի ։ Վոյնպէս և առ կիր.
'ի պատմեն զն. տրդատայ կաթողիկոսէ ասէ լինել զնա
յ()նայ գեղջէ :

Յերեալ : Յիշատակի առ բուզանդայ ք. 22. յասեն
վասն զօրացն պարսից. * Հասեալ էին 'ի գաւառն վա-
նանդայ, 'ի տեղւոյն՝ որ սնուանեալ կոչի Յերեալ ։
Օ նոյն յիշատակէ և խորենացին ք. 46 և Վոչէ Արեւել :
* Ագիտ (խոսրով ք) զարշակ (արքայ) իջեալ յիւր սահ-
մանն 'ի գաւառին վանանդայ. և պատահեն միմեանց
'ի դաշտին որ կոչի Արեւել, և տան պատերազմ ընդ մի
մեանս սաստիկ յոյժ ։

Իջաւանի գեօղ : Հայրենիք քցն զԼոնդայ երիցու, զոր
յիշատակէ եղիւն թղթ. 181. * Վ Լոնդ երէց 'ի վանան-
դայ 'ի գեղջէ Իջաւանից ։

Իաճիար : Օ որմէ ասողիկ գ. 6. * Առ ապա եկեալ
հռոմիւրի արամցն 'ի վանանդ, 'ի գիւղն Իաճիար, կռ-
տորեցան 'ի ձեռն սահակայ որդւոյ խմայելի ։

Իյալի վան : Յայսմաւուրս մարտի 30. * Առ ապա տա-
րան 'ի վանանդ (զմբ խաչն նունեայ), և զտեղին ուր
եղին զմբ խաչն՝ կոչեցին Իյալի վանք ։ Ուստի գերեցաւ
յաւուրս ն. բարսեղ կաթողիկոսին, յէլս ժն. դարուն :

Առջեցաւ այսպէս յանուանէ լերին Մարգարէ . իսկ Մարգարէ էառ զիւր անուն յարմենակայ նահապետէն որդւոյ հայկայ . և որպէս անուն իւր յայտ առնէ՝ ձգի այս գաւառ առ ոտամբ նոյն արագած լերին . յոր սակս ուրեք ուրեք ուրոյն գրի անուն սորա՝ կոչելով Սարգիս Գարգիս . * Յայսմ խորութե դաշտի (ասէ խոր . Թ . 11 .) բնակեալ արմենակայ , շինէ զմասն ինչ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին , և զոսն լերինն ՚ի նոյն կողմանէ , և ըզլեառն անուանէ յանգաղոյն յիւր անուն Մարգարէ , և զկալուածսն՝ Սարգիս Գարգիս . * Սոյնպէս ՚ի գործ ածի և առ թովմայի արծրունւոյ , յասէն յերկրորդ վարս գաղկայ . * Ստիկանս առաքեալ յայրարատեան գաւառ , և մինչև յՄարգարէն կոչեցեալ Սարգիս , որ է բաժին կալուածոց քաջայ որդւոյ սմբատայ . * Սերեք առ յովհաննու կաթողիկոսի Աղմարգարէ . * Բայց . . . յերկունցն ևս գաւառաց , որ է մասեաց ոտն , և Աղմարագածայ . :

Ունի այս գաւառ յոտս նոյն համանուն լերին՝ դաշտ ինչ ընդարձակ , յորոյ ընդ մէջ անցանէ գետակ . դաշտն է պատեալ լերամբ . առ ստորոտովք նոյն բազմութի սղլերաց , որք սկզբնաւորեն գետակ : Օ այս ամենայն բանաստեղծօրէն իմն ստորագրէ խորենային յայս համառօտ բան : * Իսկ արմենակայ առեալ զամենայն բազմութիւն խաղայ յարեւել հիւսիսոյ , և երբեք իջանէ ՚ի խորին դաշտավայրի մի , ՚ի բարձրագագածանց պարուպեալ լերանց . գետս կարկաջասահ ՚ի յարեւմտից ընդ մէջ անցանելով , և զդաշտն արեւելից իմն զոգցես իբր որսայսեալ՝ ձիգ յարեւակն կոյս զերկայնութի պարզեալ . և առ ստորոտովք լերանցն բազում ականակիտ բղբեալ աղբիւրք , որ գետոց հաւաքումն եղեալ հեղաբար առ սահմանօք նոցա , ծնիւք լերանց և եղբւրք դաշտին սաւ տանիք ոմանք իբր երիտասարդուհիք ձեմիցին . :

Եպիսկոպոսունք գաւառիս կոչէին յանուն զլիւսաւոր ցեղին տիրողի յայս գաւառ , այսինքն է՝ Բմատունեաց , որպէս ուսանիմք ՚ի յիշատակարանէ զաքարիայ առաջնորդի ամատունեաց , ուր ասէ . * Ես . . . զաքարիա ՚ի տանէս արարատեան . . առաջնորդ Բմատունեաց Այլ կարապետիս՝ որ ՚ի ստորոտս Մարգարէ , և ՚ի գաւառիս

Վարբոյ, և յԱնբերդոյ ⁽¹⁾ : Օ նոյն ցուցանեն և բանք առաքել պատմագրի : Եւս եպիսկոպոսական աթոռ է մին 'ի հնագուռնից անտի, բայց եպիսկոպոսունք յիշատակեալք 'ի գիրս են ւն . Եղիշա եպիսկոպոս ամատունեաց առ ժամանակօք վարդանանց . Թ . Սատթէոս եպիսկոպոս ամատունեաց 'ի ժամանակս ւն . Խոսրովու պարսից արքայի զոր յիշատակէ ասողիկ Թ . 2 . Դ . Եւսայէլ եպիսկոպոս ամատունեաց 'ի ժողովն դմնայ առ Դ . ներսէս կաթողիկոսի :

Եւսայէլ, կամ () շահան : Եւսայէլի յայտ գաւառ : * Տարեալ հանգուցանեն զնա (այսինքն զերանելին մեսրովք . ասէ թովմա արծրունի) 'ի յԱւշական դեօղ, 'ի գաւառին որ կոչի Ուն արագածոյ : Բստ այսմ և ասողիկ Թ . 6 . * Օսա (այսինքն զմօրիկ կայսր) ասեն լինել յերկրէն հայոց, յարագածոն գաւառէ, 'ի գեղջէ որ () շահանն կոչի, որ 'ի կոստանդնուպօլիս խնամ ածէր գեղջն իւրում, և այս արգարացուցանէ զառասպելին որ ասեն, Եւսի յ() շահան խունգ առաջի : Բուզանդ Դ . 7 . բերդ կոչէ զայս, և դնէ յապառաթուտ գիրս՝ յասելն վասն զօրաց մասքթաց կմ կովկասականաց . * Փախեան ելին 'ի քաղաքէ անտի յառապարն 'ի կողմն յ() շահան բերդին, և զանապասն և զքարուտ տեղին՝ ապաւէն իւրեանց համարեցան : Եւ ըջակայ գիրքն էին քարուտք . այլ էր առանձին առապար՝ որ յանուն սորա կոչէր . զայս ակնարկէ բուզանդ . բայց յայտնագոյն ևս խորենացին Դ . 9 . յասելն վասն պատերազմի ընդդէմ նոյն կովկասայոց . * Եւսի մերժեալ զ() շահան առապարան զհետ ունեւոյլ քաջաձիոցն 'ի դժուարս քարանց, և 'ի վիւմուտ տեղիս :

Սերժ է 'ի վաղարշապատ, քանզի վահան ամատունի աստանօր կալով, տեսանէր զկաթողիկէ եկեղեցին որ 'ի վաղարշապատ, որպէս յայտ առնէ անդէն խորենացին . տես վասն այսր 'ի նոր հայաստան, թղթ . 266 : Եղև սեփական նորին վահանայ, զոր պարգևեաց նմա փոքր խոսրով արքայն սակս մեծի քաջագործութե նորին . տես 'ի խորենացին 'ի նոյն գլ . ուրանօր Օ Գեղի ճակատան, կոչէ () շահան, թէպէտ և ճակատն ոչ եղև 'ի գիւղն անդ, այլ արտաքոյ 'ի ըջակայս : Հայտմանէ խորենացին Դ . 67 . կոչէ Վեօղ վահանայ . * Բարձեալ տարաւ

(1) Տես զԱնբերդ յանժանութի մեծին հայոց :

զնա (այսինքն վահան զմարմին մեսրոպայ) յիւրն գիւղն
() շահան ॥ ⁽¹⁾ : Սոյնպէս կոչէ և զազար Թղթ . 64 :

Բնոյն : Բն խորենացոյն Գ . 27 . կոչի Բնն , և զնի
յոսն արագած լերին : * Թաղեցին (զոսկերս Թագաւ
ւորացն հանեալս յամրոցէն անի) յաւանին յԲնոցս , որ
յոտին արագած կոչեցեալ լերին ॥ : Բն և յայս գաւառ ,
քանզի և նոյն իսկ լեառն անկանի 'ի սոյն . վասն որոյ
յայտնի ևս զնի առ ասողկայ Գ . 2 . * Տէր կոմիտաս
(կաթողիկոս էր) 'ի գաւառէ արագածնոցոյ , 'ի գեղջէ
Բնոցից ॥ ⁽²⁾ : Բն բուզանդայ գրի տառիւս , և կոչի
գիւղ մօտ , առաւել վասն բնական գրից , քան Թէ սակա
արուեստակերտ շինուԹէ . զի գրէ Գ . 24 : * Հանեալ
Թաղեցին յամուր 'ի գիւղն՝ որ Բնոցն անուանին , յայ
րարատ գաւառին՝ որ կայն 'ի ինձս , 'ի գողս , 'ի ծոցս ,
յանձուկս , 'ի գփուարս լերինն մեծի՝ զոր Բրագածն կո
չեն ॥ : Յիշատակէ զնոյն և Թովմա մեծոփեցի . * Եւ
ազատորդի մի աղիգան անուն 'ի յայրարատեան գաւա
ռէ , 'ի գեղջէն Բնոցուց ॥ : Սինչև ցայժմ գտանի այս
գիւղ սովին անուամբ որպէս լսեմք :

Բրուճ : Բրան , կամ Բրաղաքագեօղ , զորմէ յիշատակի
առ յահանու կաթողիկոսի . * Իսկ արքայ (ն . սմբատ)
իբր յապագայս իմն իմացեալ զչուեն յուսմայ . . . գու
մարտակ լինէր 'ի քաղաքագեօղն Բրուճ , 'ի ծործորս
Բրագածայ լերինն ॥ : Բնուր կոչէ 'ի ասորացիս , ուրա
նոր գրիգոր իշխանն մամիկոնեան որ յաւուրս անաստա
սայ կաթողիկոսի 'ի մէջն անդ է . դարուն՝ շինեաց եկե
ղեցի , և ապարանս , զորոց զվայելուԹի և զգիրս այս
պէս ստորագրէ . * Բնային այցելականուք հիմնադրեալ
զչքնաղագեղ եկեղեցին՝ որ 'ի մեծ դաստակերտին
Բրուճ , շինէ զնա ստիպով երկնային իմն ճեմարան յար
դարեալ 'ի վերայ երկրի . և 'ի հարաւոյ կողմանէ զնէ
զարբունին իւր յեզր քարաժայռ ձորակին , յորում
բղխէ ականակիտ աղբիւր պղպջակեալ ընդ քարածերպս
վիմարդ քարանցն , որ զեզերս ունի իբրև զստակ սա
տուարի ॥ :

Բայց յառաջ քան զյովհաննէս կաթողիկոս յիշէ
զսա զԼոնդ պատմիչ 'ի գլ . Գ . 'ի գրէն վասն նորին գրի

(1) 'ի տպ . գրի աստէն Ուլ . 'Նոյնպէս և առ յոհ . կաթ :
Ինչ այլ յերիս ձեռն՝ ևս (Թէպէտ (2) Եւսպէս գրի և առ յովհ .
և չեն հնագիր ,) գրի տառիւս Օ : կաթ :

գործի մատիկոնէի: * Շինեաց նա տուն աղօթից 'ի գաւառն արագածայ ոտին՝ յաւանն Ղրուճ՝ տաճար փառաց անուան տն՝ գեղեցիկ վայելութիւն զարդարեալ, յիշատակ անուան իւրոյ: Վրէ և ասողիկ ք. 2. որպէս և կիրակոս զայսմանէ յասելն. * Վ. Ե. ամին անաստապայ եղև շինուած կաթողիկէին յաւանն Ղրուճ՝ զոր շինեաց գրիգոր պատրիկն, յորում մկրտի նահատակն քնի դաւիթ՝ ազգաւ պարսիկ: Եւ վարդան՝ յասելն. * Յաւութիւն սորա (այսինքն անաստապայ) շինեաց գրիգոր մաւրիկոնեան զկաթողիկէն Ղրճոյ:

Երկուր: Մտի եր մովսէս կաթողիկոս. զորմէ յովհաննէս կաթողիկոս. * Յետ սորա ապա զմովսէս զայրն նոյ որ յԱղիվարդ գեղջէ... կացուցանէն յաթող: Ստողիկ ք. 2. նշանագրէ և զգաւառն ասելով. * Սովսէս 'ի գաւառէ Ղրագածոտնէ 'ի գեղջէ Աղիվարդայ: Վ. նմին գաւառի գնէ և 'ի ք. 3. յասելն վասն մաշտոց կաթողիկոսին. * Սա եր հայրենեօք յարագածոտն գաւառէ 'ի գեղջէ Աղիվարդայ (1): Ս երողրեալ գրիգոր իշխանն մաւրիկոնեան՝ շինեաց առ սովաւ մենաստան, որպէս ցուցանէ յովհաննէս կաթողիկոս՝ յասելն. * Շինեաց նա և նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում և եկեղեցի պայծառապաճոյճ 'ի նմա յարգարեալ ըստ արևելից կուսէ դաստակերտին մեծի Աղիվարդայ. տուն բնակութե կուսակրօնից զնա հաստատէ 'ի փրկութի հոգւոյ իւրոյ:

Թաւին: Վիւղ՝ ուր բնակեցաւ ենիանոս բազրատունի յաւութի արջամայ (կամ արշամայ) արքայի. յիշատակի այս առ թովմայի արծրունոյ՝ յասելն. * Օր առեալ ջաջուռ ահիւ (աղիւիւ), և ամենայն պատրաստ կազմութիւն բնակեցուցանէ 'ի կողմն Ղրագածոյ. 'ի գիւղն Թաւին կոչեցեալ: Վեղաբաղաբ կուէ զսա յովհաննէս կաթողիկոս յասելն. * Յաւութիւն սորա (այսինքն Սիոնի կաթ.) եղև կոտորումն քաղինոյ, և արենոյ և Վեղաբաղաբին Թաւնայ, յորում սպանան ոգիք իբրև եօթն հարիւր, և

(1) Այլ յայսմաւ. հոկտ. 13. գնի 'ի կոտայս. * Սք վարդապետն մեր մաշտոց՝ եր 'ի գաւառէն կուտէոյ, 'ի գեղջէն Եղևվարդայ: Այսպէս գնի 'ի միում ձեռ. որ համարի ընտիր քան զայլս: Իսկ յայլում ձեռ. գրի. * 'ի գաւառէն կոտեոց, 'ի գեղջէն Եղևվարդայ: Իսկ 'ի տպ. և 'ի նոր ձեռագրի ուղղագրեալ գնի. * 'ի գաւառէն կոտեից, 'ի գեղջէն Եղևվարդայ: Այլ զիարդ և իցէ՝ ոչ ուղիղ 'ի կոտայս գնի այս Եղևվարդ:

աւն կոտեոց, 'ի գեղջէն Եղևվարդայ: Իսկ 'ի տպ. և 'ի նոր ձեռագրի ուղղագրեալ գնի. * 'ի գաւառէն կոտեից, 'ի գեղջէն Եղևվարդայ: Այլ զիարդ և իցէ՝ ոչ ուղիղ 'ի կոտայս գնի այս Եղևվարդ:

գերեցան ու չճի՛լ: Բողոքի թ. 2. յիշատակէ միայն զկա-
տորածն թաւնայ. իսկ սամուէլ զերեսեանս ևս: Թաւնայ
և ոչ որ ՚ի նոցանէ որոշէ զգաւառն թաւնայ:

Կաւալ: Օ որմէ խորենացին. Դ. 22. * Իսկ գնէլ
եկեալ յաւանն Կուաշ, որ յոտին Բրազածն կոչեցեալ
լերինն, առ կուրացեալ հաւ⁽¹⁾ իւր տիրան: Բայն արաւ
գած լերին անկանի ՚ի նոյն իսկ արագածոտան գաւառին,
որպէս ասացաք ՚ի վերոյ ՚ի գիւղն Բղք: Յայսմ աւանի
Թաղեցաւ նոյն տիրան արքայ:

Սարգէնիս: Յիշատակի այս գիւղ առ կիրակոսի,
ի պատմէն զգնալն հեթմոյ արքայի առ մանգոյ խան
Թաթարաց. ասէ. * Օ տեղի առ յոտն արագածու-
հանգէպ լերին արայի ՚ի գիւղն որ կոչի վարդենիս: (2)

Սփան: Գիւղ յիշատակեալ առ յովհաննու կաթու-
ղիկոսի: * Սողովէին (ասէ զօրքն հայոց առ արքայ
սմբատ) ՚ի գեղն Սփան որ ՚ի ստորոտս Բրազած լե-
րին:

Սք գրեգոր: Յիշատակի առ յովհաննու կաթուղիկոսի.
յասէն վասն թ. յովսէփ կաթողիկոսի. * Բայց զկնի
գէորգայ զյովսէփ ՚ի գաւառէ Բրազածոտան, ՚ի բնակ-
չաց նոյն Գրեգորի կացուցանեն ՚ի հայրապետութեան:
Սոյնպէս և առ սամուէլի ՚ի Թվին միսա. ուր նոյն յով-
սէփ գնի լինել * Բրազածոտանէն ՚ի բնակչաց նոյն գրի-
գորի: Բայն գրի և ՚ի գաւազանագիրս ինչ կաթողիկո-
սաց, զոր Թերևս արարեալ է ուրումն գրիգորի աշակերտի
սարգսի, ասելով. * Տէր յովսէփ Բրազածոտանէ ՚ի մայ-
րաքաղաքէ նոյն գրիգորի: Իսկ առ ասողկայ գրի սա
Սք գրեգ. * Տէր յովսէփ որ կարիճն կոչուր, ՚ի գաւառ-
է Բրազածոտանէ, ՚ի գեղէ Սք գէորգեայ: Որ Թուի
լինել վրիպակ, այլ յայտ է թէ տեղին էր մենաստան,
վասն որոյ կոչի Սայրաքաղաք (որպէս և կոչին երևելի

(1) Այսպէս ՚ի գրչագիր օրի
նակս, ուր ՚ի տպ. գրի. Ա-
նիւն հօրն իւր փրան:

(2) Յայսմաւ. տպագրեալ ՚ի
յուլ. 30. ցուցանէ լինել ՚ի Դ.
հայս, զի գնէ զայն մի ՚ի գիւղո-
րէից խարրերգու, որ է ՚ի Դ.
հայս, գրելով վասն բարսղի կա-
թողիկոսի. Պատահեցաւ ՚ի գիւղ
մի խարրերթու, որ կոչի Վար-

դենի, մօտ ՚ի յանձանիթ:
Այլ վրիպակ Թուի, և ՚ի ձեռա-
գիրս պակասի անունգ Խաչէրդ-
քանդի և այն պատմութի վախ-
ձանին բարսղի կաթողիկոսի՝ զոր-
մէ բանն է ՚ի յայսմաւորս,
ինգրէ տեղի ինչ մօտ ՚ի սեւա-
լեառն և ՚ի շուղր անապատ,
ի սահմանս կիլիկիոյ:

վանք), և առնթեր ունէր գիւղ. յայն սակս յատուկաց
գիւղ անուամբ յիշատակի :

ՃԱԿԱՏՔ :

Ծառիկ : Յիշատակի առ ասող. Դ. 11. * Եւ սկսաւ
նա (սմբատ տիեզերակալ) գոռալ ընդ հօրեղբօր իւրոյ
մուշեղաց որ 'ի կարս, և առնու զբերդն որ 'ի Ղափատն,
որում Ծ առիկն կոչեն : Յիւն զնոյն և լաստիւ. գլ. Թ.
առանց որոշելոյ զգաւառն. * Ս'ի ոմն յիշխանացն
'ի կողմանէն աշոտոյ 'ի դատ կացեալ առաջի գէորգէ, ասէ
թէ Ծ առիկ իմ բնական տեղի է՝ զոր անիրաւաբար տա-
րաւ յինէն սմբատ :

Կողբ : Յերկրին ճակատուց դնէ զայս թովմա մեծոփեցի՝
Գիւղաբաղա՝ կոչելով, որ մեզ թուի նոյն իսկ Ղափատք
գաւառ : Եւն երեւի լինել ընդ այսմ կողբաց որ յիշա-
տակի առ յովհաննու կաթողիկոսի՝ յասէն վասն եզրի
կաթողիկոսի. * Բնկալեալ պարգևս զերիւ մասն գիւ-
ղաբաղաբն Կողբաց, և զաղտս նորին բովանդակաբար,
դառնայ մեծաւ շքով 'ի տեղի իւր : Սոյնպէս յիշատակի
և առ ստեփաննոսի օրալ. գլ. ի Դ : Օ աղահանս Կողբաց
յիշատակէ և կիրակոս գլ. հ Թ. յասէն վասն թաթա-
րաց. * Օ ամենայն աղահանս առին որ 'ի Կողբ, և որ
յայլ կողմանս կողմանս :

Էշոտ սպարապետ որդի շապհոյ յաւուրս ն. սմբա-
տայ արքայի հիմնեաց աստէն եկեղեցի՝ որպէս զրէ յով
հաննէս կաթողիկոս. * Օ կնի ապա հիմնադրէ եկեղեցի
'ի քաղաքագետն Կողբ, բաղմածախ փարթամութեւ :
Է. խորենացւոյ Դ. 60. կոչի Գիւղ. * Ս'իւս ընկեր նմին
'ի Կողբ գեղէ, որում եզնիկ անուն կոչէր ⁽¹⁾ :

Օ այսոսիկ համարիմք մի և նոյն Կողբ. զի այլուր ոչ
գտաք ցարդ 'ի գիրս նախնեաց Կողբ անուն գիւղ ինչ
կամ քաղաքագետ, բայց եթէ գաւառ 'ի գուգարս, որ
և տիրապէս կոչի Կողբոփոր : Սոյնպէս և զճակատք գա-
ւառն համարիմք լինել այն՝ որ է յայրաբատ, և ոչ որ 'ի
տայս. զի բան յովհաննու կաթողիկոսի. զրէթէ յայտնի
ցուցանէ լինել յայրաբատ, քանզի շինութիւն և տէրութիւն

(1) Սոյն այս եզնիկ է որ ստեպ կոչի 'ի գիրս նախնեաց Եւնիկ Կողբադի :

բազրատունեաց (յորմէ ցեղէ էր վերոգրեալ աշոտ,) էր յայրարատ :

Սորմատի, կամ Սորմար : Բերդաքաղաք յիշատակեալ 'ի լաստիվ. գլ. Ժ. * Լա նա (այսինքն վեստն սարգիս) ելեալ յամրոցէն (անւոյ) երթայ 'ի բերդաքաղաքն որ կոչի Սուրմառի : Թաւմա մեծոփեցի զնէ զնոյն 'ի ճաւատ դաւառի յասեւն . * Լիկին (զօրք լէնկթմուրին) 'ի վերայ ճակատուց երկրին Սուրմարու և կողբայ || :

Պատմին օրբէլ. գլ. Ե. Թղթ. 24. կոչէ ՍԷ Սաբի. Լաին (զաքարէ և իւանէ իշխանքն) զկարս և զվաղար շահերտ, զկաղզուան, զՍԷ Սարի, և զանի, և զանբերդ : Երայկէս գրի և առ կիրակոսի 'ի գլ. ԽԳ. վասն Թաթաւաց 'ի ԺԳ. դարու, ասպատակողաց 'ի հայս. * Լաին և զքաղաքն ՍԷ մարի՝ զոր սակաւ ամօք յառաջ առեալ էր զնա 'ի տաճկաց շահնշահի և աւագին, և դեռ ևս կարկատեալ էին, յանկարծակի եհաս 'ի վերայ նոցա մի ոմն յաւազացն (Թաթարաց) զօրօք քաղմօք՝ որեւմանուն էր զարաբահատուր, և վաղվաղակի առ նա, և զոր ինչ եղիտ 'ի նմա յափշտակեաց || :

Երայկէս և առ Թաւմայի մեծոփ. որ գրէ վասն Թագաւորին աղախաց, զիմեաց * 'ի վերայ երկրին ճակատուց, էառ զքաղաքն ՍԷ մարի, և 'ի հիմանց տապալեալ զամուրն մեր՝ որ էր ամրափակեալ պատուական ազգին բազրատունեաց, և գերեաց զքաղաքն և զամենայն շրջակայ գեղորայսն || : Եւ անմիջապէս 'ի վերայ բերէ . * Իսկ բարեպաշտ տանուտէր մի մարտիրոս անուն . . 'ի գեղջէն կողբայ ելեալ 'ի լեառն Բարդուղ՝ որ կոչի յայլոց ազգաց Թաւմա, յոյժ արի և քաջ մանկամբ գեղջն տարեցոյց զամենայն հաւատացեալսն || :

ՄԱՍԵԱՅ ՈՏԵ :

Ի միում ձեռագրի աշխարհագրունէ խորենացոյն գրի Սասնի ոգն, ըստ այսմ գրի և 'ի յայլ գիրս ինչ ուրեք ուրեք, որ յայտ է՝ լինել վրիպակ գրչաց ⁽¹⁾ : Առեցաւ այս

(1) Սոյն այս անուն Թուի լի. տին անուն 'ի Մասանց յոռնէ, նեւ որ առ կիր. գրի Մասանց ոգն : Ժառայ լեալ առ լոտանին մերտի Իսկ ուղի, Թաւմա. յարեաւ բռնաւ նայ || : Կալ ոմն քուրդ աղգաւ սալտհա.

սկսեալ 'ի գրից իւրոց, սակս ձգեալ գոլոյ առ ոտամբ մա սիս լերին. նաև անունն իսկ զնոյն յայտ առնէ:

Իհոռի: Գիւղ Տին՝ որ յիշատակի առ զաղարայ. Թղթ. 215: * Չուեալք բանակեցան (զօրք հայոց) 'ի գեօղն Սասեաց, որում անուն էր Իհոռի: Գ և զնոյ կոչէ զնոյն գլ. 7. Սեծ առն. * Ի Սեծ առանն Իհոռի: Ի յովհաննու կաթ. առաւել բացայայտ գրի անուն գաւառին. * Օ կնի ապա մեծին ներսիսի՝ յաջորդէ զաթու հայրապետութեն անաստաս 'ի գեղջէ Իհոռոյ՝ որ 'ի Սասեաց ոտին: Եւ յիշատակի նոյնսկէս և առ ատողկայ Թ. 2. յասելն վասն նորուն անաստասայ. * Ի գաւառէ մասեաց ոտնէ, 'ի գեղջէ Իհոռուոյ, որ և զեկեղեցին Իհոռուոյ վայելուչ շինեաց: Ոչ միայն եկեղեցի, այլ նաև բնակարան գղերց և մենաստան միան ձանց, և հիւրանոց աղքատաց շինեաց անդէն, զորմէ ճոխագոյն պատմէ յովհաննէս կաթ. * Ը ինէ զպայծառապաճոյճ եկեղեցին 'ի հայրենի բնակութեն իւրում, 'ի վանս գաստակերտին Իհոռոյ, կացորդ զնա յարդաւրեալ քահանայական ուխտի միակրօնից, և այլոց ևս գղերց եկեղեցւոյ, 'ի պաշտօն անձային խորանին, և 'ի տաճողութի հանգստեան հիւրոց և տնանկաց և աղքատաց:

Գեօղ Ուղեայ: Բրիտանիոյ կաթողիկոս մերձ յայս գեօղ շինեաց մենաստան՝ ըստ գրեւոյ յովհաննու կաթ.: * Եւ թեալ շինէ միայնարան մեծ՝ մերձ 'ի գեօղն Ուղեաց, որ 'ի Սասեաց ոտան. և բազում միանձունս առ ինքն գումարեալ, առաքինաջան երկօք և բազմաշխատ քրտամբք փայլէր: Ի թովմայի արծ. յերկրորդ վարս գաղկայ կոչի Բերդ: * Ինու (գագիկ) և զբերդն մաւ կուայ. և անտի յառաջ մատուցեալ՝ առնու զբերդն Ուղեոյ, և տիրէ գաւառացն, սկսեալ 'ի կողովքէ մինչև ցմիւջոց Ուղեոյ և Սասեաց ոտն: Եւ յիշատակի և առ զեկեղեցայ յասելն գլ. 7. * Եւ նորա գնացեալք ընդ եզր գետոյն երասխայ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայեոյ, և սահմանս էին 'ի մեծ առանն ակոռի:

Լույսանունու կաթ. կոչի և Կոփ. նոյնպէս և առ բուզանդայ, որ որպէս թուի՝ է բնիկ անուն գաւառին. իսկ Կոփ-ձիւ կոչեցաւ ի հովտոյն իւրմէ: * Օայնու ժամանակաւ (ասէ բուզ. Դ. 12. վասն Թ. արշակայ) շէնեաց իւր արքայն դաստակերտ մի ի հովտն անուանեալ ի Կոփ գաւառի: ի սեռականէ սորա ել անունս Կոփայ-ձիւ, որպէս դնի ի միում ձեռագրի խոր. Դ. 23. իբր Կոփայ-ձիւ, կամ Կոփա-ձիւ, որպէս գրի յայլ յերկուս ձեռագիրս. * Լլանէ արքայ (Թ. արշակ) զթիկամբք մասեաց՝ առնել որոս, յիւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կովգաովտի: Սոյնպէս գրի և ի Դ. 37. յասելն. * Չերբակալ առնէ զվատշուէրն յեղեր շամբին Կոփա-ովտի: Լայց անդ յերկուս ձեռագիրս գրի Կոփայ-ձիւ. որ թէ իցէ ուղիղ գրութի՝ լինի այլ տեղի:

Կնկանի ի թիկանց կուսէ մասեաց լերին՝ ըստ որում եղ ի վերոյ խորենացին, և այլուր ևս. զի զբազարան և զարշակաւան՝ զորս այլք դնեն ի կոգովտ, խորենացին փոխանակ յիշելոյ յանուն գաւառին, զգիրս գաւառին յիշէ՝ կացուցանելով ի թիկունս մասեաց լերին, որպէս տեսցես ստորե:

Սահմանակից լինել ցուցանէ շիրակայ՝ տյս բան ասող կայ Թ. 3. * Կնցանէ (հերակ) ի շիրակ ընդ Կոփա-ովտ: Իսկ զենդ սահմանակից թուի կացուցանել Լլ տաղ գաւառի ի գլ. Թ. յասելն վասն տաճկաց. * Լլ գունդ մի հասեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Լլ տաղ ի վերոյ զօրավարին յունաց որում անունն էր պրոկոպ. որ էր բնակեալ ի գաւառին Կոգովտի, ի սահմանս Լաւ-դոփոյ և Սարգոփոյ (1): Որում իրազեկ (լեալ) իշխանն թէոդորոս՝ որ էր յազգէն ռըշտունեաց ... հրա մայեր զօրացն, որք ընդ իւրով իշխանութիւն էին ... Լլ նորա ... դարանամուտք եղեն ի սարակն, որում

(1) Թէպէտ Բաղ-ձիւն տն. անուն յայլ գիրս.) են կրկին տե-
ւումը գտանի գաւառ ի սիւնիս, զիք մասնաւորք, որք անկանին
բոյց ի բանից աստի զենդեայ ի սահմանս այսր Կոգովտ գա-
յայտ է՝ թէ միանգամայն ընդ ւառի:
Սարգոփոյ տեղոյ (անծանօթ

Եւ ի կալեալ զառաջս կրճիցն զբազումս
'ի նոցանէ սատակելին ։ (1)

Սահմանակից է ևս ծաղկոտան , քանզի ապուսահլ
քուերորդի գաղկայ արքայի՝ տիրէր երկոցունց սոցա ,
իբրեւ միոյ գաւառի . վասն որոյ ասողիկ զերկոսին զսոսա
իբրեւ մի գաւառ ապուսահլի կոչէ : Օնոյն սահմանակ
ցութի ցուցանէ և այս բան յովհաննու կաթ : * Բայց
թագաւորն գաղիկ . . . ամրացուցեալ զնոսա 'ի ծործորս
լերանցն Աղգովտի և 'Կաղկոտան՝ զմաի դնէր զմիսիթա
րութին՝ որ առ 'ի նմանէ բերիւր ։

Տէրութիւն այսր գաւառի՝ ըստ ակնարկելոյ խորենաց
ւոյն ք. 45 (զոնէ ըստ մասին) էր 'ի ձեռս բազրատու
նեաց , իբր զի քաջն ամբատ որդի բիւրատայ 'ի ժամա
նակս ք. արտաշէսի զիւր զերութիւնն 'ի գաւառի աստ
բնակեցոյց , շինեալ և ձեռակերտ Բազարան անուն ,
զորոյ զբանս տեսցես փոքր մի զկնի 'ի գեօղն Բազարան :
'Ի հաստատութի այսմ գրէ և ասողիկ ք. 2 . վասն աշո
տոյ մնակերի , թէ զարքունիս իւր ի գաւառէ աստի
յարշարունիս փոխեաց , և բանք նորա են . * Սա զան
ձագին արար զգաւառն արշարունեաց յազգէն կամա
րակնաց , և զարքունիսն 'ի կողովտէ յարշարունիս փո
խեաց ։ Ս կայէ այսմ և զեննդ , որ 'ի զլ. 76 . գրէ վասն
աշոտոյ պատրկի որ բազում ամօք յառաջ է քան զմա
կերն աշոտ . * Ը ինէր զեկեղեցին դարունից յիւրում
ոստանին ։ և փոքր մի զկնի՝ վասն նորին աշոտոյ . * Լ
թաղեցաւ 'ի կայս հանգստեան իւրոյ 'ի գիւղն դարունս ։
ուր և թաղեցան բազումք 'ի բազրատունեաց . իսկ Ղաւ
րունք է յայսմ կողովտ գաւառի , զորմէ ստորե : Յետ
ժամանակաց էանց այս գաւառ (զոնէ ըստ մասին) 'ի ձեռս
այլոց , որպէս տեսաք 'ի վերոյ :

Բադարան : Յայս գաւառ կացուցանէ յովհաննէս կաթ .
յասէն . * Յետ այսորիկ ըստ հրամանի կայսերն մօրկայ՝
զյոհան ոմն 'ի գաւառէ Աղգայ , 'ի Բազարան գեղջէ
կացուցանեն կաթողիկոս յունական կողման ։ 'Ի սոյն
Աղգովտ գաւառի դնէ և կիրակոս՝ յասէն վասն նոյն
յովհաննու՝ լինել * 'Ի Աղգովտէ , 'ի գեղջէ Բազարանէ :
Իսկ խորենացին ք. 45 . կացուցանէ 'ի թիկունս մասեաց
լերին , ուր և անկանի նոյն իսկ գաւառն Աղգովտ , որ

(1) Նոյնպէս և թովմ . մեծոփ . տաղ գաւառի , զոր նա կոչէ Ար
սահմանակից զնէ զԱղգովտ ար . տաւաղ :

պէս ասացաք 'ի վեր անդր . և առ առաւել որոշումն առաջնոյն բազարանի՝ որ յարշարունիս , կոչի սա 'ի խորազրի նոյն գլխոյ՝ Սիւս Բափարան :

Յայս անուն անուանեաց զսա սմբատ դայեակ և սպարապետ ք . արտաշիսի . զոր և նոյն ինքն սմբատ շինեաց , որպէս ծանուցանէ խորենացին՝ Խառնիւր Կոչելով .

* Յայնժամ սմբատայ (ասէ) զծառայան երուզայ՝ զոր քերեացն 'ի բազարանէ (արշարունեաց) , տարեալ բնակեցուցանէ 'ի Թիկանց մասեաց , 'ի նոյն անուն Ղազարան կոչելով զձեռակերտն ॥ : Յաւել զբառս՝ Իւր :

Ղառնաւան : Ղառն շինեալ 'ի ք . արշակայ , որ յօրինակի միում մեսրոպայ՝ գրի ամենայն ուրեք Ղառնաւան , և ուրեք յայլում օրինակի Ղառնաւանեաց բաղա . բայց յայլում օրինակի գրի միշտ Ղառնաւան , համաձայն բուզանդայ , խորենացոյն , և այլոց պատմագրաց : Ղառնի յայս գաւառ , որպէս դնէ բուզանդ . Դ . 12 . զորոյ զբանս յառաջ բերաք 'ի վերոյ 'ի ստորագրութե գաւառիս , ուրա նօր կոչէ Ղառնաւան . իսկ ստորե կոչէ Ղառնաւան .

* Ղառն տայր հրաման արքայն արշակ՝ դնել անուն գաւտակերտին , յիւրակից անուն Ղառնաւան , շինեցին ևս անդ սպարանս արքունի ॥ : Ղառ . 13 . կոչէ Ղառնաւան : խորենացին Դ . 27 . զգիրս գաւառին միայն յիշէ , ուր անկանի Վոգարովիտ : * Ղառն արշակ ևս ժպրհեցաւ առ նեղ գործ անմտութե , 'ի Թիկանց կուսէ լերինն մասեաց շինեաց ձեռակերտ ॥ : Օ որ աստ Զառնաւան անուամբ կոչէ , 'ի խորագրի գլխոյն , նաև ստորե յանուանէ որոչ .

* Ղառնաւան հայոց ժողովեալ զիմեցին 'ի վերայ արքունական ձեռակերտին Ղառնաւանոյ ⁽¹⁾ ॥ :

Շինեաց զսա արշակ լինել տեղի ապաստանի և ազատութե ամենայն ազգ չարագործաց՝ յորոց առնոյր շահ . վասն որոյ 'ի սուղ ժամանակի լցաւ բազմութե բնակեաց :

* Ղառնաւան (ասէ խոր .) լցաւ մարդկութե հովիտն ամենայն ॥ : իսկ բուզանդ գրէ . * իսկ տեղին աւանաւ նայր քաղաքանայր , մեծացաւ բազմացաւ , և ելից զհովիտն ամենայն ॥ : Սինել 'ի ժամանակի հարուածոց՝ որ

(1) Այսպէս գնի 'ի միում ձեռ . . . յայլում գրի Առնաւան . . . , և 'ի միւսում՝ Առնաւանի , համաձայն եզեղոյն 'ի մեսրոպայ , ուր միշտ այսպէս գրի . * Եւրաներ (մեծն ներսէս) 'ի բարձրա-

ւանգակ տեղի մի յանդիման Առնաւանի ॥ : Եւ ևս . * Զի նա խնդրեաց զվերն զայն վասն անիւրաւ գաստակերտին Առնաւան , նի ॥ :

էղև փոքր ինչ յետոյ, 'ի միում աւուր 18 հազար տունք կորեան ըստ մեսրոպայ. իսկ ըստ բուզանդայ՝ 20 հազար 'ի մէջ երկից աւուրց. * Մամարդացաւ (ասէ գլ. 23. և աւելի). քան զքսան հազարք սատակեցան երդք մարդկան, ոչ մնաց 'ի նոցանէ և ոչ մի ⁽¹⁾:

Եւս հարուած էր չարակեղ, կամ ժանտ անուանեալ հիւանդութի՝ պատճառեալ 'ի մարդիկ և յանասուն՝ յա նիծից նքն մեծին ներսիսի, որ նախ յորդորեաց զարշակ բառնալ զայն աւան. և 'ի չանսալն՝ անէծ: Իսկ իբրև տակաւին ոչ դադարէին չարագործք անդր ապաւինել, և խառնիլ 'ի մնացեալն յախտէ, և այնպէս ազատիլ 'ի պատժոց դատաւորաց, նախարարք հայոց կոչեալ յօղնութի զպարսս, առ հասարակ քանդեցին, և զբնակիչսն կոտորեցին, յառնէ մինչև ցկին՝ բաց 'ի փոքունց մանկանց: Եւսպէս կարգէ զպատմութի կործանման սորա մեսրոպ, որ յետ գրեւոյ զհարուածն պատճառեալ 'ի նմա յանիծից նքն ներսիսի, ասէ. * Եւ իբրև (յետ) միւս այլ ամաց՝ ոչ խրատէր քաղաքն Քրշակաւան, և ժողովեալ զօրացն հայոց, և սրոյ ճարակ արարեալ զՔրշակաւան առհասարակ յետ հարուածոյն ներսիսի:

Բուզանդ. և կիրակոս պատմեն միայն զհարուածոց նքն ներսիսի. խորենացին միայն զկոտորելոյ նախարարացն, զորս միաբանէ վերոգրեալ բան մեսրոպայ: Սիայն ժամանակն նշանակեալ 'ի խորենացւոյն՝ ոչ համաձայնի ընդ սոսա, և ոչ այն բան բուզանդայ և կիրակոսի, նաև նորին իսկ մեսրոպայ, որք ցուցանեն բոլորովին անմարդացեալ և հիմնայատակ եղեալ աւանին յանիծից ներսիսի. զի յետ այսպէս բոլորովին քանդելոյն, և չմնալոյն քար 'ի քարի վերայ՝ որպէս ասէ մեսրոպ, ոչ կարէին մնալ 'ի նմա բնակիչք, և ոչ 'ի միւսում ամի հաւաքիլ 'ի նմա այնչափ բազմութե բնակչաց, որչափ ինչ համարին կոտորեալ 'ի նախարարաց:

Եւ այսպէս այս աւան յողով ճարդիւն մշտաորաց, ըստ կոչելոյ խորենացւոյն, պատճառ գտաւ մեծամեծ միասուց բնակչաց իւրոց՝ որք կոտորեցան, շինողին իւրոյ արշակայ՝ որ փախեաւ մինչև 'ի կովկաս առ վիրս, նաև նոցին իսկ կործանողացն իւրոց նախարարաց՝ որք կոտորեցան ապա յարշակայ. տես 'ի խորենացին:

(1) 'ի տպ. ոչ ուղիղ գնի վեր. այլ 'ի ձեռագիրս գրի այնպէս՝ որ-
ջակէտ առաջի բառիս Երդ, պէս և եզաք:

Պարոնիս . կամ Պարոնիս : Յայս գաւառ զնէ զայս յոհաննէս կաթ . յասէն վասն մարմնոյ քաջին սմբատայ բազրատունւոյ՝ որ յեւս անդ զ. դարուն . * Բարձեալ տարան զմարմինն նորա 'ի հայք , և զնէն 'ի Պարոնիս , որ 'ի Կող գաւառի : Բայլուր առ նորին յոհաննու կաթ . զրի Պարոնիս , զի ասէ վասն մարմնոյ որդւոյ սորա՝ վաւազտիրոցին կուրապաղատայ . * Տարեալ եղին 'ի Վաւրոնս առ հօր իւրում քաջին սմպատայ : Եւ դարձեալ վասն սմբատայ եղբօրորդւոյ ն . սմբատայ . * Տարեալ Թաղեցին 'ի Վարոնս ընդ հարս իւր :

Բա բուզանդայ զ. 40 . զրի Պարիւն , և զ. 7 . Վարեւնից բերդ . որ 'ի պատմութե Թովմայի արծ . յերկրորդ վարս գաղկայ 'ի բազմաւորականն զրի Պարիւնիս , ուր և կոչի Բար : * Օ որ առեալ արքայի (գաղկայ) դաւնայ խաղաղութիւն յամուրն Վարիւնս : Կոյնպէս և այլուր . * Վնաց և Թազաւորն գաղիկ 'ի գաւառն Կողու , և պաշարեալ զանառն Վարիւնս , գողացեալ առնու 'ի զիւերի : Բայլ զառաջին գրչուին հաւատարմացուցանեն օրինակք և այլոց գրոց , նաև Թովմա մեծօրեցի՝ որ Վարիւ կոչէ . յասէն . * Եւ եկեալ հասաք 'ի գաւառն Կողովիտ . 'ի զիւղն Վարոն :

Իսկ զամբութի բերդի սորա բաց 'ի վերոգրեալ բանից Թովմայի արծ , որ կոչէ Բարիւ , ցուցանէ և այն՝ զի թ . խոսրով խոյս ետ յերեսաց սանէսանայ յայս բերդ . որ պէս զրէ բուզանդ . զ. 7 . յասէն . * Կոյս ետ Թազաւորն հայոց խոսրով յամուր բերդն Վարիւնից յերկրին Կովդայ (1) : Յաւուրս թ . արշակայ աստ ամբացաւ նա ինքն արշակ , ըստ որում բուզանդ . զ. 40 . յուշ առնէ : * Եւ Թաղոր (վասակ զօրավար) զԹազաւորն արշակ յամուր բերդն Վարիւնաց : Արալէս զինի 'ի սմա պահեցան նաև գանձքն իբր յամուր բերդի . ընդ որում Թեպէտ մարտեան պարսիկք , այլ ոչ կարացին առնուլ մինչև 'ի Թազաւորել և 'ի գալ պապայ՝ նմա յանձնեցին բերդակալքն : Ապա փեաց յինքն (ասէ բուզ . Ե . 1 . վասն պապայ) զամուր ամուր բերդիցն , զոր կալեալ էր պարսկացն , և բերդն Վարոնից (2) որ է յերկրին կո

(1) Պարտ է ընեւ Կովդայ , որ վերապակաւ գրչի գրեալ կայ Կ . պէս և այլուրեք զոր 'ի վերոյ յի . Դարիւնի :

(2) Այսպէս զնի 'ի միում գայ՝ փոխանակ գրեւոյ Կ . Գայիւնի , ձեռագրի , որում համաձայնի և

դայ, ուր կային դանձր արշակունեացն սաստիկ յոյժ ։

Երտանօր թաղեցան բազումք 'ի մեծամեծաց, մանաւանդ 'ի բազրատունեաց ։

Եւ զհրամանատար հայաստանեայց 'ի Է. դարուն՝ շիւնեաց 'ի սմա եկեղեցի, զորմէ զրէ զԼոնդ. * Յետ մաւ հուան դրիգորի յաջորդէ զիշխանութիւն աշոտ պատրիկ, այր երեւելի և նախամեծար 'ի մէջ նախարարացն հայոց 'ի տոհմէ բազրատունեաց. ճոխ և պերճ՝ յիշխանութե, և յամենայն վարս երկրայինս զգաստ. և . . . փոյթ յուսումնասիրութե, և զարդարէր զեկեղեցիս . . . երեւելի սպասուք յիւրոց դանձուց. և շինէր զեկեղեցին Ղարունից յիւրում Ստանին, և զկենդանագրեալ պատկեր մարդեղութեն քօթի ածեալ 'ի մօրցն արեւու՝ մեծապանչ զօրութիւն հանգուցանէր 'ի նմա, և նորա անուամբ զեկեղեցին անուանեաց ։ Եւ 'ի վերջ գլխոյն դրէ վասն նուրին աշոտոյ. * Եւ եալ ածէին զիշխանս 'ի կողովիտ կարեմէր իրոցմամբ, որ և 'ի նոյն մահիճս վախճանեցաւ փառաւորապէս, և թաղեցաւ 'ի Այս հանգստեան իւրոյ 'ի Վիւղն Ղարունս ։ Եւ սմանէ առեալ գրեն և այլք զկնի, յորոց սակի է ասողիկ. որ 'ի Թ. 4. գրէ. * Եւ յաջորդէ զիշխանութիւն աշոտ պատրիկ՝ այր երեւելի և ուսումնասէր, և լի երկիւղիւն նոյն. որ շինեաց զեկեղեցին Ղարունից, և զկենդանագրեալ պատկեր մարդեղութեն քօթի՝ ածէր 'ի մօրցն արեւու, մեծապանչ զօրութեւն հանգուցանէր 'ի նա. յորոց զեկեղեցին անուանեաց անուն ։ Եւ յսինքն է՝ անուանեաց * Յանուն փրկչական պատկերին՝ զոր եբեր որդի նորա 'ի մօրցն արեւու մասամբ, և 'ի նաւակատիւն երգեաց (զերգն) Օ որս ըստ պատկերին ։ որպէս գրէ վարդան ⁽¹⁾ : Տէս վասն այսր և զհաւուց թառ ։

Եւ ըստ : Յիշատակէ զԼոնդ. գլ. Թ. յասեն վասն զօրաց տաճկաց. * Եւ միւս յառաջ հասեալ 'ի կողովիտ՝ պաշարեալ էին զԼճոց Երծափաց, և զտեալ զմուտ բերդին 'ի գիշերի գաղտագողի ելին 'ի նա : զի 'ի քուն գտին զպահապանսն, և առին զամրոցն ։ Յիշէ և ասողիկ Թ. 4. * Եւ մի առաջն հասեալ 'ի կողովիտ՝ առին 'ի գիշերի զԼճերգն Երծափ ։ Ի՞նչոգորոս ուշտունի

այլ ձեռագիր, ուր գրի Դարաւնից. ուստի ոչ ուղիղ գրի 'ի տպագրեալն Դարաւնից ։

(1) Առ վարդ. 'ի միում հին

ձեռագրի գրի. Դարաւնից եկեղեցի. յերկուս ձեռ.՝ գրի Դարաւնից. իսկ յայլ յերկուս՝ գրի Դարաւնից ։

էառ զամբոցն 'ի ձեռաց նոցա , և վանեաց զնոսա : Լուծովմայի մեծոփ . Վիւղ կոչի : * Լիկեալ (ասէ) գողալէս յերկիրն Կողովիտ 'ի գիւղն Լործափ ॥ :

Սարևաթ : Յիշատակէ զսոյն թովմա մեծոփ . * Ոմանք 'ի Սարթափու գող ասեն զնա (այսինքն զլանկթամուր) որ է 'ի դաւառն Կողովիտ , մերձ 'ի լեառն մասիս . ուստի տապանակն նոյի է , և մերձ 'ի յարտաւազ գաւառի ॥ : ԼՂԼյայսմաւուրս . համարէն գաւառն Կողովիտ կոչի յանուն քաղաքին Սարևաթայ :

Իծար . կամ Վոմեր : Օ որմէ յայսմաւ . 'ի մայ . 24 . յառասպելայօդ . պատմութեան մատին սքէն պետրոսի . * 'ի գաւառէն Կողովտի , 'ի գեղջէն որ Իծար կոչի . այսինքն է Վոմեր ॥ :

Ա Ը Ո Յ Ք .

Յերկուս ձեռագիրս աշխարհագրուէ խորենացւոյն գրի 'ի միաւորականն Լըդ , որում համաձայնի և գրեալն 'ի պատմութեան Թ . 7 . ըստ ձեռագրաց 8 . * Բայց զտէրուին Լըդայ' և զսեփականութիւնն տալրայ' կարգէ վաղարշակ 'ի զաւակացն գուշարայ հայկազնոյ ॥ : ԼՂԼ գրեալն առ յոհաննու կաթ . համաձայնի առաջնոյն . * Լըթեալ ունէր (ասէ Խ . սմբատ) զկիրճն , և նեղուցս պողոտայիցն , կողմանցն Լըդաց' և տալրայ ॥ : Վարդան յիշատակէ և զԶորն աշոցայ յասեն վասն Խ . գազկայ արքայի բազրատունոյ . * Օ թագն տայ յովանիսի , և զանի և զչիրակ , զսք գրիգոր Զորովն աշոցաց զԼըբերդ և զգաշտն այրարատեան ॥ :

Ն Ի Դ .

Լյս գաւառ առ վարդանայ աշխարհագրի կոչի 'ի Կատրան . * Լյրարատ ունի բազում գաւառս . . . Լյրա գաժոտն , Սասեցոտն , 'ի գատուն , ուր կան սք ուխտքն իմեղենիս , և Լղիպատրուշ ॥ (1) :

Իջի : Լնկանի յայսմ գաւառի , որպէս ակնարկէ մատթէոս 'ի գրեւն վասն գելուսնաս թագաւորին' թէ

(1) Առ ընդարձակոյն վարդ . աշխարհագրի ոչ սղիղգրի , Առ Կատրան 'ի Կատրանն է :

Հասաներ * ի՛նչպէս գաւառին հայոց մերձ ի յ՝մոռն
ԲՆիի: Եւ էր կառուցեալ առ հուրաստան գետակին
ըստ նորուն անարկելոյ. յորմէ և այժմ կոչի այն ԲՆոյ
ջուր: Եւ զաղարայ գրի ԲՆի, և կոչի Վիշ Երեւնի:
Յոհաննէս կաթ. կոչէ ԲՆոյ. զի գրէ վասն մայրադռ
մեցւոյն. * Եւ կայանայր ի մայրոց վանս որ ի ծործորս
լերինն ԲՆոյն ԲՆոյն:

Սարգան զԲՆի Բերդաբաղա՝ անուանէ՝ յասէն.
* Պատուեաց նժ իջմամբ լուսոյ ի վերայ նորա (այսինքն
ոսկերաց ուրուն սրբակաց քահանայի) աներեւ բերդա
քաղաքին ԲՆոյն: Կիրակոս կոչէ Վաղա: Կացուցին ասէ
կաթուղիկոս * Օտոր վահրամ զոր անուանեցին գրիգոր
րիս, զորդին գրիգորի մագիստրոսի ի Վաղաքէն ԲՆոյն:
Եւ թէ՛ զաքարէ և իւանէ երկոքին եղբարքն ի սկիզբն
ԺԳ. դարու առին զԲՆի քաղաք: Օայս ամբոց ըստ
գրելոյ թովմայի մեծօրեցւոյ ի ԺԳ. դարուն էառ թա
գաւորն ազախու թաթարաց. ուր և սպան զտր վանա
կան՝ եպիսկոպոս գաւառին:

Ետի էր գրիգոր մագիստրոսն՝ որպէս գրէ կիրակոս
և վարդան բարձրբերդցի ի ճառն որ ի վերայ գրիգորի
և ներսէսի շնորհալոյն. ուր գրէ ևս զՏօրէն մագիս
տրոսի՝ տր լեալ ամբոցին ԲՆոյն: Յայսմանէ և սա
մուէլ ծերունի ի յիշատակարանի մեկն սաղմ. լամբր.
զմագիստրոսն կոչէ ԲՆեցի:

Սայրոյ, կամ Սայրոյ վան: Յովհաննէս կաթ. գնէ
զնոյն որպէս տեսաք ի վերոյ՝ մերձ ի ԲՆի: Եւ Եզո
կաթուղիկոս * Սակս ի նմա բնակելոյն յոհանայ (ասէ
յոհ. կաթ.) . . զանուն տեղւոյն Սայրոյ վանայ՝ Սայրոյ Գճ
զնա անուանէր, և զյոհան Սայրոգոմեցի: Կիրակոս
զնոյն յովհան կոչէ Սայրավանեցի:

Սորա՞ր: Եւ ի սահմանին ԲՆոյ, զոր յիշէ կիրակոս
ի պատմէն զչինութէ վանացն գետկայ ի մոխթարայ
գօշէ, ասելով. * Բնծայեցին եկեղեցւոյն (զաքարէ և
իւանէ իշխանք) սահման ջրադարձիւք լեւնէ ի լեւոն,
և բով մի յ՝Բասաջոր, և զՍորա՞րն ի նահանգին ԲՆոյն:

Փառաժնակերպ: Եւ կանի յայս գաւառ ըստ յոհանու
կաթ. * Եւ փոխանակ նորա կացուցանեն զեզը ի՛նչպէ
գաւառէ, ի Փառաժնակերտ գեղջէ: Եւ յայնպէս և ըստ
ասողկայ, որ ի Բ. գրէ. * Տէր եզը ի՛նչպէ գաւառէ,
ի գեղջէ Փառաժնակերտոյ: Յիշատակի նաև առ ստե
փաննոսի օրպ. գլ. ի՛շ. վասն եզրի:

Լալապարու : Յիշատակի առ ասողից Ք. յասեն .
Տրեայի 'ի գաւառէ՝ Նգայ , 'ի գեղջէ՝ Լալապարույ ॥ :
Լալապարու գրի այս անուն առ յաճաննու կաթ . * Լա
ապա զեսայի՝ որ 'ի նիգ գաւառէ , յԼալապարու գեղջէ
կացուցանեն յաթոռ հայրապետութե ॥ : Լալապարու ևս
առ կիրակոսի . * Լաապա նոր եսայի յԼալապարու գեղջէ ॥ :
Սարգան աշխարհագիր Ուստ անուամբ յիշատակէ զսա .
յայտ է թէ էր անդէն մենաստան ինչ , զոր յանուն գեղջն
անուանէ :

Թեղենի : Լաապա կրօնաւորաց՝ զորմէ ասողիկ Ք. Գ .
* Լա կիրակոս գծակերպ գիտնականն՝ որ վարուք առա
ւել քան թէ բանիւք վարդապետէր ('ի Գ. դարուն) , որ
բնակէր յոլովակի յանապատին՝ որ Թեղենիս կոչի
'ի՝ Նիգ գաւառի ॥ : Սարգան աշխարհագիր կոչէ Ուստ
անուամբ , զորոյ զբանս եղաք 'ի վերոյ : Հիմնող սորա չէ
յայտ . բայց կարգաւորող նորին՝ զնէ կիրակոս զոմն
տուրքիկ անուն 'ի ԺԺ. դարուն . * Լին 'ի Ժամանակին
յայնմիկ վարդապետք երևելք , մինթար որ դօն կո
չիւր . . . Տուրքիկն 'ի Թեղենեաց՝ որ բարիոր կարգա
ւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել , և
առանձին ոչ ինչ ստանալ ॥ :

Զնաւաճառ : Օ այսմանէ ասողիկ Ք. Կ . * Որոյ ընդ
դէմ երթեալ ամենայն զօրուն սմբատայ , և երկու որ
դիք նմին աշոտ և մուշեղ 'ի գաւառն Նիգ , և մարտու
ցեալ ընդ միմեանս 'ի տեղին որ Զնաւաճառն կոչի ॥ :
Լընի լինել այս տեղի 'ի հովտի ինչ առ լերամբ . զի
յովհաննէս կաթ . գրէ վասն տեղւոյ բանակի Թնամեաց
սոյն պատերազմի ուր մարտեան աշոտ և մուշեղ . * Հա
սեալ (աշոտ և մուշեղ) 'ի Նիգ գաւառ , տեսին զի ճամ
բար այլազգեացն բունեալ գաղարեալ էր 'ի հովիտս
հարթայատակ վայրի միոջ , առ ստորոտով լերինն ॥ :

Վ Ո Տ Ա Յ Ք .

Լալապարու գրի 'ի տապաղրեան , և 'ի միում ձեռագրի
աշխարհագրութեան խորենացւոյն . իսկ յայլում ձեռագրի
գրի Կոտայս . և 'ի միւս յայլ Կոտայս :

Լընան : Յայս գաւառ զնէ ընդարձակող վարդանայ
աշխարհագրի , ասելով . * Կոտայք Լընան է իւր վե
ճակովն ॥ : Յայլ օրինակս գրի . * Կոտայք Լընան է

քաղաքն իւր վիճակովն ։ Յիշատակի սա առ յովհանն
նու կաթ . յասեն . * Յայնմ ժամանակի (այսինքն յա
ւուրս անաստասայ կաթողիկոսի 'ի մէջն անդ է . դարուն)
ասեն լինել զկուրն' որ 'ի Վաղաքադէօղն Երեւանի ։
Երջնակէս և առ սամուէլի որ Երեւանու Կուրն' որպէս կու
լէ , զնէ դիպեալ 'ի Թուականիս ճէ . յաւուրս ք . ներ
սիսի կաթողիկոսի ։

Եւանդութի բնակաց հնազոյն կացուցանէ զանուն
քաղաքիս , հանելով մինչև 'ի նոյ . իբր զի ցամաք այսր
կողման նախ և առաջ ել յերևան 'ի նուազիլ Զուրցն
յետ Զոհեղեղի . վասն այնորիկ և 'ի նոյէ կոչեցաւ Երեւան ։
Եւ վարդանայ յիշատակի ուրեք Երեւանի Երեւանայ ։ Տէս
և 'ի նոր հայաստան Թղթ . 252 ։

Չագ ։ Յիշատակի առ յովհաննու կաթ . * Տայ բնա
կութիւն նմա (դաւթի դիւեցոյ) զգեօղն Չագ 'ի նա
հանգին Կոտայից ։ Երջնակէս և առ ասողկայ ք . յասեն
վասն ւն . զաքարիայ կաթողիկոսին' լինել * 'ի դաւառէ
Կոտայից 'ի գեղջէ Չագայ ։ Որպէս և առ կիրակոսի
վասն նորին զաքարիայ կաթողիկոսի ։ 'ի Կոտայս դաւա
ռէ 'ի գեղջէ Չագայ ։ Յայս գիւղ Թուի լինել և Չա
գաւանի , զոր ընդարձակօղ վարդանայ աշխարհագրի զնէ
'ի Կոտայս , կամ 'ի վիճակն երևանու ։ * Եւ Չագաւ
վանքն անդ է (ասէ) ուր կայ գետարգել 'որ նշանն , և
'որ սարգիսն , և 'որ կիրակոսի աջն ։ զՉագավանս յիշ
ուրեք և Թովմա մեծօրեցի , յասեն . * Սարգիս վարդա
պետ Չագավանից ։

Երամնու ։ Օ որմէ առ ստեփաննոսի օրա . դէ . ժէ .
* Եւ յովհանն ոմն 'ի Թէոփուսօլիս եղև կաթողիկոս , և
եկեալ եղ աթոռ 'ի Կոտայսն յԵրամնու գիւղ ։ Յիշա
տակի և առ յովհաննու կաթ . * Կացուցանեն յաթոռ
հայրապետութե զգաւիթ 'ի գեղջէ Երամնից' որ 'ի Կո
տանս դաւառի ։ Ուր այլազգ հոլովի առ ասող . ք . * Տէր
դաւիթ 'ի դաւառէ Կոտայից 'ի գեղջէ Երամնեայ ։

Պատմէ անդէն յովհաննէս կաթ . Թէ * Եւս գեղ
սեպհական էր տան կաթողիկոսարանին' նախ քան ըզ
լարչարանս 'որն գրիգորի յարքայէն տրդատայ նմա իսկ
հոգեցատուր պայմանաւ ընձեռեալ . որոյ և յետկար
վճռանն պահի մինչև ցայսօր ժամանակի ։ Սարթ է
կրկնակի իմանալ զբանս , այսինքն է' կամ էր սեպհական
անձին 'որն գրիգորի նախ քան զլարչարին իւր 'ի տրդա
տայ , և կամ սեպհական էր տանն' ուրանօր զինի չարչա

բանաց Թոմս զըրիզորի շինեցաւ կաթողիկոսարան . քանզի նախ քան զլարչարանս Թոմս իջ գոյր կաթողիկոսարան , և իջ իսկ համարձակ պաշտօն քրիստոնէութե :

Նոյն վերոգրեալն . դաւիթ կաթողիկոս շինեաց եկեղեցի և բնակարան : * Շինէ եկեղեցի (ասէ անդէն յոհ . կաթ .) 'ի գեօղն Ղրամօնս գեղեցկայարմար յարդարմամբ , և դնէ շուրջանակի նորա տուն բնակութե , վայելուչ իմն յարմարեալ : * Կաւ զաթոռն փոխեաց անդր ըստ վկայելոյ սամուէլի 'ի Թուին ԶՀգ . * Տէր դաւիթ յՂրամունեաց 'ի Կոտայից ⁽¹⁾ , յորում շինեալ եկեղեցի տուն բնակութե հայրապետական , 'ի նմա փոխելով զաթոռն 'ի դունայ . զինեղեցաւ անդ յոճրագործ ազգէն : * Օնոյն կրկնէ և կիրակոս . * Տէր դաւիթ ամս ԺԴ . սա էր որ 'ի յՂրամունեայս 'ի Կոտայս գաւառէ . զա փոխեաց զաթոռն 'ի դմնայ յՂրամունս , շինեալ եկեղեցի և տուն բնակութե հայրապետական : * Սերժ առ այս եկեղեցի Թաղեցաւ նոյն դաւիթ կաթողիկոս :

Ղլաբերից գիւղ : Օ որմէ առ յովհաննու կաթ . * Յետ սորա զմուշէ 'ի նահանգէ Կոտէից , 'ի գեղջէ Ղլաբերից կացուցանեն 'ի հայրապետական աթոռն : * Նոյնպէս գրի և առ զըրիզորի մագիստրոսի 'ի խորագրի 65 . Թղթոյն . * Ղռ ոմն Կրօնաւոր գրիգոր անուն 'ի գեղջէ Ղլաբերից : * Իսկ առ ասողկայ Թ . 2 . գրի Ղլաբեր . * Տէր մուշէ 'ի գաւառէն Կոտայից , 'ի գեղջէն Ղլաբերից : * Ի գաւազանագիրս կաթողիկոսաց , որոյ հեղինակ կամ է յովհաննէս կաթ . և կամ հանեալ 'ի նորին պատմութե , գրի 'ի գեղջէ Ղլաբերից : * Յայլում գաւազանագրի գրի Ղլաբերից :

Ովայից գիւղ : Յիշատակի առ յովհաննու կաթ : * Յաջորդէ զաթոռ նորա յովհաննէս 'ի գաւառէ Կոտայից , 'ի գեղջէ Ովայից : * Սոյնպէս գրի և առ ասողկայ , և առ կիրակոսի ⁽²⁾ :

(1) Սոյնպէս գրի 'ի միում քրինակի . 'ի հնագոյնն գրի 'ի Կրօնաւոր , իսկ 'ի նորագոյնն 'ի Կոտայից :

(2) 'ի գաւազանագրի միում գրելոյ 'ի կիլիկիա 'ի ԺԴ . գաւառն , վասն է . յովհաննու գրի լինել 'ի խաբաբի 'ի գեղջէ Ովայից :

Մ Ա Զ Ա Զ :

Լյսպէս գրի յերիս ձեռագիրս աշխարհագրութեան խորենացւոյն, և վրիպակաւ Սաղապի տպ: Յովհաննէս կաթ. կոչէ զսա Ղազարէն. ուստի պարտ է լինել 'ի մօտակայս ծովուն գեղամայ, և 'ի սեան կղզի, որպէս և նա ինքն ակնարկէ յայն բան. * Խեղբըն այն. . . ելանէ զկողմամբ Ղազարէն գաւառին Սաղապայ, քի նախդիր լինելով շահանն կոչեցելոյ շահ, վասն ոչ հնազանդելոյ նմա նոցա. և վասն զի նա յանմարտնչելի ամբողջին 'ի սեան կղզոյ առկայանայր, և բըն զոր խնդրէր՝ այնմ ոչ եհաս ॥ :

Ղաթարէն Քերթայ: Յիշատակի առ յովհաննու կաթ. * Օ կնի նր սահակ (երրորդ) կայ յաթոռ հայրապետութեն, որ. . . մայրենեօք 'ի Սաղապ գաւառէ 'ի գեղջէ Քերթկաց ॥ : Երեւի լինել նոյն գիւղ, որ առ զազարայ կոչի Քերթնայ:

Կաթարայ գիւղ: Օ որմէ առ նորին յովհաննու կաթ. * Յետ սորա գաւիթ (երկրորդ) 'ի գաւառէ Սաղապայ, 'ի գեղջէ Կաթարայ՝ յաջորդէ զաթոռն սբ ॥ : Ըն առողջ կայ 'ի ք. 2. գրի վասն նորուն գաւթի. * 'ի գաւառէ Սաղապայ, 'ի գեղջէ Կաթարայ ॥ : Ըն կիրակոսի յերկուս ձեռագիրս գրի Կաթարայ. յասելն վասն նորին գաւթի, լինել * 'ի Սաղապայ 'ի գեղջէ Կաթարայ ॥ :

Վ Ա Ր Ա Ժ Ն Ո Ի Ն Ի Ք :

Չգի առ հրազդան վտակաւ, և կարգեցաւ 'ի ժամն նակս ւն. արտաշէսի. քանզի յաւուրս նորա ոմն Սաթանուն 'ի սերնդոցն գեղամայ՝ կորովի գտեալ 'ի նետաձգութիւն, և որսորդ քաջ, արտաշէս կարգէ զնա վարժիչ որդւոյ իւրում միջին տիգրանայ: * Եւ շէնս պարգևէ նմա առ եզերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի հրազդան ॥ : Յայնմ հետէ յանուն նորա աղջն և տեղին նոր իմն գաւառ լեալ, կոչեցաւ Սարաթնոսի: Տես 'ի խոր. ւն. 11: ք. 10: Եւ թէ զինչ իցեն և այն միւս կրկին գաւառք՝ Սարաթնոսի, զորս խորենացին կարգէ յաշխարհագրութեան 'ի նահանգան տուրութեանոյ և վասպու-

բականի, և ուստի այսպէս անուանեալք, չի մեզ յայտ
'ի դրոց. և անճանաթ նոցին դիրք և զիւղօրէք, որպէս
և սորայս :

Ո Ս Տ Ա Ն :

Եւ յս անուն ածանցի առ մեզ 'ի Ոսթամ բառէն պար
սից, որ բաց յայլ նշանակութեց՝ նշանակէ առ նուա նաւ
Սեամդրան. յայսմանէ Ղուռն կի՞ Ղատաստանարանն
արբունական, և կամ նոյն իսկ Լըբունիք կոչեցաւ Ոս
թան ⁽¹⁾ : Յայտ է այս 'ի բանից աստի զազարայ. թղթ.
268. * Եւ եկայք փութասցուք երթալ յՍտանին
հայոց ⁽²⁾ 'ի տեղիս, և ճեպաւ դեսպանօք զգացուցուք
արքայից արքայի. վասն զի և նորա թէ աստուածոց օգ
նութիւն վճարեալ է զիւր գործն, ժամ է յՍտանն դառ
նալոյ : Յայս բան յիշատակին Ստան (այսինքն դրունք,
կամ արբունիք և պալատք) երկուց ազգաց. նախ Ստան
հայոց՝ առ 'ի առաքել անտի դեսպան առ պերոզ արքայ
ից արքայ, և երկրորդ Ստանն պարսից, ուր ունէր դառ
նալ պերոզ. զի յայտ է թէ պերոզ՝ յետ պատերազմին
եփթաղեայ քուշանաց արքայի՝ չէր դառնալոց յայս Ս
տան դաւառ այրարատու 'ի հայս, այլ յիւր արբունիս
որ էր 'ի պարսս :

Յայսմանէ ճահ եղև Ոսթան կոչել զԼըբունդաշատ
զնախագահ քաղաք կամսարականաց, (առ խոր. 7. 31.)
որպէս և զհաղամակերտ՝ Ոսթան արծրոնէաց, և զԼախ
ճաւան Ոսթան վասպուրականի, և զՂարոյնս՝ Ոսթան Բաբա
թանէաց ⁽³⁾ ևն. վասն 'ի նոսա լինելոյ արբունեացն և դա

(1) Որպէս առ օսմանեան գուռն
կամ դատաստանարանն կոստանդ
նուպօլսոյ՝ և յայնմանէ բոլոր քա
ղաքն կոչեցաւ Աթինէ, որ պարս
կերէն նոյնպէս նշանակէ Սեամ :

(2) Կիրակ. գրէ յաւուրս յովհ.
կաթ. յաջորդի 7. ներսիսի.
* Յոստանին հայոց (այսինքն 'ի
Գուրն) նշան սքանչելի եղև, զի
հուր բորբոքեալ այրէր զապարանս
համակարին պարսկի, որ վերա
կացու էր յաշխարհիս : Առանց
լինչ անուան զնեղով յայտ առնէ
թէ անգ էր Ստան, ուր էր յայն

ժամ վերակացու աշխարհիս :

(3) * Բնակեցաւ (ասէ թովմ.
արծ.) 'ի հաղամակերտ Ստանին
արծրունեաց : Էւ զՍտան ա
ւանն կոչէ նոյն թովմ. Ոսթանն
բաւոյնէաց. որպէս և զՆախճա
ւան՝ Ոսթան վասպուրական աշխա
րհիս : Չնոյն առնէ և զԵոնգ՝ որ
զՂարոյնս կոչէ Ոսթան Բաբաթա
նի Իսթան. և զԼ. 7. գրէ վասն
աշտոյ պատրիկ բազրատունւոյ.
* Շինէր զեկեղեցին Ղարունից
յիւրում Ստանին :

տաստանարանի գլխաւոր նախարարաց նոյն ցեղից, որպէս
և կարի իմն առաւելութեւն զբի առ զազարայ թղթ . 22 .
վասն վաղարշապատ քաղաքի : Սողոմոն ասէ արշակ Դ .
* Եւ զբնիկ սեփհական կալուածի ազգին արշակունեաց
զքաղաքն վաղարշապատ, զնաւակութի Ոսթանին արշակունի
Լափաւորայն ։

Որով յայտնի իմանամք թէ Ոսթան անուն յիշատա-
կեալ 'ի զիրս նախնեաց՝ պատասխանէ Լափաւորայ, կամ
Լափաւորայն անունն : Յայտ է այս նաև 'ի բանից աստի
խորենացոյն . Թ . 7 : * Յարուցեալ գունդս և Ոսթան
անուանեալ . . . զայլս 'ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս՝
անուամբ Լաբբունի : Օ այն գունդս՝ զոր նախ կոչեաց
Ոսթան, զինի՝ իբր մեկնելով կոչէ Լափաւորայ, մի և նոյն ա-
նուն համարելով զոսթանն և զարբունի : Բայտ այսմ և
առ բուզանդայ Դ . 19 . գտանեմք վասն Թ . արշակայ ա-
սացեալ, թէ զգաւառն արշարունեաց Ոսթան, փո-
խանակ ասելոյ ունէր կամ զրաւէր յԼաբբունիս :

Եւս պատճառ կոչելոյ զարմին տիգրանուհոյ Ոսթան
անուամբ առ խորենացոյն, Թ . 29 . է վասն լինելոյ Լա-
քայական զարմ, յոյր սակս Ոսթան կոչեցաւ փոխանակ
կոչելոյ Լաքայական : * Օ ոսթանն անուանեալ կողմանցն
այնոցիկ ազատութիւն, 'ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր
թագաւորական զարմն : (1) Լաքինքն է՝ մարիբաս ասէ,

(1) Լաքայէս իմանայ և յովհ-
կաթ . միայն զտերունդն փոխանակ
տիգրանուհոյ՝ տայ տիգրանայ, յա-
սեւն . * 'ի սմանէ ասեն լինել զՈս-
թանիկ ազատութիւն բարձին, որ
այժմ գեռ ևս կայ պահի անուամբ
իբր թագաւորական իմն զարմ
պնոսա իմացեալ ։

Եւս զարմ տիգրանուհոյ՝ որ
պէս երևի յակնարկելոյ բանից
խոր . Թ . 7 : Ոսթան կամ Ոսթանի կո-
չիլ սկսաւ պարսկական անուամբ,
յետ որոյ Թ . վաղարշակ 'ի զար-
մէ աստի չորս գունդս զորաց ըն-
տրեաց և կացոյց 'ի պահպանուի
իւր Գրան արքունի, (որ առ
պարսիկս կոչի Ոսթան) : Եւ յայն-
մանէ առ յապայ այն չորս գունդք
արքունի դրան կոչեցան Ոսթանի,
զի պահէին զՈսթանն կամ ըզ-
Գունն արքունի :

'ի գնդէ աստի ևն այն իշխանք

Ոսթանի, որք յիշատակին առ
զազարայ, որպէս և այլուր Լա-
քայան որ յՈսթանի քանէ : Եւ
առ եզիշէի . թղթ . 10 : * Գունդս
կազմէր 'ի հայոց մեծաց զազատ
և զազատորդի, և յԱրքունի տա-
նէ զՈսթանիկ մարդիկ : Եւ 'ի
թղթ . 91 : * Բազում և այլ ազատ
մարդիկ զոր Ոսթանիկ անուանէին
յԱրքունի տանէ ։

Եւս զի՝ Ոսթան կոչելոյ յապա-
գայս զարքունիսն յանուանէ այսր
գնդի պատճառեալ յայտնի իմա-
նամբ յայնմանէ՝ իբր զի ուր և
չրջէր արքունիքն, այս գունդ ևս
Ոսթան անուանեալ անդ լինէր .
զի գործ իւր էր հսկել 'ի պահպա-
նութի Արքունեաց : Եւ 'ի սո-
վորութի բնիկ արքունեացն հայոց
առեալ նաև զնախագահ քաղաքս
ոմանց մեծամեծ նախարարաց օրէն
եղև կոչել Ոսթան խմարաւանդ :

Թէ Ոստան անուանեալ Մշատութիւն՝ այն է՝ Մշատաց կմ Մշնուականաց սերունդն՝ որ բնակի ի կողմանս տիգրանակերտի, է ի զարմից Տիգրանուհայ: Օ, այն Մշա-

տիգրանուհայ ևն. վասն զի անդ լի նէին դունդը պահպանութե նոյն նախարարաց: Յայտ առնէ զաստցեալքս բան խորենացւոյն ք. 7: * Եւ դունդս և պահպանս Ռրան արքունի (որ պարսկերէն կոչի Ոստան,) պարսաստէ (վաղարշակ) զէորսս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք ի նոյն հին զարմից Թադաւորացն որ ի հայկայ, (այս ինքն՝ յայն հին զարմից հայկազուն Թադաւորաց՝ զոր յիշեցի և բացատրեցի ասէ խոր. Թ. 29, Թէ են ի հին զարմից հայկազուն տիգրանուհայ,) որ ընդ ժամանակս ժամանակս Ժառանգութի ի հարանց ոտացեալ գիւղս և դաստա կերտս ||:

Յաւելու ապա անդէն խոր: * Իսկ աստ ուրեմն (ի ժամանակս) պարսից Թադաւորութեն որպէս լսեմ յայլոց յարուցեալ դունդս, (բոս այլ օրինակի գրի, Պարսից Թադաւորութեանն՝ այլս ոմանս յարուցեալ դունդս,) և Ոստան անուանեալ, ոչ գիտեմ Թէ վասն սպառեւոյ ազգին առաջնոյ, Թէ վասն ընդգիտութե իրիք լինելոյ նշկահեալ, և ի բաց ընկեցեալ զազգն, զայլս ի տեղի նոցա յարուցին դունդս՝ անուամբ Արքունի ||: Յերկուս տեղիս կրկնելով խորենացւոյն, ի վերոյ՝ Թէ Այլ Գոռնոս յարուցին Ոստան անուանելու, և ստորեւ՝ Թէ Զայլս ի քէլիս նոցա յարուցին Գոռնոս անուամբ Արքունի, կամի ասել, Թէ Արքունի անունն՝ կամ պարսկական անունն՝ Ոստան՝ էր անուն նոյն գնդից, մինչև Թէպէտ զարմն փոխեցաւ, բայց անունն Ոստան կամ Արքունի՝ ոչ փոխեցաւ. զի եղև այն անուն սեփական նոյն պահպան գնդից: Այսպիսի պահպան դունդք նաև յարքունիս այլոց Թադաւորութեց և իշխանաց կան մինչև ցայժմ, որք իմ. կոչին Բոթո փի Լաւափա, և իբր

ի բազումս՝ լինին ի մեծամեծաց. որպէս և առ օսմանեանս՝ կոչին Գաթոնի պաշտ:

Վերոգրեալ բան խորենացւոյն ցուցանէ՝ Թէ այս զարմ նախ քան զխորենացին ընկեցեալ եղև ի գործոյ իւր զինուորական պահպանութե, կամ վասն սպառեւոյ զարմի նոցա, և կամ վասն նշկահելոյ. և փոխանակ այնր՝ այլ դունդ կացւոյն պարսկք՝ Ոստան անուանելով: Բայց նախ՝ օրինակք խորենացւոյն որք առ մեզ, չեն ինչ յայտմ վայրի այնչափ ուղղագիրք, մինչև վստահիլ առ ի որոշել ինչ: Ի միւս՝ օրինակի՝ յոյժ Թերատ գտանի այս բան, իսկ յայլ օրինակս տարբերութեք գտանին, փոխանակ գրելոյ՝ Նաշեալ գրին Շաշապէալ: Երկրորդ՝ Որպէս լսեմ ասէ, ի լրոյ այլոց գրելով. զոր այսպէս ընթերցուն ոմանք. * Որպէս լսեմ յայլոց, այլս ոմանս յարուցեալ դունդս ||:

Այլ զհարգ և իցէ, Թողեալ զայս յետագայից, Թէ ի մի Գեցուք փոխեալ զարմն, և Թէ ոչ, այս ինչ յայտնի է նախ յանուանէ գնդին պահպանութեան գրան արքունի՝ սկզբնաւորեալ անուանս Ոստան, և սեփականացեալ Թէ զարմն՝ և Թէ քաղաքաց: Երկրորդ՝ յայտ է Թէ առաջին զարմն էր Հափափ ի զարմն Լափափաչ առաջնոց հայկազունեաց, որպէս ասէ խոր. Իսկ երկրորդ անգամ Յայլոց ընտրեցին, այսինքն՝ կամ յայլոց զարմից, և կամ յայլոց աննշանից արանց: Յորոց ոչ վնեւ Ոստանիկքն յիշատակեալք յեղեղէ և ի զաղարայ, ցուցանէ այն՝ զի որպէս խոր. Թ. 29. զայն հին հայկազուն ոստանն կմ զզարմն կոչէ Ապա, և Թափափաբան զարմ, նոյնպէս և եղիշէ և զաղար նովին բառիւք կոչեն զոստանիկսն Ապա, և Արքունի քան:

տուժի կամ Մանուկաբուժի՝ զոր 'ի վերոյ Ոսրան ան-
ուանեաց, ստորեւ Ռաֆաէլայան կոչեաց:

Եւ այսպէս յասացելոցս աստի իմաստասիրեմք վասն
գաւառիս՝ ընկալեալ զիւր անուն սակս 'ի նմա գոյոյ Մը-
քունի գրան հայոց, կամ ընդ բազում, և կամ ընդ սա-
կաւ ժամանակս:

'Ի տպագրեալ աշխարհագրութեան խորենացոյն և 'ի
միում ձեռագրի որ բազում ուրեք համաձայնի ընդ տպա-
գրելոյն, այս անուն յարակից գրի Ոսրանի գիշայ (կամ
'Երնայ) իբր մի գաւառ. իսկ յայլ յերկուս ձեռ" ու-
րոյն գրի Ոսրան, և ուրոյն 'Երնայ քաղաքն, իբր այլ և այլ
գաւառ: Օ այս ուղղագոյն լինել ցուցանէ համաձայնու-
թիւնն անուանց գաւառաց ընդ թուոյն՝ զոր խորենացին
նշանակէ 'ի վերոյ. քանզի զթիւ գաւառաց այրարատու
դնէ լինել 20. արդ՝ զՍոսան և զ'Կուին մի գաւառ ա-
ռեալ, ոչ լինին քսան, այլ՝ իննետասն:

Օ նոյն հաստատէ և այն բան պատմագրաց՝ որք վասն
ն. ստեփաննոսի կաթողիկոսի գրեն լինել 'Երնայ քաղա-
քէ, որպէս դնէ յոհաննէս կաթ. և ասողիկ: Իսկ վասն
յաջորդի նորա յովաքայ՝ դնեն լինել յՈսրանէն 'ի Կորա-
պաղապի ապարանից: Մ. յսպէս դնէ յոհաննէս կաթ⁽¹⁾. նու-
մին բառիւք և ասողիկ⁽²⁾: Իսկ կիրակոս 'ի յՈսրանէն 'ի
Կորապաղապէն: Սամուէլ՝ միայն 'ի Կորապաղապէն: Մըք-
եթէ գուին և ոստան նոյն լինէին, կամ թէ 'Կուին լինէր
քաղաք 'ի յոստան գաւառին, ոչ այսպէս զանազան ան-
ուամբ յայտ առնէին զտեղիս երկոցունց նոցա՝ միմեանց
զինի յաջորդելոց:

Մ. յլ թէ ընդէր պատմագիրք մեր զգուին կոչեն Ոս-
տան, տէս ստորեւ 'ի ստորագրութե գիշայ:

Եւ յիսկոպոսունք Ոստան, կամ Ոստանի յիշատակին
ուրեք 'ի կանոնագիրս 'ի ստորագրութիւն եպիսկոպոսաց,
որպէս 'ի ժողովն գիշայ յովհաննէս անուն. այլ քանզի
յուղղագոյն օրինակի կանոնագրոց յովհաննէսդ այդ կո-
չի Եպիսկոպոս Ոսրան և Սարգիսիսիս ||. որ և էր երեւե-
լի աթոռ եպիսկոպոսական՝ հաստատեալ նախ 'ի Կախ
ճաւան քաղաքի, և տպա փոխադրեալ այլուր, որպէս

(1) Ուր ցուցանէ թէ էր յոս-
տանին ապարանք, կամ արքունի
գաւառաստանարանք, և 'ի յտպա-
րանն պաշտօն կուրապաղատի,
զի անունս կուրապաղատ էր պաշ-
տօն պաշտան, որպէս գրել ու-
նիմք 'ի ներածութեան հին հայաս-
տանեայց:

(2) Առ որում գրի 'ի Կորապա-
ղապէն:

ցուցեալ եղև յառաջագոյն . վասն որոյ և որք յիշատակինն 'ի ժողովն մանազկերտի , և 'ի ժողովն պարտաւոյ 'ի սիննէ կաթուղիկոսէ՝ եպիսկոպոսք Սատան , կամ Սատանի , անորոշ մնան՝ անդեօք այսր դաւառի , եթէ մարդպետակոսնն Սատանի իցեն եպիսկոպոսք : Տես և 'ի Նախաւան :

Ղաւնայ քաղաքն մինչև ցրաշաքն Շարուր :

Շարուր է անուն դաշտի , և 'ի ծայր սորին դաշտի 'ի սահմանակցութե ոստան դաւառին կառուցեալ է Ղաւնայ քաղաք , վասն այսր գուցէ ոմանք զգուրն գնեն յոստանի , որպէս տեսցուք ստորև : Բայց խորենացին զոստանն զատուցանէ 'ի գինայ քաղաքէն , կացուցանելով ուրոյն դաւառ հանդերձ շարուր դաշտի : Թովմաս կիլիկեցի ևս զհետ երթեալ խորենացոյն , զոստանն կացուցանէ ուրոյն դաւառ . իսկ զվերջին դաւառն ոչ կոչէ յանուն գըլնայ , այլ շարուր , և զգուրն քաղաք տայ երկոցունց՝ ասելով . Ղաւառք այրարատու են Սարան . Շարուր ⁽¹⁾ , և Ղաւնայ քաղաք որդա . յայտ առնելով թէ այս քաղաք էր 'ի սահմանակցութե երկոցունց նոցա :

Եւ այսպէս զվերջին դաւառ այրարատու՝ զոր խորենացին կոչէ յանուն գինայ քաղաքին՝ իբր գլխաւորի , թովմաս կիլիկեցի կոչէ յանուն Շարուր դաշտի : Բայտ այսմ և առ թովմայի արծրունոյ գտանեմք զՇարուրն կոչեցեալ Ղաւառ անուամբ , յասեն յերկրորդ՝ վարս դադկայ . * () բռամբ ածեալ և զորս Շարուրն կոչեցեալ դաւառի :

Սոյն այս դաշտ է որ յիշատակի առ յովհաննու կաթ . յասեն վասն ափնի . * Զուեալ գնայր 'ի Ղաւն մայրաքաղաք . և անդ . . . փոխանակ իւր թողեալ զգլխաւորն . . . գնայ յատրպատական . անդ ապա յառաջ աճապարեալ տիկինն մեծ՝ կին սահակայ եղբօր արքայի , զկնի իւր տարեալ ոսկի և արծաթ , և կարասի բազում , և հանդիպեալ 'ի Շարուրն դաշտի ⁽²⁾ : Բայս դաշտ՝ կամ

(1) Յօրենակին վերապահաւ գրի Շարուր :

(2) Յեւանեւն ափնի 'ի գըլնայ առ 'ի գնալ յատրպատական , 'ի շարուր դաշտի առգ՝ որ է ար

տաքոյ քաղաքին գինայ՝ գիպաւ նմա կինն սահակայ . այսպէս պարտ է իմանալ , և ոչ թէ յետ գնու լոյն ափնի յատրպատական՝ գիպաւ նմա կինն սահակայ :

որ նոյն է գաւառ, ձգի առ երասխաւ, որպէս յայտ առնել այն բան թովմայի արծրունւոյ. * Եւ այդուն անցեալ ընդ գեան երասխ՝ յայնկոյս 'ի դաշտն Շարուր, բանակին զդետովն ։

Յիւզ զայս և պրոկոպիոս (պատերազմ. պարսից. ք. 25.) և զՎաւին՝ Վասառ կամ Վրդն անուամբ կոչէ, յաւեւն. * Տուլիոս (Վաւին) է գաւառ ինչ բարեբեր, ուրոյ օդ և ջուր պատուական ըստ բաւականին. ութօրեայ տարակայեալ 'ի թէոգոսուպօլեայ. ունի դաշտս քաջայարմարս 'ի ձիւնթացս, և յսլով գիւղօրէս բազմաւարդս՝ և մերձ առ իրեարս, յորս բազում գտանին վաճառականք 'ի պէտս տուրեւառութե. քանզի անդանօր 'ի հնդկաց, 'ի մերձագաւառ վրաց, և գրեթէ յամենայն ժողովրդէնէ պարսից և հռովմայեցոց բերեն վաճառս, և տուրեւառութի առնեն լը միմեանս ։

Բաջին եպիսկոպոս գաւառիս յանուն Վաւայ դաշտին՝ Վէմառիոս անուն կարգեալ 'ի սքյ լուսաւորէն յիշատակի առ զէնօրայ, որ յայտմաւորս 'ի նաւասարդիւն. գրի Վրիգորիոս ։

Վաւին ։ Ուրեք ուրեք 'ի գիրս, որպէս առ յովհաննու կաթողիկոսի գրի Վաւին. և ուրեք Վաւին ։ Բա յունաց պատմագիրս՝ առ կէդրէնոսի թղթ. 764. առ սկիլիծիս, նոյնպէս և առ պերփէրուսէն գիրք կառավար. գլ. 44. գրի Վաւին ։ Բայս անուն է պարսկական, որ նշանակէ Եւրօր. 'ի գրից իւրոց ընկալեալ զանուն ։

Պատմագիրք մեր տան այսմ քաղաքի և զանունս Ուսան, որպէս զազար՝ յասելն. * Սուեալք անտի ('ի վաղարշապատէ) երթեալք հանգչէին 'ի բնական Ոստանին հայոց 'ի Վաւին ։ Եւ թէ, * Ենտի չուեալ յՈստանն 'ի Վաւին մտանէին ։ Բայլուր զնոյն այր՝ զոր յառաջն դնէ լինել յՈստանին, փոքր ինչ ստորեւ ասէ լինել 'ի Վաւին ։ Որպէս և վասն վահանայ և սահակայ նախ գրէ՝ թէ մնացին յՈստանին, յորժամ զօրք ինչ հայոց գնացին 'ի պատերազմն որ եղև յակոռիս. ապա սուղ ինչ զկնի գրէ, թէ սուտ գուժկանքն 'ի Վաւին պատմեցին վահանայ և սահակայ զանցս պատերազմին ։ Սոյնպէս և ստեփ. օրպ. յոտանաւոր ողբս իւր զՎաւին կոչէ Ոստան ։

* Ոստան քաղաք հայոց Վաւին,
անի ամուրըդ շարային ։

Սապէս և յոհաննէս կաթ : * Խնդրէ մօրիկ 'ի խոսրու վայ զմիջագետս ... բայց յՍտանէն 'ի Ղուին քաղաքէ ॥ :

Պատճառ այսր անուանակոչութե է այն՝ զոր ծանուցաբ 'ի վերոյ , քանզի 'ի գիրս մեր Ոսրան անուանին այն ամենայն քաղաքք՝ ուր գտանին Ղրբունիք , կամ Ղաւ տաստանարան դրան , և քանզի յայնմ ժամանակի աստ 'ի դուին էին Ղրբունիքն կամ Ղուուն տէրութե հայոց , նուրին աղագաւ Ստան կոչեն զՂուին : Ստան զի 'ի դվին նստէր յայնժամ մարգարանն աշխարհին հայոց՝ որ էր չըլ խաւոր ամենայն նախարարաց . 'ի դվին նստէին և հազարացի ոստիկանք կառավարք իբրև 'ի մայրաքաղաքի հա մօրէն հայաստանեայց , որպէս յայտ է 'ի տատմութենէ յովհաննու կաթուղիկոսի , և այլոց :

Հայտմանէ՝ պարտ է 'ի միտ առնուլ թէ յայտոսիկ բանս պատմագրաց՝ չէ պարտ առնուլ զանունս Ոսրան իբրև յատուկ անուն գաւառի . քանզի որպէս վերագոյնդ նշա նագրեցաք , զոտան և զգվին ուրոյն ուրոյն գաւառ հա մարել տան օրինակք աշխարհագրութե խորենացոյն , նաև թիւ գաւառացն նշանագրեալ առ 'ի նմանէ , զի առւանց այսմ՝ գաւառք այրարատու ոչ լինէին քսան , որպէս դնէ նա ինքն :

Յաւել և զայն , զի և առ այլ պատմագիրս զՂվին ոչ գտանեմք կացուցեալ յոստան գաւառին , և ոչ ուրեք նշանակեալ զգաւառ ինչ նորա , յայտ է ապա թէ Ղվին քաղաք ինքն կացուցանէր ուրոյն գաւառ , որպէս և դնեն երկու օրինակք աշխարհագրութե խորենացոյն :

Ը ինեաց զսա ք . խոսրով փոքր ձայնեալ՝ 'ի մէջն անդ ք . դարուն : * Կաւ զարբունիսն (ասէ խոր . ք . 8 .) փոխէ վերոյ անտառին (խոսրովակերտի) յոստ մի , ապարանս հովանաւորս շինեալ . որ ըստ պարսկական լեզուին Ղուին ⁽¹⁾ կոչի , որ թարգմանի Բլուր ॥ : 'ի ձեռա գիրն զենոբայ . թիւ . 13 . յաւուրս տրդատայ հօր խոսրովու՝ յիշատակի այս անուն յասէն . * Տրդատ զգաւառս բազումս , և քաղաքս՝ էր նոցա (հիւսիսային ազգի և թա գաւորի) քանդեալ , և զվաթսուն հազար արս 'ի գերութի իջուցեալ 'ի Ղվին ⁽²⁾ ॥ : Ուր էթէ չէ՛ վրիպակաւ եղեալ , մարթ է ասել , թէ և յառաջ քան զխոսրով շինեալ կայր այս տեղի . իսկ խոսրով միայն զարբունիս շի-

(1) 'Ի միում ձեռ' . գրի Գաի : անուն , ուր և այլազգ ևն խօսք

(2) 'Ի տպ . զենոբայ չիք այս պատմութեն :

նեաց անդէն . զի խորենացին՝ ուստի առնումք զպատմութի շինութե , ոչ յիշէ այլ ինչ արարեալ խոսրովայ 'ի Ղուին , բայց եթէ զարքունեացն շինութի , և զփոփոխումն : Կամ թէ ասել՝ թէ և յառաջ քան զխոսրով տեղին անուանէր Ղուին , ուր տրդատ իջոյց՝ ասէ զէնոք՝ զգերութիս , որպէս թէ օթագայեցոյց ընդ վրանօք առ ժամ մի , առ 'ի անդուստ բաժանել , կամ փոխել զնոսա այլուր . և ոչ թէ բնակեցոյց զնոսա անդանօր ընդ յարկաւ շինուածոց քաղաքի կամ գեղջ ինչ : Պատճառ փոխելոյ յարտաշատէ զարքունիս , եղև ապականուի օդոյն արտաշատու : * Յորմէ ոչ կարացեալ ժուժել (ասէ խոր .) որք յարտաշատն բնակէին՝ կամաւ յանձն առնուն զփոփոխումն ॥ ⁽¹⁾ :

Ինկանի այս քաղաք 'ի հիւսիսակողմն արտաշատու՝ կառուցեալ 'ի դաշտի ⁽²⁾ , ընդ որ անցանէ մեծամօր վտակ . զայս յայտ առնէ բուզանդ . Դ . 8 . յասելն . * Յամուր բերդէն արքունի՝ որում կոչեն Ղաունի , մինչև 'ի դաշտն մեծամօրի 'ի Բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Ղուին , որ կայ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի արտաշատու ॥ : Ս ասն անցանելոյ վտակին ընդ դաշտն կամառ դաշտիւ՝ կոչէ զայն աստէն Սեծամօրի Դաշտ : Հանդէպ արտաշատու դնի և 'ի պատմութե թովմայի արծ . (Է . 9 .) յերկրորդ վարս գաղկայ : * Ս լղվաղակի հասանէ 'ի դուռն Ղաւոյ՝ յեզր գետոյն երասխայ , հանդէպ վիրապին սթն , (որ 'ի յարտաշատ) . յորմէ ելեալ մեծն սթն գրի գորիոս՝ լուսաւորեաց զհայաստան աշխարհս ⁽³⁾ :

Եյս դաշտ գոլով խոնարհ , օդ նորա է ջերմ : * Հալաւային ջերմագոյն օդն (ասէ թովմ . արծ .) շնեաց 'ի

(1) Զայս ևս մարթ է իմանալ միայն վն արքունեաց և մեծամեծաց յարտաշատ բնակելոց . զի ոչինչ շինութի յիշէ խոր . արարեալ 'ի Ղուին 'ի պէտս հասարակ քաղաքացւոց . և ոչ իսկ արտաշատ գատարկացաւ յայնժամ 'ի բնակչաց իւրոց :

(2) Արդիկ Բ . 1 . դնէ զայս քաղաք իննել առ ստորոտով լեւրինն Գեղամայ , զի ասէ վասն Բ . խոր : * Ենեաց քաղաք առ ստորոտով լեւրինն Գեղամայ , և զարքունիսն փոխէ յոստ մի՝ ապա բանս հովանաւորս շինեալ ॥ : Եթէ

չգուցէ ինչ 'ի բանս այլայլութի , կամ վրէպ գրչաց , գծուարին է գուշակութե ասել ինչ վասն լեւրինն Գեղամայ , թէ իցէ առ Ղուին քաղաքաւ :

(3) Զգուռն գինայ աստանօր չէ պարտ առնուլ փոխանակ գրանքադարին , այլ սահմանի գաւառին , կամ թէ փոխանակ բառիս Ստանին (որ է գուռն արքունաւ կան .) որպէս 'ի կիր առնուն այլք յասելն Ստանի Դաշտ . քանզի ոչ քաղաքն , այլ դաշտ սահմանի նորին ձգէր առ երասխաւ , որպէս նշանագրեցաք 'ի վերոյ :

խորագոյն դաշան քաղաքին Ղալնեաց ։ Նոյնպէս ջերմ է և օդ քաղաքին , յարմար ձմերոյի , ըստ որում գրէ նոյն թովմա վասն բուղայի . * Ղանաց եմուտ 'ի ջերմագոյն տեղիս 'ի քաղաքն Ղուին ձմերել անդ ։ Եւ զազար վասն վահանայ և նախարարացն նորա գրէ ' թէ հանգչէին 'ի Ղանի , * Սինչ զաւուրս ցրտաշունչ ձմերայնոյն սառնաւ մանեացն անցուցանէին ։

Եւրդ թէպէտ յաւուրս Բ . խոսրովու արքայի 'ի Դ . դարու էաւ դուին շինութիւն ինչ , և եղև տեղի արքունեաց , այլ կատարեալ շինեցաւ յաւուրս վարդանանց 'ի Է . դարուն , պարսպաւ պատեցաւ , և եղև նաև աթոռ կաթողիկոսի , ըստ գրելոյ թովմայի արծ . * Ղանդեն աւերեն զմեհեանն (որմիդական յորում վառէր հուր ,) և յատակեալ զտեղին շինեն նորին քարամբք զմեծ եկեղեցին զմբ գրիգորն 'ի Ղուր (դուին) տեղւոյն . և փռ խեն անդ զկաթողիկոսն հայոց զգիւտ . և շինեն նախաւարքն հայոց իւրաքանչիւր պաղատս արքունականս , և դաստակերտս յականաւորս , և զքաղաքն (դուին) որմա փակօք պարսպեն ։ (1)

'ի սկիզբն Ը . դարուն դարձեալ ամրացոյց և ընդարձակեաց զդուին արդլազիդ ոստիկանս : * Ը ինէր վերստին (գրէ զԼոնդ . 'ի զԼ . Ժ .) զքաղաքն Ղուին հզօրագոյն և ընդարձականիստ մեծութիւն , և դռնափակօք . անցուցանէր շուրջ զպարսպոյն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր՝ ապաստան ամրոցի : Ղանդի ասէր ապտլազիդ զիւրմէ՝ յառաջնում զաւերածին դինայ , եթէ 'ի ձեռն իմ եղև կործանումն քաղաքիս , և ես կանգնեցից զսա . զի էի ես ասէ՝ մանուկ երկոտասանամեայ , և ունէի զփածանեղիս կարմիր , և յորժամ զօրն տաճկաց մարտնէր ընդ քաղաքիս՝ մտի ես ընդ խողովակ մի , և ելի 'ի պարիսպն , և ('ի) բարբառ մեր ուժդին ձայնիւ աղաղակեցի առ զօրն մեր . և անդէն վաղվաղակի թօթափեցան Պայիկքն (2) նախամարտիկք՝ որք պահէին զպարիսպն , և 'ի փախուստ դարձան , և յաղթութի իսմայելի զօրացաւ , և կործանեա

(1) Յոհ . կաթ . միայն զշինութիւն եկեղեցւոյն , և զփոխումն աթոռոյ կաթողիկոսին պատմէ , յասելն վասն վարդանայ . * Զպիղծն փնդոյ ձերբակալ արարեալ , յառբուշանի կրակին՝ զոր շինեաց ինքն իսկ (փնդոյ) 'ի Ղվին , այրէր (վարդան) . և զսրգի նորա

զշերոյ 'ի վերոյ բազնին զփոյտէ կախէր . և 'ի տեղի բազնին շինէ եկեղեցի մեծ՝ անուանակոչութիւն սրբի գրիգորի , անդ փոխելով զաթոռ հայրապետութեն . և հաստատեալ կացուցանէ 'ի նմա զմեծ հայրապետն գիւտ ։

(2) Տաճկերէն կոչին փէյլի :

ցաք զքաղաքս : Օ այս բերանով իւրով ասի պատմել զինքենէ ॥ : Օ սոյն պատմէ համառօտ և ասողիկ . ք . 4 . առեալ 'ի զԼոնդէայ :

Յետ այսչափ շինութեց օրէյօր ծաղկեցաւ բաղնութիւն բնակչաց և տուրեւառութիւն , մանաւանդ 'ի ք . և 'ի թ . դարուն : Իսկ 'ի ժամանակս բազրատունեաց այսպէս ստորագրէ զնոյն թովմա արծ . 'ի ք . ամի թագաւորութեն ւն . սմբատայ , կոչելով զայն Շահասպան : * Հանդէս քաղաքին արտաշատու (արտաշատու) , որ բլուրն նորուն ասի , յորում Շահաստանն Ղուին մարդախիտ սարսալաւոր պատնիշօք պատուարեալ , և տուրեւառիկ վաճառաւ կանութիւն , և ազգի ազգի պղծութիւն յափրացեալ յղփացեալ ։ Բայել յերկրորդ վարս գաղկայ կոչի Սայրաքաղաք . * Ղայ հասանէ մինչև ցմեծ Սայրաքաղաքն Ղուին ։ Նոյնպէս և առյուծաննու կաթ . բազում ուրէք : * Իսկ արքայ ամպատ (ասէ) ընդ կրունկն դարձել հասանէր 'ի Սայրաքաղաքն Ղուին ։

Ի մէջ եկեղեցեաց սորա՝ անուանի է Սբ Գրգոր , զոր նախ քան վարդան շինեաց փայտակերտ՝ որպէս գրեցաք 'ի վերոյ , ասպ յեւս անդ ք . դարուն քարակերտ շինեաց սմբատ քաջ բազրատունի մարդսան՝ յաւուրս մօրկայ կայսեր և ք . խոսրովու պարսից արքայի . և սակա շինութեան նոյն եկեղեցւոյ՝ բերդն դնայ քակեցաւ : * Յերթաւն իւրում (ասէ յովհ . կաթ .) ըստ հրամանին խոսրովու խնդրէ (սմբատ) շինել զեկեղեցին 'ի Ղուին քաղաքի , որ էր իսկ անուանակոչութիւն սոյն գրիգորի ... Բայել կանէ հիմն եկեղեցւոյն սոյն կոփածոյ քարամբք՝ զեղեցկադիր շինուածով՝ կրով ձուլեալ 'ի մի , զի յառաջ յաղիւսոյ և 'ի փայտէ կաղմեալ էր նա 'ի սոյն վարդանայ : Իսկ պահնակ ամրոցին՝ ամբաստան առ արքայի լինի՝ իբր փառսակար զնա գոլ բերդին , և վաղվաղակի հրաման ընդունի՝ եթէ բերդք քակեսցի ։

Յիշատակի 'ի գիրս և վկայարան Յիշատեալի վկայն , զորոյ զգիրս նշանագրէ յովհաննէս կաթ : * Ի Ղուին քաղաքի պսակի մարտիրոսական մահուամբ 'ի քսէ , զոր բարձեալ զոր մարմինն սոյն մարտիրոսին՝ մեծի հայրապետին (երկրորդ) ներսիսի , բովանդակ եպիսկոպոսօք և զղերիւք եկեղեցւոյ , եղին մերձ 'ի սօք եկեղեցին կաթու վիկոսարանի՝ յարեւելից կողմանէ , շինեալ 'ի վերայ վկայարան սօք՝ կոփածոյ քարամբք ։

Նոյնպէս և եկեղեցին Սբ Գրգոր զոր հագարացիք այրե-

ցին, և Դ. ներսէս շինող անդրէն շինեաց: * Դ. նմին տեղ (ասէ յովհ. կաթ.) վերստին շինէր զհրդեհեալ վկայաբան մեծի նահատակին Սերգեայ: Բ. յԼք կոչեն յանուն Սարգսի որ է նոյն: * Սա շինեաց (ասէ կիր. վասն Դ. ներսիսի) զվկայարան սքին սարգսի՝ որ 'ի Ղ. վին 'ի կոտորեն իսմայելի զքաղաքն Ղ. վին: Լ. 'ի պատմութե ժողովոց գրի վասն նորին ներսիսի. * Լ. րկասիրաբար յարդարեալ շինէ զոր զշողակաթն 'ի քաղաք, և զԱթ զԱրզիսն 'ի Ղ. րւին:

Բ. երեաց զայս քաղաք հերակլ 'ի դիմեն 'ի վերայ պարսից ըստ գրելոյ ասողկայ. Բ. 3. * Հասեալ (ասէ) 'ի Ղ. րւին՝ աւերէ զնա: Իսկ 'ի 641. ըստ դնելոյ դիւ նիսեայ առ աստեմ. Բ. 16. այս քաղաք առաւ 'ի հաղարացւոց, զորմէ ասէ յոհաննէս կաթ. * Շարակ բոցոյ նոցա վաղվաղակի հասանէր յայրարատ դաւառ, հարեալ զդաշտավայրն ամենայն, և պաշարեալ պատերազմաւ զՂ. վին քաղաք, և առեալ զնա: Օ բազմութի սպանելոց անթիւ ասէ լինել. իսկ զթիւ գերեւոցն 35 հազար ոգիք. այլ սամուէլ և կիրակոս զթիւ կոտորելոցն 'ի տօնի յայտնութե՝ դնեն լեալ 12 հազար. իսկ զգերեւոցն՝ աւելի քան զ35 հազար: Ղ. արձեալ առին 'ի սկիզբն ի. դարուն հնարիւք արդւազիւ մանկան, որ զկնի ոստիկան եղեալ՝ շինեալ նորոգեաց, որպէս գրեցաք 'ի վերոյ:

Դ. պատմութեցաւ Ղ. րւին 'ի ւն. սմբատայ արքայէ, յորում ժամանակի հրամանատարք քաղաքին էին երկու եղբարք հազարացիք. այլ յետ երկեամ մի պաշարելոյ և նեղելոյ զքաղաքն, յինքն գրաւեաց սմբատ:

Դ. Թ. և 'ի Ժ. դարուն տիրէր սմա ամիրայն՝ որ նըստէր 'ի գողթն. զորմէ տէս առ ասողկայ. Դ. 19: Դ. Ժ. և 'ի ԺԲ. դարուն այլեայլ բռնաւորք յափշտակէին 'ի ձեռաց միմեանց: Իրզըլ ամիրայն՝ որ և մեռաւ 'ի շինգ թուին * Յառման քաղաքին Ղ. ւնայ 'ի զօրացն պարսից. որպէս ասէ կիրակոս: Յետ նորա փառլուն ամիրայն, ապա թագաւորն վրաց, որ չարաչար քանդմունս արար 'ի քաղաքին կոտորելով և այրելով. քանզի յառաջագոյն զգլուխս ոմանց 'ի զօրաց նորա եփեալ եղեալ էին թնաւ միք յորմն շինուածոց դունայ 'ի նշաւակ: Յաղազս այսոցիկ առմանց ամենայնի տէս 'ի մատթէոս և 'ի վարդան. որ զիշխանն Ղ. ւնայ՝ ամիրայ անուամբ կոչէ, յասեն:

* Լ. լիւերն ամիրայն Ղ. ւնայ, որ տիրէր 'ի ոչե. թվին: Լ. րկիցս չարաչար քանդեցաւ Ղ. րւին յերկրաշարժու

Թէ. մի՛ յաւուրս զաքարիայ կաթողիկոսին, զորմէ զրէ
յովհաննէս կաթ: * Օ այսու ժամանակաւ ահագին իմն
շարժմանց եղեւոց 'ի Ղլին քաղաքի, բազում սասանու
թիւն և փլուզմունս տանց և սլարսպաց և ապարանից լի
նէր. և առհասարակ քանդումն և դողումն առնոյր քա
ղաքն. այլև մահունս յոլովից մարդկան 'ի վերայ հասա
նէր: Եւ ի թուին յԺԹ. (Խ ասող. Թ. 2. և ըստ միումօրի
նակի սամ. զի այլ կրկին օրինակք սամ. Թուին դնել
'ի յԺա. 862:)

Երկրորդ անգամ կործանեցաւ դուին յելս անդ Թ.
դարուն յաւուրս ն. սմբատայ, յորմէ անկան յական
Թօթաիել ըստ ասիցնորուն յոհաննու կաթ. պատուարք
սլարսպաց, ապարանք, տունք հասարակք, եկեղեցիք կա
թողիկոսարանին, և վկայարանք, և մեռան բազմութի
բնակչաց, զորոց զթիւ նշանակէ Թովմա արծ. յառէն.
* Եւ լինել Թիւ մարդկանն՝ ապականելոցն 'ի շարժմա
նէ, ոգի առաւել քան Հ. հաղար. այս շարժումն սաստ
կադոյն՝ քան որ եղև յամս զաքարիայի հայոց կաթողի
կոսի. յետ է. ամի գերութեն հայոց: Եւ

Երկրաշարժութենէ Թուի լինել և վերջին կործա
նումն, յոր կայ այժմ այս Ղուին քաղաք 'ի ձոր ինչ լի
աւերակօք, ըստ պատմելոյ մեզ ուրումն 'ի ճանապար
հորդաց:

Օ անազան ժողովք եղեն 'ի սմա, յորս չորեքին առա
ւել յիշատակին: Եւ աջին՝ առ Թ. ներսիսիւ կաթ. երկ
րորդ՝ առ Թ. միսիսիւ կաթ. յաղագս նորոգութե տու
մարին, յորում եղաւ և Թուականն հայոց. երրորդ առ
Դ. ներսիսիւ կաթ. և չորրորդ՝ առ յովհաննու իմաստա
սիրիւ:

Երրորդապէս: Տաճար հայրի: Եւ կրկին մայրիք կամ ան
տառք վայրենի կաղնեաց պարսպապատք, միայն լայնու
թիւ ճանապարհի բաժանեալք 'ի միմեանց, զորս տնկել
ետ Թ. խոսրով փոքրն 'ի գաշտի. առաջինն սկսեալ 'ի
դառնոյ ձգի մինչև 'ի դուին, և անտի 'ի գեան կոյս (որ
ըստ խոր. Դ. 8. է ազատ դետ.) մինչև ցապարանն կու
լեցեալ Տիգրանի. զայս անտառ կոչեաց խոսրով՝ Տաճար
հայրի: Երկրորդն ձգի 'ի հարաւակողմն առաջնոյն. յո
րում շինեաց արքունի ապարանս, և կոչեաց զայն Երրորդ
ձապէս. յերկոսին ևս ժողովեաց էրէս և գազանս. առ 'ի
լինել տեղի որսոց 'ի զբօսանս արքայի. ըստ այսմ ստորա

գրէ բուզանդ . Գ . 8 . ասելով : * Օ երկուսեան տեղիան
պարսպեալ փակեցին , և ոչ կցեցին 'ի միմեանս վասն սր
դոտայի ճանապարհին : Լսապէս մերձ գոլով առ մի
մեանս , խորենացին ոչ որոշէ յերկուս , այլ իբրեւ մի յի
շէ . և վասն սորին գրէ ' անուանեալ յանուն խոսրովու .

* Լստառ մի ⁽¹⁾ առ ազատ գետովն տնկէ ' որ յանուն
նորա (այսինքն խոսրովու) կոչի մինչև ցայսօր ժամանա
կի . և զապարանն յիշէ , ոչ զոր յանտառին շինեաց ,
լստ ակնարկելոյ բուզանդայ . Լստ (այսինքն յանտառին) շէ
նեցին զապարանն արքանական , այլ զոր շինեաց Վերոյ անտառին
'ի դուին , ուր գուցէ մի և նոյն ապարանք են ' զոր բու
զանդ դնէ յանտառին . իսկ խորենացին վերոյ անտառին :

Գրվեծ : Յիշատակի առ զազարայ Թղթ . 251 : * Լս
հասեալք մօտ 'ի քաղաքն Ղալին . . . և կարգեալ զուզմն
'ի միջոցէ մայրւոյն ' որում ' խոսրովակերտն ասեն , անցու
ցանէր 'ի վերայ դաստակերտին , մինչև 'ի լեռնակողմն
զոր Գրվեծն կուէն : Լսուն սորա յայտ առնէ ' սակս
ջրոց վիժման և հոսանաց ինչ որ անդ , այսպէս յորջուր
ջեալ :

Վարանջ : Վաղաքագեօղ ' որ մօտ գոլով 'ի դուին , Թուի
լինել 'ի նորուն գաւառի . * Իբրեւ մօտ եղեն (ասէ յովհ
կաթ .) 'ի քաղաքագեօղն Վարունջոյ , ընդ յառաջ լի
նէին նմա գլխաւոր գահերէցք , և հոյակապ նահապետք
ազգատոհմ 'ի քաղաքէն Ղալնայ : Ստորեւ զճանապարհն
որ աստի մինչև 'ի Ղուին , ակնարկէ լինել համառօտ :

Վարաշէն : Յայսմաւուրս յունիսի 19 . 'ի վարս յովսե
փայ նահատակին : * Ինակէր 'ի նմին գաւառի Ղալնայ
'ի գեօղն ' որ կոչի Վորաշէն : Վարձեալ և վարդան վս
նորին յովսեփայ . * Լս պարսիկ ազգաւ 'ի սահմանացն
Ղալնայ , 'ի գեղջէն որ Վորաշէնք կոչի :

Սարաիէր : Յիշատակի առ խորենացւոյն ն . 29 . բե
րելով 'ի գողթան երգոց : * Ի հիննանալն արտաշատու
նա (Բ . արտաւազդ ' որդի Բ . արտաշէսի) անց (ասէ)
գնաց , և շինեաց 'ի մէջ մարաց ' զՍարաիէրտ , որ է 'ի
դաշտին ' որ անուանեալ կոչի Շարուրա : Ղանելով զայս
'ի շարուր դաշտին ' յայտ առնէ ' անկանիլ յայս գաւառ .
իսկ դնէ 'ի մէջ մարաց , սակս բնակչացն , որք գէթ ըստ
մասին էին 'ի մարաց անտի գերեւոց 'ի մեծէն տիգրանայ :

(1) Լսապէս գրի յերկուս ձեռագիր օրինակի գրի Ափսոս
ձեռ . . իսկ 'ի աղ . և 'ի միում առ ազատ . են :

Տեղի արարարար՝ որոյ գաղափարն անձանդն է

Արարարարար : Արարարարար քաղաք հաշակաւոր 'ի գիրս մեր քան զամենայն արքայանիստս բոլոր հայաստանեայց . իսկ 'ի գիրս յունաց և հռովմայեցոց բոլորովն անյիշատակ : Օ առաջինն կոչէր սա Արարիւն քաղաք . գուցէ 'ի յունական անուանէ Արտեմեայ գից' որ 'ի հայս կոչի Արահիտ : Իսկ բլուրն յոր շինեալ էր՝ կոչէր Շէշ, ապա կոչեցաւ Արարիւն անուն . յետ պարսպապատ անեւոյ վաղարշայ արքայի՝ կոչեցաւ Արարարարար , և 'Արարարար :

Առաջին երկու անուանքն ոչ 'ի գործ ածին 'ի գիրս⁽¹⁾, այլ երկու վերջին անուանք . որպէս յասելն զաղարայ թղթ . 307 . * Ասիս գային 'ի քաղաքն Արարարարար , որ այժմ անուանի 'Ար քաղաք : Այլ 'ի թղթ . 64 . * Արահանեցաւ երանելին մաշտոց 'ի վաղարշապատ քաղաքի , զոր և 'Ար քաղաք անուանեն : Իսկ այլուր սոսկ զվերջին անունն 'ի կիր առնու , յասելն . * Այլ զերանելի երեցն զերեմիայ 'ի 'Ար քաղաքէ : Որպէս և 'ի թղթ . ստեփ . օրա . առ գրիգոր կաթ . Ժողովն բաբգենի կաթն զիկոսի ասի լեալ 'ի 'Ար քաղաքի , զոր այլք զնեն 'ի վաղարշապատի :

Այս անուն 'ի յունականն ագաթանգեղոսի բաղում ուրեք գրի Արարիւն քաղաք . մանաւանդ ուրանօր 'ի հայկականն ընդ Արարարարար անուանս յարակցեալ զնի և անունս Արարար . որպէս 'ի թղթ . 76 . 7 . 8 . յիսկ . և յիւր⁽²⁾ : Ի գործ ածի երբեմն 'ի գիրս և այլ երրորդ անուն քաղաքիս , որ է Արարարարար , որպէս է տեսանել 'ի պատմութեան Ժողովոց՝ յասելն . * Հինգերորդ Ժո

(1) Բայց եթէ ուրեք առ խոր . ք . 15 . որ Ասիս Արարիւնի կոչէ նոյն քան զպատմեն զշինութիւնն վաղարշայ : Իսկ թագաւորն հայոց տիրան՝ զգերութիւնն հրեւոյ նստուցեալ 'ի յարմաւիր . և 'ի յԱսիսին Արարիւնի՝ որ 'ի վերայ քառադ գետոյ :

(2) Գուցէ ելեալ 'ի Գրիգոր բառէն յունաց , որ նշանաւ է Ստացուած . իբր վաղարշու

ստացուած՝ կամեցեալ ասել անուամբս Արարիւն քաղաք . կամ մանաւանդ որպէս ինձ թուի՝ անունս Արարարար՝ որ 'ի հայկականն ագաթանգեղոսի ուրեք 'ի գործ ածի իբր վիճակ վաղարշապատ քաղաքի (զորմէ ստորեւ ,) այն 'ի յունականն բաղում ուրեք յարակցի ընդ անուանս վաղարշ կամ վարէրօ , իբր մի անուն , և գրի վաղարշուգիւղա :

զուլ արար բարդէն 'ի Վաղարշուդաշտի: Օ որ այլք
դնեն դումարեալ 'ի Վոր քաղաքի, կամ 'ի Սաղարշա-
պատ: Եւ առ ասողկայ ք. 1: * Յետ սակաւ առուրց
անցելոյ՝ մեծ վարդապետն հայոց մեսրոբ վախճանեցաւ
'ի Վաղարշուդաշտի 'ի Սաղարշապատ: Օ որոյ զմահն
խորենացին. 77. 67. և յոհաննէս կաթ. զրեն գիտեալ
լոկ 'ի Վաղարշապատ քաղաքի, որպէս և զաղար:

Յայս անուն կոչեցաւ 'ի դրից իւրոց՝ սակս կառուցեալ
գոլոյ 'ի դաշտավայրի. այլ առաւել շրջակայ ոլորտ քա-
ղաքին, կամ վիճակն կոչեցաւ այսպէս. կամ թէ և քա-
ղաքն, որպէս թէ ասել՝ Վաղարշի քաղաք, և ոչ թէ Վաղար-
շի քաղաք. զի և ուրեք 'ի կարգաւորութիւն օրհնութիւնաւ
բեր յուցակի գտանեմք զայս անուն 'ի կիր արկեալ վասն
սահմանին որ արտաքոյ վաղարշապատու: * Երկուս և
զաշտարհաթաղն (սքին սահակայ է գործեալ) 'ի Վա-
ղարշուդաշտի, 'ի վիսյարանս սքց հռիփսիմեանցն: Եւ
վիսյարան հռիփսիմեանց է արտաքոյ քաղաքին. և այս-
պէս 'ի վերոգրեալ բանս նախնեաց՝ մարթ է առնուլ
զՎաղարշուդաշտն նաև փոխանակ վիճակի կամ փոքրիկ
նահանգին վաղարշապատու. ուստի և ասողիկ 'ի վերո-
գրեալ բանի նախ յիշեաց զվիճակն Վաղարշուդաշտ, և
ասպա զՍաղարշապատ՝ որ էր 'ի նմին վիճակի:

Օ կառուցեալ գոն քաղաքիս 'ի դաշտի՝ գտանեմք
աւանդեալ 'ի սլաւմութեան թովմայի արծրունւոյ յերկ-
րորդ վարս գագկայ, ուր ասի. * Իսկ աբաս որդին սմբա-
տայ հպարտացեալ գայ իջանէ 'ի դաշտն վաղարշապատ
քաղաքի: Եւ քաղաքաւս անցանէր Վասաղ գետակ.
նաև Սահ գետակ ինչ 'ի մօտակայս նորին ընթանայր,
որպէս յուցանէ կորիւն:

Եւ զաթանգեղոս յիշէ զսորա դուռն յարեւելեան կողմն
Երեմ անուամբ (1). յիշէ և զՍլամուրջ սորա՝ որ թուի
ձգեալ 'ի վերայ վտակին մեծամօրի: * Կեսքն անցեալ
(ասէ 'ի թղթ. 70.) ընդ կամուրջն վաղարշապատ քաղա-
քի, զոր և Սլամուրջ Սեծամօրի կոչեն (2) աճապարեին
հասանել յառաջ 'ի խելս կամրջին արտաշատու: Եւ յս

(1) Թղթ. 3: * Ընթացեալ ք-
քաղաքամէջն, ելանէր ք արեւելս
կոյս ք Երեմ գոռն քաղաքին:

(2) 'ի յունականն գնի. * Իսկ
հէսք անցեալ ընդ կամուրջ քաղա-

քին Վաղարշուդաշտի, և ք կա-
մուրջ գետոյն՝ որում անուն էր
Մաթէ, աճապարեցին ունել
զանցս քաղաքին արտաշատու:

կամուրջ որպէս անհարկէ թղթ . ձեռնահանէր 'ի կողմն հարաւային դրան քաղաքին :

Յիշէ 'ի թղթ . ձեռն . և զփոսն , կամ զերամն՝ անուա նեալ Պարիէն , որ շուրջ գայր զքաղաքաւն . մերձ 'ի սոյն փոս 'ի հարաւակողմն քաղաքին՝ Ղախախուտ տեղի , ուր սպանանէին զամենայն մահապարտս : * Եւ հանել զնոս սա շղթայիւք 'ի քաղաքէն բնդ դուռն հարաւոյ , ի կողմն պողոտային՝ որ հանէր 'ի մեծամօրի կամուրջն . 'ի տեղին յայն՝ ուր սովոր էին սպանանել զամենայն մահապարտս 'ի Ղախախուտ տեղի մի մօտ 'ի Պարիէն փոսին , որ շուրջ գայր զքաղաքաւն ॥ :

Յիշէ և զՏերդամեջս , յայտ արարեալ թէ ունէր նաև բերդ . թղթ . հե . * Կայթիւք վազելով՝ ցուց բարձեալ մարդկանն , կէսք 'ի բերդամիջն , և կէսք զքաղաքամեջն լցին խնձորիւք ॥ :

Սի էր սա 'ի ձմերոցաց թագաւորութե . քանզի գրէ 'ի թղթ . խթ . * Եւ ինքն թագաւորն խաղայր զնայր 'ի ձմերայնոցս յայրարատ գաւառ 'ի Վաղարշապատ քաղաք ॥ :

'ի մեջ եկեղեցեաց սորա անուանի գտաւ քան զամենայն եկեղեցիս հայաստանեայց՝ Կաթողիկէ եկեղեցին , ըստ որում կոչի առ ամենայն մատենագիրս . որպէս և խորենացին Գ . 9 . և 66 . ուր ասէ . * Թողեալ խարսխեաց (մեծն սահակ զմեսրոպ ,) յեկեղեցւոյն Կաթողիկէ , որ 'ի վաղարշապատ քաղաքի ॥ : Տեղի այսր հռչակաւոր եկեղեցւոյ 'ի հրեշտակէ ցուցաւ տեսեամբ առ նրն գրիգոր 'ի ձեռն հրեղէն սեան : * Ոսկի խարխիսն՝ վէմն հաստաւ տուրթ անշարժութի է , և սիւնն հրեղէն Կաթողիկէ եկեղեցի է (ասէ հրեշտակն առ ազաթ . թղթ . յլ . և յլգ) տեղին այն լիցի տաճար նոյն , և տուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց , և աթոռ քահանայապետութեան ॥ : Կամ գոր ասէ 'ի յլ . * Ընեսջիւր զտաճար անուանն նոյն 'ի տեղւոյն՝ որ քեզ ցուցաւ , որ (ուր) սիւնն հրեղէն ունէր ոսկի խարխիս ॥ ⁽¹⁾ : Վասն

(1) Գուռնը քոր վրիպակաւ պատմէ զուեան իւր 'ի հայոց . որպէս թէ ոչ զտեղին և եթ , այլ զնոյն իսկ զգաղափար շինուածոյ եկեղեցւոյն ցուցեալ յնոյն առ նրն գրիգոր . գրելով հաս . ք . թղթ . 334 . 'ի տպ . փարիզաւ 1717 : * Ճարտարապետն որ ետ զգաղա

փարպատրիարքական եկեղեցւոյն՝ էր ներհուն կատարեալ , զհետ երթեալ ոչ գիտեմ որպիսի աւանդութե հայոց , որք անգեն թէ նոյն ինքն յն քն ստուերագրեաց զգաղափարն առաջի սնն գրիգորի եթէ այսպէս է , նրն 'ի կիրարկ կարգ ինչ ճարտարապետուն

ժողով և 'ի զաղարայ թղթ . 22 . կոչի . * Հրեշտակացոյց
Հիմնարկութիւն սոց տանն այ մեծի եկեղեցւոյն ։ Եւ այս
տեղի խարսխի և սեան անկանէր * Եւ մէջ քաղաքիս՝
մօտ յապարանս արքունի ։ Որպէս զնէ ագաթանգեղոս
թղթ . յիթ ։

Այն գրիգոր քանզի չեւ ևս էր ցայնժամ ձեռնադրեալ
'ի քահանայութիւն , զտեղի նոյն հրեղէն սեանն բարձր քա-
ղաքորմով փակեալ 'ի պատիւ , և դրամբք և դռնափա-
կօք ամրացուցեալ՝ կանգնեաց զնշան խաչին . տես յա-
գաթանգեղոս . յիդ ։ Եւ այնպէս առաջին գտաւ տեղի
'ի մէջ հայաստանեայց որոշեալ 'ի շինութիւն եկեղեցւոյ .
վասն այսորիկ՝ նաև վասն գոլոյ նախկին աթոռ կաթո-
ղիկոսի՝ որպէս գրեսցուք զինի , կոչի 'ի յոհաննէս կաթ .
Այր եկեղեցեաց : * Այն հայրապետն հայոց բարեկէն առ-
նէ ժողով եպիսկոպոսաց հայոց , վրաց , և աղուանից՝
'ի Երր քաղաքի , 'ի սբ Կաթողիկէ , 'ի Այր եկեղեցեաց
հայոց ⁽¹⁾ ։ Իսկ աշտիշատուն կոչի Այր եկեղեցեաց ,
վասն զի յառաջ քան զսա շինեցաւ եկեղեցի . իսկ այս
թեպէտ յառաջ քան զաշտիշատուն էր որոշեալ 'ի հրեշ-
տակէն այ , բայց զինի շինութեւն աշտիշատուն և իննակ-
նեան տեղեացն շինեցաւ 'ի սոցն գրիգորէ . զորմէ հա-
րկանցի պատմէ ագաթ . յհե . ասելով . * Եւ զնկա-
տեալ տեղի տանն այ շինեաց , զցուցեալն նմա յայ 'ի տես-
լեանն , զյառաջագոյն դրոշմեալն իւր . և կանգնեաց անդ
զեկեղեցին այ ։

Եւ հիմանց նորոգեաց զայն եկեղեցի վահան մամիկոնեան

կարի իմն արտաքոյ կարգի , քան
զի գմբէթք և զանգակատունք են
վրանաձև դարձուցեալք և 'ի խաչ
աւարտեալք ։ Որպէս և վրիպա-
կաւ պատմէ 'ի հետեւեալ թղթ .
զլուեալն իւր 'ի ժամանակագրու-
թէ հայոց , փոխանակ սոցն գրի-
գորի զգայիանէ ընկեցեալ 'ի վի-
րապն . զօձան սատակեալ , և զամ-
կօ անդանօր ամբողջ մնացեալ .
որք ոչ ուրեք յոչինչ գիրս հայոց
պատմին : Այլ աւելորդ է զամե-
նայն վրիպակս եւրոպեան ճանա-
պարհորդաց յառաջ բերել և մեր
ժեւ , որպէս և զՄօնիէնի քարոզ-
չի յնեան . որ փոխանակ գրելոյ
վն եկեղեցւոյս՝ 'ի սոցն գրիգորէ ,

գրէ՝ յանուն սոցն գրիգորի կա-
ռուցեալ . շփոթելով ընդ միւս ե-
կեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ներսէս
յանուն գրիգորի :

(1) Յաշխարհագր . խոր . գրի
վասն եկեղեցւոյս . * Այր եկե-
ղեցեացն 'ի թագաւորաբնակ և
յարքայանիստ վաղարշապատ քա-
ղաքի ։ Այլ այս բան 'ի յետա-
գայից յաւելաւ . քանզի յերկուս
ձեւ . չեք գտանել . իսկ յերրորդ
գումն գտանի միայն Այր եկեղե-
ցեացն , և ոչ յարակցեալ միւս
բանքն , այլ այն օրինակ բազում
ուրեք համաձայնի ը տպագրելոյն
նաև ըստ վրիպանացն :

նախ քան զմարդականութի իւր: * Ահեղ Հասանէր այնուհետեւ (ասէ զազ. թղթ. 273.) 'ի վաղարշապատ քաղաք... կատարէր զսովորական ուխտս և զպատարագս 'ի սբ եկեղեցւոյն Աթուղիկէի. զոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութիւն՝ զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց, քաջ զօրավարն հայոց մամիկոնեանն վահան (1) ||: Աթէ զբառս 'Աստուծոյ խորոյ' վասն ցեղին առցուք, որպէս բերէ ճշդութի բառիցն, հարկ է ասել՝ թէ և յառաջ քան զվահան նորոգեցաւ յայլոց մամիկոնեանց:

Ետդիկ ք. 2. յաւելու և զշինութիւն մենաստանի: * Օ մեծն Աթուղիկէ եկեղեցին որ 'ի հայս' վերստին մեծապէս նորոգեաց (վահան), զգաստ կրօնաւորացն բազմացուցանելով, որ Սարէնայ անապատն ասի, վերակալ ցուցոցա կարգեալ զղազար փարսեցին ճարտասան և պատմագիր ||: Կարգ բանիցն ցուցանէ անդանօր առ եկեղեցեաւն բազմացուցեալ զկրօնաւորս, այսինքն կանգնեալ մենաստան. այլ անունն Սարէնայ անապատ՝ անլուր է յայտոսիկ կողմանս 'ի դիրս այլոց. բայց եթէ Սարէնա շէն աւան գտանեմք առ յետագայս յեկեղեաց գաւառի: Ասկ հիմնադիր և ժամանակ շինութե մենաստանին՝ որ 'ի վաղուց անտի կայ մինչև ցայսօր առ եկեղեցեաւս, անյայտ է մեզ գլխովին. շարտէն լուեալ 'ի բնակչաց՝ շինեալ ասէ 'ի ներսիսէ, որ էր ի թերորդ կաթողիկոս. որ պարտ է լինել ք. ներսէս շինօղ: Բայց առաւել 'ի դէպ էր ասել 'ի մեծէն ներսիսէ, կամ յաւելտ 'ի սբ լուսաւորչէն:

Ի սկիզբն է. դարուն կոմիտաս կաթուղիկոս քարայարկ շինեաց զգմբէթ եկեղեցւոյս, որպէս պատմէ յոհաննէս կաթողիկոս: * Ահեղ սորա զփայտայարկ գմբէթ սբ կաթողիկէին որ 'ի վաղարշապատ քաղաքի, շինէ զնա գեղեցկայարմար և չքնաղատես կոփածոյ քարամբք ||: Նոյն վկայէ և ասողիկ ք. 3:

Ղարձեալ նորոգեցաւ մանաւանդ մենաստանն 'ի փոխադրել զաթու կաթուղիկոսին 'ի սոյ յէջմիածին առ կիրակոս կաթուղիկոսիւ 'ի 1441: Ասկ 'ի սկիզբն ժէ. դարուն բազում նորոգուին գործեաց մովսէս կաթուղիկոս. քանզի եղծեալ էր գլխովին մենաստանն, և եկեղեցին

(1) Սամ. գնէ զայս յամի քն ցիս նորոգութիւն, մանաւանդ զվա. 506: * Վահան պատկեաց զեկեղե. թողիկէն ||:

լքեալ բնակարան թռչնոց : Յետ նորա փրկւոյոս կա թռչնիկոս որ վերստին նորոգեաց զքանդեալսն 'ի յաճախ պատերազմաց տաճկաց ընդ պարսս , լաւագոյն ևս շինելով քան զառաջինն , զորոց տես յառաքել պատմագիր՝ որ ընդարձակ պատմէ վասն շինութե երկոցունց կաթողիկոսաց :

Ի յսպէս երևելի գտաւ այս եկեղեցի՝ Կաթողիկէ անուանեալ 'ի նախնեաց , իսկ 'ի յետագայից Եղիշէն կոչեցեալ 'ի խորհուրդ տեսչեան սոյն գրիգորի՝ զի նա ըստ պատմելոյ ագաթ . 'ի յիթ . ընդ այլ նմանութեց ետես * Տեսիլ ահաւոր մարդոյ բարձր և ահեղ , որ զառաջն ունէր և զէջն 'ի վերուստ մինչ 'ի խոնարհ . . . եկն էջ եհաս մինչև մօտ 'ի յատակս երկրիս 'ի շինամեջ քաղաքիս , և բախեաց զթանձրութի լայնատարած գետնոյս . և մեծ և անչափ թնդիւնք հնչեցին 'ի սանդարամետս անդնդոց ॥ :

Օ այս կերպարան մարդոյ՝ մեկնեաց հրեշտակն 'ի խորհուրդ տեսչութենն այ՝ ասելով առ սբն գրիգոր . 'ի յիթ . * Իսկ այս ահաւոր և շքեղաւոր՝ որ զառաջն ունի զլուսոյն , և զուռն ոսկի 'ի ձեռին իւրում , և բախեաց զսանդարամետս , այս Տեսչութիւնն այ է ॥ : Իսկ յետագայք զտեսչութիւնն այ՝ 'ի նոյն ինքն 'ի միածինն յս քս մեկնեցին , որպէս և բան շարակնոցին . * Եւ միածինն 'ի հօրէ , և լոյս փառաց ընդ նմա ॥ : Եւ ոտանաւորն ստեփ . օրպ .

* Իսս էս , այս էս , Եւք միածին ,
իմ կուսածին թագաւորին ॥ :

Յայնմանէ անունս Եղիշէն՝ էանց ապա իբր առանձին անուն տեղւոյս , յոր անուն կոչէ և շնորհալին յողբան եղեսիոյ :

Իսս եկեղեցի կոչի այժմ՝ ընդի անուամբ յանուն Շողաթի , ուստի և տօն եկեղեցւոյ՝ զոր կատարեմք Շողաթի անուամբ յաւուր նաւակատեաց վերափոխման , է տօն այսր եկեղեցւոյ , իբր 'ի շնորհակալութի այ վասն առաջին եկեղեցւոյն հիմնարկութե 'ի հայոս : Ասան այսու ընդ յայսմաւուրս . յօդ . 14 . գնի խորագիր . * Տօն է Շողակաթի էջմիածնի (1) բանին այ՝ 'ի վաղարշապատ քաղաքի ॥ : Եւ ստորեւ գնոյն տաճար , զոր նախնիք կոչեն

(1) Տղ . և 'ի միում ձեռ . . . գնի իջման փածնիս :

Արևուդիէ եկեղեցի, անուանէ նոյնպէս Շողակաթ. * Սե-
ծաւ Զանիւ կատարեցին զշինուածս տաճարացն, զՇո-
ղակաթին, և զԹ. կուսանացն || : Եւ 'ի տօնացուցին .
* Տօն է Շողակաթին տեսեան սննն գրիգորի || :

Եւ նախնիս ոչ գտանեմք յայտնի կոչել զայս եկեղեցի
'ի սոյն անուն . այլ 'ի պատմութիւնս ինչ ժողովոց հայոց՝
ասի վասն Դ. ներսիսի կաթողիկոսի . * Երկասիրաբար
յարդարեալ շինէ զԹ. Շողակաթն 'ի քաղաք || , այս-
ինքն 'ի վաղարշապատ : Եւ առ ասողից Դ. 12 . ասի
վասն արհաճայ ամիրային . * Օ փրկական նշանն՝ որ 'ի
վերայ սնն Շողակաթի կմբէթին կանգնեալ էր, ճոպա-
նօք 'ի վայր քերէր 'ի նշն . թվին || : Օ այս ամենայն կա-
րեմք իմանալ 'ի վերայ մի և նոյն եկեղեցւոյ ⁽¹⁾ այլով բա-
նիւ կոչեցեալ Աթողիկէ, և այլով բանիւ Շողակաթ .
այսինքն վասն տեսեան լուսաւորչին, յորոյ տեսեան
* Սիւն գործեաց լոյսն շողացեալ, և ծագեաց 'ի մէջ ներ-
քին սեանցն խարսխաց || : Եւ Դ. այլ զհաւաստին
նշ կարեմք ստուգել :

Երկրորդ եկեղեցի քաղաքիս յիշատակեալ 'ի գիրս, է
Սէ Գրեգոր, զոր շինեաց Դ. ներսէս կաթողիկոս շինօղ
անուանեալ . զորմէ պատմէ յոհաննէս կաթողիկոս .
* Վեղեցիկ իմն մոլութեմ զնէ ապա հիմն մեծ և հրաշալի
բազմապայծառ յարկի տան ան՝ ըստ անուանակոչութե
սնն Վրիգորի . . . Իսկ 'ի հիմնարկել զնշակերտ փա-
րախն բանաւոր հօտին քօի, 'ի ներքոյ չորից սեանցն հառ
տահեղուսիցն՝ բաժանել զնէ զնշխարս ոսկերաց սնն գրի-
գորի || : Սամուէլ զնէ զայս 'ի թուականիս Դ. ասելով,
* Հայրապետն ներսէս շինէ զԹ. գրիգոր զարմացուցին
տեսողաց || : (Թուլմա արծ . որոշէ և զքաղաքն : * Եւ այց
երանելի հայրապետն Թ. գրեգ . . . թողեալ զբնակելն
'ի գուինն, ելեալ բնակեցաւ 'ի Եր քաղաքին, 'ի մեծ և
կեղեցւոյն՝ որ յանուն Սնն գրիգորի շինեալ էր երանե-
լոյն Թ. ներսիսի երկրորդի (երրորդի) հայոց կաթողի-
կոսի || :

Ետդիկ Դ. 2 . որոշէ և զտեղին . յասելն . * Սա շինեաց
. . . և զմիւս ևս հրաշապայծառ եկեղեցին զՍնն գրիգոր
'ի Աղարշապատու առապարին, զանազան յօրինուա-

(1) Օր թեպէտ այժմ է և այլ զայն 'ի յետնոց ասեն շինեալ .
եկեղեցի նոյնպէս Շողակաթ ձայն ասեն 'ի նոր հայաստան, թղթ,
նեալ, մօտ յոյժ յեմիածին . բայց 265 :

ծով ։ Յորմէ և 'ի ճառս ինչ գովեստից լուսաւորչին կոչի այս եկեղեցի՝ Սբ Գրիգոր աստուածային . * Ահա (մարմնոյ սննդն գրիգորի) եղաւ 'ի ներքոյ չորից սեանցն Սբ գրիգորի առապարին ։ Յորս Լաւար անուամբ չէ պարտ իմաւ նալ զ() շականն , թէպէտ և այն չէ ինչ հեռի 'ի վաղարշապատէ , այլ առ առաւելն՝ առապար ինչ արտաքոյ վաղարշապատու , բայց առնելով նմին . զի նոյն ասողիկ այլուր . Գ . 47 . զնոյն եկեղեցի դնէ 'ի Վարդապետի , որով յայտ առնել կամի արտաքոյ վաղարշապատու . ըզբանս նորա տէս 'ի ստորագրութե անոյ : Լաւ յոհաննէս կաթողիկոս 'ի պատմելն զշինուածս շինեալ 'ի նոյն ներսիսէ զինի ամաց ինչ անցանելոյ 'ի շրջակայս նոյն եկեղեցւոյն՝ ցուցանէ լինել արտաքոյ քաղաքին : * Բայց հայրապետն ներսէս պարապ անձին գտեալ , զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցւոյն՝ զոր իւր իսկ էր շինեալ , շուրջանալի պատուար պարսպօք փակեալ ամրացուցանէր , յօրի նեալ 'ի նմա յարկս բնակութե ինքեան հաստահեղուս կոփածու քարամբք . այլ և կարգեալ կացուցանէր 'ի նմա ամբոխութիւն երգումարդաց՝ ըստ պայմանի քաղաքակա նաց . և ածեալ ջուր 'ի քասախ գետոյ զամենայն աւաղախիւր առապար դաշտավայրն 'ի գործ արկանէր , տնկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց ։

Աւր ցուցանէ , թէ էր յաւաղուտ և յառապար դաշտին . բայց եթէ ասասցուք՝ թէ զդաշտավայրն զայն այգեատանեայց՝ պարտ է առնուլ տարբեր 'ի տեղւոյն յորում էր եկեղեցին ⁽¹⁾ : Լաւ այսպէս այս Սուրբ գրիգոր պարտ է լինել այլ 'ի միւս Սբ գրիգորէ՝ զոր դնեն յարաւ գածոտն գաւառի :

Վամանակ առաջին հիմնարկութե վաղարշապատ քաղաքիս՝ անյայտ է 'ի գիրս , քանզի գողթան երգն ուստի յառաջ բերէ խորենացին , ցուցանէ՝ թէ նաև նախ քան զվարդգէս գոյր այս քաղաք , յորում ժամանակի կոչէր Լրտիմէդ : Լակ զժամանակ վարդգէսի՝ որ նորոգեալ շինեաց , յայտ առնէ խորենացին դնելով 'ի ժամանակս ն . երուանդայ , որ իբր 5 դարուք և կիսով յառաջ է քան զքոյն :

Լ. յնչափ ինչ եղև այս նորոգութիւն վարդգէսի , զի ըն

(1) Յովհ . սգիւլինկ յոնան , նին , 'ի 303 . թղթ . զշինութիւն մի 'ի պոլանտեանց , որ յօրինեաց եկեղեցւոյն էջմիածնի՝ տայ Գ . զվարս սբ լուսաւորչին , չփութե ներսիսի շինողի : Ըով զայս եկեղեցի ընդ էջմիած .

կալաւ զանունն աւանի, և ոչ քաղաքի. թէպէտ կոչելով խորենացոյն Հօր առան, յայտ առնէ՝ թէ ունէր նաև ամրոց: Ս'իջին տիգրան յորժամ աստ բնակեցոյց զգերեալ Տրէայս, ծաղկեցաւ 'ի նմա շինութիւն և տուրեալ ուրթի. զայս կամի ցուցանել խորենացին յասելն՝ յայն ժամեղև քաղաքադիւղ վաճառօք: Իսկ զուրք և զանունն կատարեալ քաղաքի էառ, յորժամ պատեաց պարսպաւ վաղարշ արքայ:

Օ այս ամենայն նշանագրէ խորենացին սակաւութ ըստ իւրում ոճոյ՝ յայտարի ինչ բան. ք. 62. ըստ ձեռ. 65:

* Սա (վաղարշ) պատեաց պարսպաւ և զհօր աւանն Ս արդգէսի՝ որ 'ի վերայ քասախ գետոյ, յորմէ յառասպելն⁽¹⁾ ասեն: Հաստուած գնացեալ Ս արդգէս մանուկն 'ի տուհաց գաւառէն՝ եկեալ նստաւ զՇ րէզ բլրով⁽²⁾ զՍ րտիմէդ քաղաքաւ՝ զՍ ասախ⁽³⁾ գետով, կռել կռիւել զգուռն երուանդայ արքայի: Բայ երուանդ առաջինն է սակաւակեացն՝ որ 'ի հայկազանց. զորոյ զքոյրն կին առեալ Ս արդգէսի՝ շինեաց գաւանս զայս. յորում և տիգրան միջին յարշակունեաց՝ նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութենէն Տրէից, որ եղև քաղաքադիւղ վաճառօք: Բայժմ այս Ս աղարշ պատեաց պարսպաւ և հօր պատուարաւ, և անուանեաց Ս աղարշապատ, որ և Սոր քաղաք ॥

Յաւուրս փոքուն խոսրովու արքայի՝ պաշարեցին զայս քաղաք հիւսիսային ազգք կովկասու, զորոց գրէ խորենացին ք. 9: * Հասեալ 'ի դրունս վաղարշապատու՝ պաշարէին ॥ Բայ ոչինչ կարացին առնել. իսկ յաւուրս ք. արշակայ՝ զօրք շապհոյ պարսից արքայի քանդեցին: * Բունուին և զՍ աղարշապատ զքաղաք (ասէ բուզ. ք. 55.) քանդէին բրէին զքաղաքն, 'ի հիմանց տապալէին, և իսաղացուցին յայնմ ևս քաղաքէ ժմ. հազար երդս ॥⁽⁴⁾ Բայ և յետ այնր ուրեք ուրեք յիշատակի առ պատմագիրս, որպէս առ յովհաննու կաթուղիկոսի, յաւուրս շահանշահ աշոտոյ:

Ս եծութի նորա որպէս ակնարկեն բանք ազաթանդէ զոսի և խորենացոյն՝ հասանէր 'ի քասախ գետոյ մինչ 'ի

(1) Իմանայ զերգն պատմական 'ի տպ. ուր յայլ օրինակս գրի խառն ընդ առասպելեաց, զոր երգէին բնակիչք գողթանս:

(2) 'Ի տպ. գնի Զուրէզ բերդաւ:

(3) Այսպէս յօրինակ մի, և

(4) 'Ի տպ. և 'ի միում ձեռ.՝ վերականգաւ գրի ժմ. երդս հազար:

մեծամօր, որով գիրք նորա լինի երկայնաձև. զի այժմեան էջմիածին էր 'ի մէջ քաղաքին՝ որպէս գրեցար. իսկ տաճարք կուսանացն արտաքոյ. այլ այս տաճարք՝ մօտ են յէջմիածին: Տես 'ի նոր հայատան թղթ. 265: Ընդդէմ էն բնակիչքն՝ թէ ձգեալ տարածէր մինչ մերձ յերևան. այլ այժմ էն ոչ հետք ինչ նորա երևի. և ոչ գիտեմք՝ թէ երբ, և որպէս հիմնադրուի եղև:

Ըստ քաղաք այսչափ սրանձալի և ծանօթ 'ի գիրս ընդ համօրէն հայս, տակայն բնաւին անծանօթ դաւառ նորա, որ ոչ ուրեք յիշատակի 'ի գիրս. իսկ առ ազաթանգեղոսի միշտ դնի յայրարատեան դաւառ, որպէս 'ի թղթ. 77. * Եւ ազառորն հայոց (մեծն խոսրով) դառնայր 'ի մեծ կոտորածէն... յԵրարատ դաւառ 'ի Սաղարշապատ քաղաք: Եւ 'ի թղթ. 77. * Իբրև եկին հասին առուրք ջերոտ հարաւահողմն գարուն դրանցն բանալոյ, եկին ի ջին յԵրարատ դաւառ 'ի Սաղարշապատ քաղաք: Եւ 'ի թղթ. 77. * Զու արար յԵրարատեան դաւառէ, 'ի Սաղարշապատ քաղաքէ, ընդ առաջ գրիգորի: Եւ 'ի թղթ. 77. * Եւ աղայր գնայր յԵրարատ դաւառէ, 'ի Սաղարշապատ քաղաքէ, անցանել 'ի սահմանս յուսաց:

Եւ անունս Երարատ դաւառ՝ է անուն առ հասարակ այրարատեան նահանգի, և ոչ մասնաւոր դաւառի: Եւ ազաթանգեղոս ուրեք թուի որոշել զտեղին յասելն 'ի թղթ. 77. վասն տրդատայ. * Հասանէր յառաջին դաստակերտն իւր յԵրարատեան (1) Երարատեան դաւառին, 'ի Սաղարշապատ քաղաքի. ուստի նախ զառաջին անձատատ հրամանացն լինէր սկիզբն: Եւ այց անունս Երարատէն մեզ յայտ ուստեք, արդեօք յատուկ անուն վիճակի, տեղոյ, կամ դաւառի իցէ, թէ անուն նշանաւ կան: Եւ իայն յաշխարհագրութե խորենացւոյն 'ի կարգս դաւառաց աղուանից՝ զորս 'ի հայոց են հանեալ, գտանեմք յիշատակեալ յերկուս ձեռագիրս այսպէս: * Վորք հաբանդ, Սիսական, Սոտստակ: Օրոս չիք տեսանել 'ի տպագրեալն. բայց և այն որպէս յայտ է յանունն երկուց ընթերակայ դաւառաց, անկանէր 'ի նահանգն արցախ, զոր հանին աղուանք 'ի հայոց, և ոչ յայրարատ, ուր և ոչ տիրեցին աղուանք:

(1) 'Ի յունականն չիք բառս զանունս վաղարշապատ գնէ Վաղարշապատ, այլ որպէս և յայլ վերգրեալս. զորմէ ծանուցուք 'ի բաղում ուրեք, նոյնպէս և աստ վերոյ:

Եւ այսպէս բոլորովին անծանօթ գոլով գաւառ այսր քաղաքի, թուի ինձ թէ նոյն ինքն վաղարշապատ կացուցանէր առանձին փոքրիկ գաւառ, որպէս և յայլ արքայաւ նիստ մայրաքաղաքս ինչ է զայս տեսանել. ահա այժմեան ստանալօլ կացուցանէ ուրոյն գաւառ փոքր, որ կոչի ոչ տարբեր ինչ, այլ նովին ստանալօլ անուամբ, և ձգի ընդ սուղ ինչ սահման արտաքոյ քաղաքին :

Եւ վասն գաւառին վաղարշապատու առաւել քան զայս երեւի առանձին իմն անուամբ կոչեցեալ Մարտափառապատ. և այս ըստ որում 'ի ժամանակս արշակունեաց էր երեւելի արքայանիստ քաղաք, և իբր կեդրոն այրաբառ նահանգին, կամ թէ յաւէտ վասն դաշտին որ տիրապէս կոչեցաւ Մարտափառ, որպէս յիշեցաք 'ի ներածութե նահանգիս. զի այն դաշտն Մարտափառ է նոյն իսկ դաշտն որ ձգի առ այրարատեան կամ մասիս լերամբ. իսկ այն դաշտ անցանէ նաև 'ի ձախակողմն երասխայ մինչ 'ի յաւրազած, և մինչ 'ի վաղարշապատ, որպէս յայտ է յայժմեան դրից էջմիածնի՝ որ էր 'ի վաղարշապատ : Տես 'ի նոր հայաստան թղթ. 260 :

Եւ այսպէս զայն անուն՝ որ էր նախ անուն դաշտի՝ համարիմք անցեալ յանուն գաւառի, որպէս տեսաք և յանուն շարուր դաշտի. և թէպէտ զնոյն դաշտն այրաբառ ոչ համարիմք լինել արտաքոյ քսան գաւառաց յիշատակեալ 'ի խորենացոյն, այլ լինել 'ի միումն 'ի նոցանէ, (զոր օրինակ կամ 'ի մասեաց ոտին, և կամ յարազած ոտին,) բայց կամ յաճախ յիշատակուի 'ի գիրս անուան այրարատեան դաշտին գաւառ անուամբ, և կամ փոփոխութի ժամանակաց՝ անցոյց փոխանակ գաւառի : Եւ չափ ինչ է զոր առ այժմ կարեմք իմաստասիրել վասն անծանօթ գաւառին վաղարշապատու :

Սկայարան Եւ Նոթիսիւնաց : Եւ զի Զանգեզուր քառան, և վարդան՝ Տաճար Եւ Նոթիսիւնաց : Եւ կանի արտաքոյ վաղարշապատու. զորոյ զգիրս նշանակէ ազաթ. յիշ : * Ամնգնեալ երիս վկայարանս, մի 'ի հիւսիսոյ յաւրեւելից կողմանէ քաղաքին, ուր վկայեաց սանականն Նոթիսիւն լի. ընկերօքն : Եւ ինեցին զսա՝ ամենայն բազմութիւն նորահաւատ քրիստոնէից արք և կանայք, որոց զլուխ Եւ զգիրս : * Եւ ինքն Եւ զգիրս (ասէ ազաթ.) զլար ճարտարութե շինողաց 'ի ձեռն առեալ, զերանելեացն վկայարանս հանգստարանացն հիմունս յօրինէր : Եւ ձեռք իւրովք զմարմին սրբն յարկեղս ամ

փոփեալ, և խաչիւ կնքեալ՝ անդանօր զարկեղնս զե-
տեղէր :

Արծանեաց զայս վկայարան շապուհ պարսից արքայ,
այլ նորոգեաց մեծն սահակ : * Սա (ասէ ասող . Թ . 1 .
վասն սահակայ .) նորոգեաց զտաճար սքց կուսանայն,
զկործանեալն 'ի շապուհ Թադաւորէ, և անդէտ տեղոյն
ոսկերացն սքցն հռիփսիմեայ, խնդրելով յայ գիտակ եղև :
ըստ այսմ գրէ և վարդան :

Արկին անգամ նորոգեաց կոմիտաս կաթողիկոս, որ
յառաջն էր փակակալ նորուն վկայարանին : * Սեծ պատ-
րիարդն մեր կոմիտաս (ասէ յոհ . կաթողիկոս .) ըզ-
վկայարան սք հռիփսիմեանցն՝ որ նախ խրթին և փոքրա-
տեսակ իմն էր շինեալ, ևս հրաշապէս և վայելուչ և նա-
զելի և պայծառ շինուածով յարդարէր, ուր և պատա-
հեալ իսկ ասպա սք տիկնոջն հռիփսիմեայ . . . կնքեալ մա-
տանեալ սքցն զրիգորի և սքցն սահակայ, ապա և մեծի
հայրապետին ևս կոմիտասայ ոչ համարձակեալ բանալ
զնա, եղ և զիւր ևս կնիքն 'ի վերայ նորա . . . ապա շի-
նեալ զեկեղեցին սք, և անդ ամփոփեալ ժողովէ զնշխարս
սք տիկնոջն 'ի պատրաստեալ իւր կայանսն : () այս ու-
րօգութիւն արար կոմիտաս, * Վանդի խարխալեալ էր
առաջին շինուած սքցն սահակայ : ասէ ասողիկ Թ . 2 :

'Ի սկիզբն ժէ . դարուն դարձեալ քայքայեալ կայր այս
տաճար . յորում ժամանակի յառուրս մէլքիսէթ կաթու-
ղիկոսի 'ի ձեռն երկոյ լատին կրօնաւորաց 'ի յայտ եկն զե-
րեղման և տապան սքցն՝ որ գտաւ այսպիսի : 'Ի ներքոյ
աւագ խորանի տաճարիս՝ յարկ կամարակապ, կամ փոք-
րիկ մատուռն գետնափոր . 'ի դետնի նոյն ընդերկրեայ
մատրան՝ տապանաքար . իսկ 'ի ներքոյ տապանաքարին
Թաղեալ ընդ հողով բուն տապանն կամ տրիղն նշխա-
րաց . 'ի տաճարէ անտի գոյր ճանապարհ իջանելոյ յայս
մատուռն, բայց զաղտնի առ խորանաւն որ 'ի հիւսիսաւ
կողմն . և դուռն նոյն ճանապարհին փակեալ կայր մի
միայն վիմով 'ի կարգս վիմաց որմոյ տաճարին, զոր ոչ ոք
կարօղ էր ճանաչել եթէ դուռն իցէ :

Այս ամենայն երեւի շինուած սքցն զրիգորի, և կոմի-
տասայ կաթողիկոսի : Իբրեւ բացաւ տապան սքցն, նշխարք
նորին ցրուեցան աստ և անդ . մասն ինչ 'ի սպահան,
մասն ինչ անկաւ 'ի ձեռս սօղոսի վարդապետի ուրումն,
որ եղ 'ի հիմունս եկեղեցւոյ քուլթափայ գեղջն մերձ 'ի
նախջուան, զոր շինեաց նա ինքն յանուն հռիփսիմեայ .

մասն ինչ 'ի կօա քաղաք գանարա գաւառին հնդկաց 'ի վանս կուսանաց . իսկ մեծ մասն մնաց անդէն 'ի տապա- նին 'ի գեանափոր մատրանն որ 'ի մէջ տաճարիս : Տէս յառաքել պատմագիր :

Օ այս տաճար քայքայեալ՝ նորոգեաց ապա փիլիպպոս կաթողիկոս , յորում ժամանակի գաին զնշխարս սքնն յերիս մասունս , և յերիս տեղիս հանգուցեալ . զերկուսն 'ի մէջ վիմաց ⁽¹⁾ , և զմին յարկեղ 'ի գեանափոր փոքրիկ մատրանման վայրի : Յորմն նոյն մատրան՝ յորում էր արկղն , եզիտ առաքել՝ մակադրութիւն , ուրոյն ուրոյն գրեալ , այլ ինքն 'ի մի կարգելով բերէ այսպէս . Թղթ . 322 : * Ո՞վ հրաշափառ և երջանիկ վկայ անբաժանելի ծոցածնի հօր , և համազայգ հոգւոյն կամողին ընդ ստո- րինս ասեմ . անոխակալ երկնաւոր փեսային հարսն . զբա- րեգործակ արքայն ունօղ . գոլով գլուխ , միշտ և անընդ- հատ յաղաքս ծանօթ քեզ սպասաւոր սքն հոգւոյն : Ո՞վ սրբուհի , աղաչեմ յիշատակողաց անուան քոյ բարեխօ- սութեմ , և աննուազ աղօթիւք լեր պահապան և անգիս (հիւանդիս) . որով հանդիսասցիս ստորնոցս լինել սուրբ- կոյս արագ օգնական , որ և պատսպարան եղիցիս յամե- նայնի յաղթող բարեբան : Յիշեալ և զիս , զոր նուիրե- ցայց իսկապէս ըստ անուանս վերստին անձագործողին կա- մահաճոյ յարկիս . զոհն մասնատիպս որոյ շնորհօքն բա- ւականացայց աղաչեմ յանձն և յարանուն քեզ հօխփսի- մէ : Յակօք քահանայ նր կաթողիկէ արհի եպիսկոպոս սարանին : Ես խոսորովիկ ծառայ նր հօխփսիմէի : Սուրբ ողոյն : Ստեփաննոս : 'ի մակադրութե աստ գոլով վրի- պակք ինչ , ցուցանեն թէ կամ եղծեալ էր 'ի տեղիս տե- ղիս սու հնութե , և կամ առաքել ոչ կարաց ճշգրիտ օրիւ նակել : Իսկ վերջին բանն Յիշեալ և զիս , ևն , կարծիս իմն բերէ այլում նորոգութե մատրան , զի զայն ցուցանեն բանքս Ս երսոյն անձագործողին յարկիս : և թէ նորոգողն կո- չէր հօխփսիմէ , ակնարկելով 'ի բանն , 'ի տեղեցայց ըստ ան- ուանս յանձն և յարանուն քեզ հօխփսիմէ : Իսկ հետեւեալ ան- ուանք չեն յայտ , արդեօք մի ըստ միով 'ի միում վայրի գրեալ էին յորմն անդ , թէ 'ի զանազան տեղիս :

Ս կայարան սքն գայիանեայ : Ի նկանի 'ի հարաւոյ վաղար-

(1) Յայտ է 'ի բանից աղաթ . զնրն հօխփսիմէ , նոյնպէս և զԼԵ . Թղթ . յԼԹ . յԼԵ . յԼԳ . զի ոչ մի ընկերան յուրոյն ուրոյն արկեզս ևեթ արկղ . այլ բազմաց հարկ է եղեալ , թաղեաց աստէն ընդ երկ- գտանիլ աստէն . քանզի որպէս բաւ նրն գրեգոր :

շապատու : * Իւ զմիւսն (այսինքն զվիպարանն ասէ ագաթ . 'ի յԵ .) շինեցին 'ի հարաւակողմն կուսէ անտի , ուր վիպեաց սբն գայիանէ նորուն (հռիփսիմեայ) մնուցիւ՝ ք . ընկերօք ։ Որպէս զհռիփսիմեայ՝ նոյնպէս և զսուրայն շինեցին նոր հաւատացելոց բազմութիւնք . իսկ թաղաւորն առաւել ևս բրէր զփոս հանգստի սբն ընդ երկրաւ . թաղուհին և քոյր թաղաւորին զհոգն արտաքս սկզկին . տես յագաթ . 'ի յԵր :

Կորդէն նորոգ շինեաց եղբ կաթուղիկոս ⁽¹⁾ զորմէ յու հաննէս կաթուղիկոս : * Իսկ ապա հայրապետն եղբ՝ զվիպարան սբն գայիանեայ , զոր երբեմն խրթին և մթին էր զնա շինեալ , քակեալ զայն , ևս ընդարձակագոյն և սլայծառագոյն զնա շինեաց . կոփածու քարամբք և կրով զնա ձուլելով . և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութե քահանայական դասուց , 'ի պաշտօն անձային խորանին ։

Նորոգեցաւ 'ի ժամանակս փիլիսոփոսի կաթուղիկոսի . նախ քան զնորոգութի տաճարին հռիփսիմեայ . և 'ի շինելն 'ի 1652 , գտան նշխարք սբն գայիանեայ , և երկուց ընկերացն յերիս տապանս առ հիմամբք տաճարին : Նորոգութի երկոցունց տաճարաց տեւեաց զամս երիս , սկսեալ 'ի 1651 . և աւարտեալ 'ի 1653 . տես յառաքել . թղթ . 321 . և 323 :

Տաճարք սբն կուսանացս , միանգամայն ընդ կաթուղիկէ եկեղեցւոյն վաղարշապատու՝ 'ի սկզբանէ անտի պատուեալ ուխտատեղիք 'ի մէջ ազգիս , իբր տեղիք որք եղեն առթիթք մարդասիրութե այ և սքանչելեաց նորուն առ մեզ . ցուցեալք և նշանագրեալք առ յայ , ամիսփեալքն 'ի նոսա անդին գանձք սբն , և նոյն իսկ շինուածքն՝ ձեռալերտ սբն : Յայտմանէ տեսանեմք զվահան մամիկոնեան զկնի յաղթութեանց և պատերազմաց իւրոց՝ հանդերձ բազմութե նախարարաց ստէպ զնալ յուխտ , և զողորմութի և զպէտս աղքատաց անդ հատուցանել : * Վայր հասանէր (ասէ վասն նորա զաղար .) յԵրարատ գաւառ , և կատարեալ զուխտ պատարագաց 'ի վաղարշա

(1) Թուի թէ նքն սահակ միայն զտաճար սբն հռիփսիմեայ նորոգեաց , և ոչ զգայիանեայ . քանզի զնոյն ցուցանէ բան ասողեայ (զոր բերօք 'ի վերոյ) , 'ի միաւորականն գնելով . Զգաճար սբն կուսանացն , և

նչ զտաճարս : Իւ զյայտնութիւն նշխարաց միայն զհռիփսիմեայ պատմելով : Իսկ վարդ . յանուանէ ուրշէ յասելն . * Նորոգեաց նքն սահակ և զտաճար սբն հռիփսիմեանցն զաւերեալն 'ի շապհոյ ։

պատ քաղաքին հանդերձ ընդ իւր ուխտապահ նախարար
բօքն, և այլ զօրօքն հայոց 'ի տանն ւնյ (իմա զկաթողիկ
էն) և 'ի վկայարանս նահատակեալ կուսանայն, զուխտս
պատարագաց և զսովորական նուէրս ընծայիցն իւրոց : ||

Բարաշա : Վաղաք հռչակաւոր առաւել առ մատե
նագիրս յունաց և հռովմայեցւոց՝ քան թէ մերոց, առ
որս գրի Բարաշա, և 'ի գործ ածի 'ի բազմաւորա
կանն, իսկ 'ի միաւորականն սակաւ ուրեք, որպէս առ
գաւիդոսի, զորոյ զերկու և եթ օրինակս յառաջ բերէ
չէլլարիոս ⁽¹⁾ : Բա տիննի ⁽²⁾ գրի Բարաշա, ըստ նշա
նակելոյ հարտուինի 'ի լուծմունս պլինիոսի : Բա սղրաւ
վննի կոչի նաև Բարաշա. որ առ ստեփաննոսի
բիւզ՝ գրի Բարաշա. * Բարաշա (ասէ) քա
ղաք հայաստանեայց, զորմէ յիշէ սղրաւնն գիրք ժն.
զսա կոչէն. նաև Բարաշա. || Ուր պէրբէլիոս 'ի
լուծմունս ստեփաննոսի իրաւամբ համարի վրիպակաւ
գրեալ այսպէս, փոխանակ գրելոյ Բարաշա. որպէս
գրի առ սղրաւննի, յորմէ առնու ստեփաննոս ⁽³⁾ : Ի յու
նականն ագաթ. թղթ. յիշէ. գրի Բարաշա. * Բարաշա :
Կոչեցաւ նաև Երեմի, որ ոչ ուրեք 'ի գործ ածի 'ի
գիրս : Օ պատճառ անուանակոչուեցս տեսցես ստորեւ :

Գիրք սորա ըստ խորենացւոյն ք. 46. 'ի վերայ բլրոյ,
'ի տեղւոյ անդ՝ ուրանօր մեծամօր վտակ խառնի յերասխ
զետ : Սղրաւնն ժն. 529. առաւել ևս ստորագրելով
ասէ. * Իսկ Բարաշա՝ գեղեցիկ կառուցեալ կայ
առ Բարաշան ⁽⁴⁾ գաշտիւ. արքայանիստ գոլով աչ
խարհին՝ եղեալ 'ի ցամաքակղզի պարոյր բազկի : Օ որով
պատ առնու ասէ գետն. որով իմանայ զերասխ ⁽⁵⁾. որ

(1) Հատ. ք. թղթ. 329. տպ.
լիբրոյ յամի 1773 :

(2) Գիրք լի. թղթ. 25. կամ
ըստ տպ. որ 'ի համպուրկ. յամի
1750. հատ. ւն. թղթ. 107 :

(3) Սորա անուն, կամ մանա
ւանդ անուն բնակչի, գտաւ և
'ի գրամ ինչ հանդերձ քանդակաւ
օգոստոսի՝ նստեալ առ երասխաւ.
զոր բերէ բիրրոս լիկորիոս. այլ
ընդ ստուգուի այնր տարակուսի
հօսքէնիոս 'ի լուծ. ստեփ.
թղթ. 49 :

(4) Չէլլար. հտ. ք. թղթ. 329.
քննեալու, Ա. արաշա. քաւ

ղի, այսինքն երասխան, թէ
պէտ նաև յընտիր տպ. սղրաւննի
գրի Բարաշա :

(5) Առ երասխաւ գնէ և պլին.
ք. 9. ուր 'ի թուեղն զքաղաքս
մեծին հայոց՝ ասէ. * 'ի գաշտա
վայրս առ երասխաւ (է) Արգա
քաղա. || Զնոյն ակնարկէ և տինն
հտ. ւն. թղթ. 107. ասելով :
Այն ինչ * Պոմպէոսի զգետովն
երասխայ անցեալ, հուպ վննէր
յԱրգաքաւ, անդ ապա տիգ
րանայ ինքնակամ 'ի բանակն
պոմպէի ածապարեալ, յանձն
առնէր նմին զքաղաքն || : Յորմէ

պէս գնէ 'ի վերոյ . Թողլով միայն կիրճ ինչ կամ պարս-
նոց . իսկ այն պարսնոց ևս փակեալ կայր խրամով և
պատնշիւ : Եթէ միաբանել կամեսցուք զսղբալոն
ընդ խորենացւոյն՝ պարտ է ասել , Թէ ոչ մի և նոյն
երասխ գետ էր՝ որ շրջապատէր զքաղաքս . այլ աստի
երասխ , անտի մեծամօր 'ի միասին ընթանալով , գոր-
ծէին 'ի մէջ՝ ցամաքիզ զի՝ յորում շինեալ կայր ար-
տաշատ :

Եւ այսպէս արտաշատ անկանի 'ի ձախակողմն երաս-
խայ , զողով մեծամօր ձախակողմեան վտակ երասխայ
հոսեալ 'ի կողմանց վաղարշապատու , որ նոյնպէս է 'ի
ձախակողմեան սահման երասխայ : Օ նոյն յայտ առնէ
և պատմ . զազարայ Թղթ . 250 . ուր ասէ . * Օ առմիջի
հազարաւստ սաստիկ և բազում այրենտիր՝ զօրօք դի-
մեալ անցանէր ստիպով ընդ կամուրջ գետոյն երասխայ .
և 'ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Ղրտաշատ՝ բանակէր այն
օր : Իսկ այս եկք հազարաւստայ էր 'ի կողմանց՝ որ
անկանէր յաջակողմն երասխայ :

Ունէր բերդ առանձին , զոր յայտ առնէ ոճ բանից ա-
զաթանգեղոսի Թղթ . իւթ . * Հրաման տայր (տրդատ վանն
զրիգորի) . . . խաղաղուցանել զնա յայրարատ դաւառ ,
և տալ զնա 'ի գղեակ բերդին Ղրտաշատու քաղաքին :
Ուր ուրոյն յիշէ զբերդն , ուրոյն և զքաղաքն . և ստորեւ
Թղթ . Ծ . առաւել ևս որոշելով իմն գրէ . * Աին ոմն այրի
որ բնակեալ էր 'ի բերդին յայնմիկ : Օ նոյն յայտ առ-
նէ և զազար այլով իմն օրինակաւ յասէն . * Օ եր-
ծեալք անկանէին 'ի բերդն Ղրտաշատու , որոց ոչ կա-
րէին հասանել նախարարն հայոց . բայց . . . հասեալք
'ի դուին , երթեալ պաշարէին զբերդն Ղրտաշատու :
Ուր զանունս Ղրտաշատ ցուցանէ լինել ոչ անուն բեր-
դին , այլ գիւղաքաղաքին՝ որոյ էր այն բերդն . իսկ 'ի նա-
խայիշատակեալ բանսն 'ի յիշեն զգիւղաքաղաքն , ան-
գանօր՝ զանունս Ղրտաշատ սեփականէ նմին ասելով .
* 'Ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Ղրտաշատ :

'Ի սմին բերդի էր վիրապ , որ սակս խորունն կոչեցաւ
Խոր վերապ . * Հրաման տայր (ասէ ազաթ . իւթ . վանն
տրդատայ) . . . իջուցանել զնա 'ի վիրապն ներքին , որ

յայտ է վրիպակն սարգեալ 'ի գիրս տաւ , փոխանակ գնելոյ առ երաս-
պատ . որ է . 15 . զԱրգաթստգա խաւ , որպէս ուղղէ սալմասիոս ,
գնէ 'ի կարգս քաղաքայ մեծին կամ սօմէս :
հայոց՝ որք անկանին առ եփրա .

անհնարին էր խորութիւնը: Այլ էր այն 'ի բանտի նոյն բերդին՝ լի աղմուկ. * Այլ զայն ժիւ. ամն (ասէ թղթ. 8.) որ եղև գրիգորիոս 'ի բերդի 'ի բանտի 'ի խոր վերապին... պահեալ լինէր կենդանի չորհրդիւ նոյն իւրոյ. իսկ զայլ մարդիկ՝ որ միանգամ իջուցեալ էր անդր, ամենեքին մեռեալ էին վասն դժնդակ չարաշունչ դառնութեան տեղոյն. վասն կարակում աղմին օձախառն բնակութեան խորութեն. վասն չարագործաց իսկ շինեալ էր զայն տեղին, և 'ի սպանումն մահապարտաց ամենայն հայոց ⁽¹⁾ ||:

Ունէր արտաշատ կամուրջս 'ի դրունս իւր, յորոյ ոմանք կոչէին Տափերական. * Ոմանք 'ի ցամաք աճապաւրեալ (ասէ ագաթ. թղթ. 7.) հասեալ 'ի խելս կամուրջացն առ դրունս Արտաշատ քաղաքի. զի գետն երասիս յարուցեալ գայր դարիւ և դարիւ... կէսքն անցեալ ընդ կամուրջն վաղարշապատ քաղաքի, զոր և կամուրջ մեծամորի կոչեն, աճապարէին հասանել յառաջ 'ի խելս կամուրջին Արտաշատու, 'ի կիրճս ճանապարհացն արդեւ լին զնոսա. 'ի մէջ արարեալ զնոյն Տափերական կամուրջացն գետալէժս առնէին զնոյն: Օ կամուրջն մեծամորի՝ զոր ագաթանգեղոս յայս բան տայ վաղարշապատու, վարդան տայ արտաշատու. քանզի զոր խորենացին Թ. 58. կոչէ կամուրջ արտաշատու, 'ի դրեն վասն Թ. արտաւազդաց, * Լնցեալ զկամուրջն Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինճս և իշավայրիս զկամաք Վինայ... անկանի 'ի խոր ինն մեծ. զնոյն կոչէ վարդան յանուն մեծամորի՝ յասեն. * 'Ի յորսս գետամոյն լինի առ կամուրջն Սեծամորի: Այլ մարթ է լինել երկու կամուրջ 'ի վերայ մեծամորի, մին՝ յանուն վաղարշապատու կոչեցեալ, իսկ միւսն յանուն արտաշատու:

Օ կամուրջն տափերայ յիշէ և բուզանդ Դ. 12. այլ 'ի միաւորականն թիւ. * Լնցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ, մտեալ 'ի քաղաքն մեծ Արտաշատ: Այլ 'ի Դ. 55. * Լնցուցին ընդ Տափերն կամուրջն:

Օ վերոյիշեալ կամուրջս յագաթանգեղոսէ, համարիմ լինել արտաքոյ երասիս գետոյն. քանզի բան ագաթանգեղոսի է՝ թէ նախարարք հայոց կամեցեալ ունել զա

(1) Առ կիրակոսի գրի վասն շինեաց. ևս շինեաց զնոյն գրիգոր ներսեսի շինողի. 'ի նոյն վիայ. զարմացուցիչն տեսողաց, որ յե. արանի և վերապն նոյն գրիգորի տոյ աւերեցաւ 'ի տաճկացն ||:

նակ, աճապարեցին գիմել 'ի ցամաքակողմն քաղաքին, ընդ կողմն վաղարշապատու, և ընդ կողմն մեծամօրի. իսկ ընդ կողմն երասխ գետոյն ոչ գիմեցին, զի չէր հնար անակայ փախչել ընդ այն, սակս սաստիկ սղտորեալ գուրջ առ լուծանելոյ ձեանց յայնմ գարնան ժամանակի. և այնպէս կամուրջն յիշատակեալք 'ի նմանէ, լինին արտաքոյ երասխայ:

ԲԱՆ ունէր նաև 'ի վր' նոյն գետոյ՝ զոր յայտ առնէ վերոգրեալ բան զաղարայ, որպէս և այս բաննորա թղթ. 299. * Հասեալք յեզր գետոյն (երասխայ) ⁽¹⁾. սաստկապէս ըստ ժամանակի իւրոյ սղտորութէն, և զկամուրջն Բրտաշատու գտին աւերեալ. և էր ինչ որ 'ի սաստկութենէ ջուրոյն գիմեցմանց: Բայ կործանուին կամրջին եղև յաւուրս վահանայ մամիկոնոյ: () Կամուրջն երասխայ յիշէ և հռոմայեցին դաշիդոս գիրք ԺԴ. գլ. 39. յասէն վասն քորպուլօնի. * Համարձալ կուծի առեալ իաղալ յԱրդաքսադա 'ի մայրաքաղաք սղգին, այլ ոչ ընդ մերձաւոր ուղին ածեալ զգունդն, զի մի վտանգ ինչ 'ի վերայ հասցէ յանցանէն կամրջաւ ընդ երասխ գետ, որ ընթանայ զպարսպաւ, անդուստ 'ի հեռուստ ընդ արձակ հունն անցեալ գնայր:

'Ի ժամանակս հեթանոսութե բազին կամ մեհեան քաղաքիս յանուն անահտական դից' յիշատակի առ ադաթանգեղոսի յիշէ. և յիշ. զոր 'ի կամին քանդել 'ոջ լուսաւորչին, մարտեան բազմութի դիւաց ընդ քանդողս, այլ նշանաւ 'ոջ խաչին ինքնին տապալեցաւ 'ի հիմանց, և որ ինչ փայտակերտ կայր 'ի նմա հրդեհեցաւ: Իսկ նաւրահաւատ ժողովուրդք զմնացեալ հիմունս քանդէին, ըզգանձս նորա աղքատաց բաշխէին. * Եւ զգաստակերտսն և զսպասաւորսն՝ քրմօքն հանդերձ և նոցունց գեանօքն

(1) Թէպէտ առ զաղարայ ոչ յիշատակի անուն երասխայ յայս բան, բայց անտարակոյս սարտ է իմանալ զերասխ յայտասիկ բանս նորա. քանզի վահան գիմեալ էր երթալ 'ի գուին 'ի գարծի իւրում 'ի պարսկահայոց, և անցաւ նէր առ արտաշատքաղաքաւ զգետով, որպէս և հաղարաւուխտ պարսիկ (տես 'ի վեր զբանս դաղարայ) եկեալ 'ի նոյն կողմանց,

և կամեցեալ պաշարել զնոյն Գուին քաղաք (յորում էր յայն ժամ վահան իւրովքն,) ընդ նոյն գետ անցեալ առ արտաշատ քաղաքաւ (զոր զաղար անդէն նշանակէ յայանի անուամբն՝ երասխ) գիմեր 'ի վերայ Գլխայ: Զնոյն հաստատէ և սաստիկ յորդութին և սղտորումն գետոյն զոր յիշէ սաստէն դաղար. տես 'ի վեր զբանս ադաթանգեղոսի:

և սահմանօրն 'ի ծառայութի սպասաւորութե եկեղեցւոյ նուիրէին ։

'Ի ժամանակս քրիստոնէութե կառուցան 'ի սմա եկեղեցիք , այլ 'ի ժամանակս ք . յազկերտի պարսից արքայի քանդեցան . զորս վահան մարզպան մամիկոնեան անդրէն շինեաց , որպէս ծանուցանէ վարդան ' յասէն . * Իսկ վահանայ շինեալ զեկեղեցիսն արտաշատու , զաւերեալն 'ի պարսից ։

Շինող այսր քաղաքի ' յայտ է 'ի պատմութե խորեհրդեղոյն լինել ք . արտաշէս արքայն մեր , որ յելա Կ . զաւրուն քնի , և 'ի սկիզբն երկրորդին : Այլ յիշատակէն զարտաշատ մատենագիրք որք յառաջէն քան զք . արտաշէս , որպիսի են սղարավոն որ էր իբր 20 ամօք զկնի քնի ' յաւուրս տիբերեայ կայսեր , և պլինիոս որ մեռաւ յաւին 79 , յաւուրս տիտոսի կայսեր : Իսկ պատմագիրք որք ժամանակակիցք են ք . արտաշէսի , յիշեն զարտաշատ իբր 'ի վաղուց անտի շինեալ , և մայր քաղաքաց լեալ հայաստանեայց . որպիսի են դաշիգոս . (որ եղև բզէշ յամին 97 .) Ֆլօրոս ⁽¹⁾ . պլուտարքոս , և յուենալիս : Օ այս տարածայնութի յոյն և հռովմայեցի մատենագրաց ⁽²⁾ եթէ միաբանել կամիցիմք ընդ պատմութե

(1) Գիրք . ք . գլ . 5 . ուր զԱրդաքսադա կոչէ Մայր Կառաւայ հայոց , իսկ որ յիշատակի գիրք . ք . գլ . 12 . անդ վրիպաւաւ , կամ գրչաց ' և կամ մանաւանդ նորին Ֆլօրոսի (որպէս հռ . մարի իսահակ վասին 'ի լուծ . վէլլիուսի գիրք . ք .) մուծեալ է բառս Արտաշատ փոխանակ անուանս Արտաշէս , որպէս և նշանակեցաք 'ի ստորագրութե նոյն քաղաքի :

(2) Էրկու մատենագիրք յուենաց ' հիմնագիր արտաշատու գնեն զաննիպալ . այլ երկաքանչիւրոց ևս բանք են անդօր , առաջինն է սղր . որ թղթ . 528 . ասէ . * Բաղաք արմենիոյ (հայաստանեայց) են . Արտաշատ , զոր և Արտաշատաւ կոչեն , շինեալ յաննիպալայ վասն արգաքսիայ թագաւորին , նաև արքսագա երկաքանչիւր , և երկաքանչիւրքն (են) առերասխալ ։ Վերջին բանն 'ի տպ .

գնի . * Շինեալ յաննիպալայ վասն արգաքսիայ թագաւորին , որ խորհուրդ ետ վասն երկաքանչիւրոց ։

Այս բան սղր . է աղճատեալ և կրճատ , որպէս ծանուցանէ քսիլանտեր , և ամենայն տպագրողք սղրավոնի . յորմէ մառգի նիէ համարի թէ այն վերջին բան ' Շինեալ յաննիպալայ , և այլն . է յայլոց յաւելեալ , նախ 'ի լուսանցան ' իբր մեկնութի ինչ բանից սղր . և ապա 'ի գրչաց 'ի սկզբնագիրն անդ մուծեալ , որ խանգարէ զբանս նորա . զի վերաբերի այն և յայլ քաղաք ինչ ' զորմէ յետոյ խօսի սղրավոն :

Եւ արգարե ստեփ . բիւզ . որ զբանս վասն արտաշատու առնու 'ի սղրավոնէ , յիշեր արդեօք զշինութին աննիպալայ , եթէ ընթերցեալ էր գնոյն 'ի սղր . այլ ոչինչ յիշատակելով զաննիպալայ , ապա մանաւանդ զշինութին ար

ազգին մերոյ, հարկ է հիմնադիր սորա դնել զն. արտա-
շէս արքայն մեր արշակունի, կամ թէ զարդաքսիաս ոմն,
որ նախ էր զօրաւար մեծին անտիրոջոսի. իսկ զշինութի
ք. արտաշէսի՝ համարիլ նորոգութի, զորմէ ստորն:

Յետ հիմնելոյ քաղաքիս՝ առին զայն վերք յամի նն
35. (1). իսկ ի 52. ի վրայ առին պարթևք (2). ի 58 (3)

տաշէսի ումնն՝ յասելն. * Պատ-
մի արդաքսիոյ արքային արմենիոյ
(հայոց) կառուցեալ զայս քա-
ղաք ||: Զայս քննութիւն իմաս-
տասիրէ և պէլ ի բառարանին իւ-
րում, այլ առանց հիման յաւե-
լու ապա ասել, թէ ստեփ. յի-
շատակեալ էր զնոյն, բայց հա-
մառատող նորա (զոր միայն ի ձե-
ռին ունիմք այժմ,) զանց արար
ի յիշել:

Երկրորդն է պլուտարքոս՝ որ
ի վարս լուսբուլլոսի գրէ: * Համ-
բաւի՝ աննիպալայ կարթագինեց-
ւոյ առ արամեանն Արդաքսիաս
(Թագաւոր հայոց) գնացեալ,
յետ պարտելոյն անտիրոջոսի ի հը-
ռովմայեցւոց. և նմա խորհրդա-
տու բարեզգեաց գործոց լեալ,
նաև շինութե քաղաքի ի վայե-
լուս գիրս, որ և հաճոյ եղեալ
արքայի, և ի նմանէ հայցեալ
յանձն առնուլ զվերակացուն գոր-
ծոյն, կառույց աննիպալ քաղաք
ընդարձակ և հոյակապ. որոյ յար-
քայէ զանուանակոչութի ընկա-
լեալ, գլուխ եղև արմենիոյ ||.
այսինքն հայաստանեայց:

Համբաւի տե պլուտ.՝ որպէս
թէ տարակուսելով ընդ իրին ճըշ-
մարտութի, որպէս քաջ ծանու-
ցանէ չէլար. և արգարև կուռ-
նելիոս նէքոս՝ որ գրէ զօղջոյն վարս
աննիպալայ, ոչինչ յիշատակէ ըզ-
լուելոյ նորաք ի հայս, այլ ի
կրկուն, անտի ի բիւթանիա, ուր
և մեռաւ: Յաւելու և մառգի-
նիէ, թէ պլուտ. ընթերցեալ էր
զօգրավոն, զոր և կուէ ի վկայու-
թի ի գիրս իւր. արդ և թէ գրեալ
էր սգր. զշինութե աննիպալայ,
ոչ արդեօք այսպէս տարակուսե-
լով յառաջ բերէր պլուտ. զնոյն:
Տէս վասն պար ի չէլար. և

ի մառգինիէ. որոց երկոքին ևս
երկբային վասն այսր:

Արդ ի յերկբային զշինութե
աննիպալայ, ոչ զօք գտանեմք առ
նախնի մատենագիրս յն. և
հռոմ. շինող և հիմնող արտաշա-
տու, բայց եթէ առստեփ. բիւշ-
որ էր յեւս է. դարուն, կրտսեր
քան զնոր, քան թէ ժամանակա-
կից, որ շինող սորա գնէ զոմն
Արդաքսիաս Թագաւոր հայոց.
և զայն թէպէտ առանց ինչ որո-
շելոյ, թէ ով, և երբ. այլ յայտ
է թէ՝ է նոյն Արդաքսիաս՝ զոր-
մէ սգր. գիրք. Ժա. Թղթ. 528.
531. և 532. գրէ թէ այս Արդաք-
սիաս, ընդ նմա և Թարիատէս
կամ զարիատրէս գողով զօրավարք
մեծին անտիրոջոսի՝ հրամանաւ նո-
րա տիրեցին հայաստանեայց.
առաջինն կողմանց արտաշատու,
իսկ երկրորդն կողմանցն սօֆինոյ
այսինքն ծովաց. իսկ ի պարտիլն
անտիրոջոսի, դաշնակից եղեալ
ընդ հռովմայեցիս՝ զանուն ընկա-
լան զԹագաւորի. զորոց զԺամա-
նակն ուստերիոս գնէ 188 ամօք
նախ քան զԹուահանն քնի:

(1) Զորմէ գալիգ. գիրք. Դ.
դլ. 33: * Վերք զօրու ծանու-
ցակին ի հայս, և զքաղաքն առ-
նուն զԱրդաքսագա ||:

(2) Վալիգ. գիրք. ԺԲ. գլ. 50:
* ի խաղաւանդ պարթևաց՝ առանց
ինչ ճակատամարտի վանեալ վրաց,
և քաղաքն հայաստանեայց Ար-
դաքսագա և Վիկրանօչէրգա՝ մտին
ընդ լծով նոցա ||:

(3) Յայսմ ամի գնէ ուստերիոս.
այլ երնէսգոս յիւրում տպագրու-
թե գալիգոսի որ ի լիբսիւ 1772.
հատ. ւ. Թղթ. 674, գնէ յամին
59. իսկ յամի շին. հռոմայ 812:
Այսպէս պատմէ զայս գալիգ.

քօրպուլոն զօրավար հռոմայեցւոց պաշարեալ, 'ի վաղուեան աւուր էառ, անձնատուր լինելով քաղաքացւոց. և ոչ կարելով պահել՝ հրձիգ արար զայն: Աորոքեաց ապա արքայն հայոց տրդատ անուանեալ ըստ հռոմայեցւոց մատենագրաց՝ հրամանաւ ներոնի կայսեր. զոր և 'ի պատիւ նորուն կոչեաց՝ Ալեքսիս⁽¹⁾:

Այդրէն նորոքեաց, կամ թէ ասացուք 'ի հիմանց չի նեաց ք. արտաշէս արքայն մեր, զորմէ այսպէս պատմէ խորենացին ք. 46. ըստ ձեռ. 49. * Արթեալ արտաշիսի 'ի տեղին՝ ուր խառնին երասխ և մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն՝ անուանեալ Արտաշատ⁽²⁾. ձեռնտու լինի նմա և երասխ փայտիւք

ժգ. 41. * Հուր յԱրդաքսադա արկեալ, բնաջինջ լեալ հարթայտ տակ եղեն. զի ոչ (կարէին) պահել առանց մեծի պահպանութե՝ առ ընդարձակութե պարսպացն. և մեր չէր այնչափ զորութիւն՝ մինչև զգօրսն բաժանել 'ի պահպանութե (քաղաքին), և 'ի մղումն պատերազմի. իսկ թողուլ ամբողջ և առանց պահպանաց՝ ոչինչ յայնմանէ օգուտկի՞ փառք առմանն: Անդանօր յաւելեալ պանչելիք իբր յաստուծուստներ դործեալ, զի որք արտաբոյքն էին (քաղաքին), մինչ 'ի տանին պայ. ծառացան յարեգականէ, իսկ որք ('ի ներքս) ընդ պարսպաւ փակեալք, յանկարծ մ'թին ամպով ծածկեալ՝ այնպէս իմն մեկնեցան 'ի լուսոյն, մինչև 'ի հակառակելոյ դիցն դողցես 'ի կորուստ մատնեալ համարիլ ॥

Չայլաբանութիւն գողթան երդոյն կարծեսցես այլայլութիւն իմն դաշիդոսի ընդարձակեալ, և յարմարեալ առ մարան քօրպուլոնի, որ 'ի հարեանցի յիշատակի առ խոր. ք. 46. ըստ ձեռ. 47: * Մարտ ընդ նոսա, և քայքայումն յիշխանութեն, և սպանումն նոցա, և հրկիզութի շինուածոցն ॥ Քսիֆիլինոս առանց յիշելոյ ըզհրկեղ առնելն քօրպուլոնի, կործանեաց միայն ասէ զարտաշատ:

(1) Քսիֆիլինոս 'ի վարս ներքնի, ուր ասէ՝ թէ բողմութիւն

արուեստաւորաց էառ տրդատ 'ի հռովմայ վասն շինութե քաղաքին. զորս ըստ մասին ներոն ետ տրդատայ, և ըստ մասին ինքն տրդատ 'ի վարձու կալաւ. այլ քօրպուլոն ոչ թոյլ ետ զամենեւին տանել 'ի հայաստան, այլ միայն զորս ներոն էր որոշեալ: Այս նորոգութիւն քաղաքին եղև յաւուրս բդեշխիցն սուէգոնիոսի բաւլինոսի, և բօնցիոսի դէշխինոսի՝ որոց բդեշխութե անկանի յամի տն 66. ըստ պետաւ. այլ մառդինիէ այլապէ բերելով զհաշիւն, դնէ զնորոգութիւն յամին 59:

(2) Յանուն արտաշէսի ուրուք կոչեցեալ զքաղաքն վկայէ և պլուտարքոս 'ի նախայիշատակեալ բան իւր. այլ գալիդ. ք. 56. զհակառակն սորին աւանդէ 'ի գրելն այսպիսի ինչ բան. * Ապա ճերմանիքուս 'ի քաղաքն Արդաքսադա՝ հաւանութիւն նախարարաց առաջի պարառեալ բողմութեն զաբբունի թագն եդ 'ի գլուխ նորա. իսկ այլոց երկրպագեալ ասէին, կեցցէ արքայ Արդաքսիաս, զայն անուն տուեալ նմա յանուանէ քաղաքին ॥

Ուր իրաւամբ զարմանայ լիբսիոս 'ի լուծ.՝ գալիդ. ասելով, թէ բողմութե քաղաքը սովին Արդաքսիաս անուամբ յառաջելոյն, որով մանաւանդ յանուն նոցա կոչեցեալ պարտ էր գրել զայս արդաքսիաս՝ որ էր յամի

մայրից . վասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ՝ կանգնէ՝
 'ի նմա մեհեան , և փոխէ 'ի բազարանէ զսպառներն ար-
 տեմիդայ , և զամենայն կուռսն հայրենիս . բայց զապու-
 ղոնի սպառներն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ 'ի ճա-
 նապարհն : Եւ յարուցանէ 'ի քաղաքէն երուանդայ
 (այն է երուանդաշատ՝) զգերութիւն հրէիցն , որ փոխեալ
 էին անդ յարմաւիրայ . և նստուցանէ զնո յԱրտաշատ .
 նա և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին երուանդայ՝ զոր
 տարեալ էր յարմաւիրայ , և զոր անդէն արարեալ նորա՝
 փոխէ յԱրտաշատ . և առաւել ևս յինքենէ յօրինէ իբր
 զքաղաք արքայանիստ ॥ :

Բ. հասարակ քանդեցաւ 'ի զօրաց շաղհոյ սարսից
 արքայի՝ յաւուրս Բ. արշակայ արքայի . * Յետ այսու
 ըիկ (ասէ բուզ . Դ . 55 .) եկին 'ի քաղաքն մեծ
 յԱրտաշատ . և առին զնա , և կործանեցին զսարսիսպ
 նորա , առին և անտի զգանձս մթերեալս որ կային , և
 գերեցին զամենայն քաղաքն . և խաղացուցին 'ի յԱր-
 տաշատ քաղաքէ ինն հազար տուն երդ հրէայս , զոր ա-
 ծեալն էր գերի տիգրանայ արքայի արշակունոյ յերկրէն
 սպառնալիսացուց . և խն . հազար երդ հայ . զոր յԱր-
 տաշատ քաղաքէ խաղացուցին . և զամենայն շինուած
 քաղաքին հրձիգ արարին զփայտակերտն և զքարա-
 կերտն . քանդեցին զսարսիսպն ըստ նմին օրինակի , և զա-
 մենայն շինուած քաղաքին մինչև 'ի հիմունս ապականե-
 ցին . և ոչ թողին մի , և ոչ թողին բնաւ քար 'ի քարի վե-
 րայ , անմարդի և թափուր յամենայն բնակչաց իւրոց
 կացուցանէին ॥ : Տես վասն այսր և 'ի խոր . Դ . 35 :

Օ կնի այսորիկ շինեցաւ , այլ զԻսապատայ անուամբ
 յիշատակի առ զաղարայ թղթ . 250 . * Օ առմիհր հա-
 զարաւուխտ . . . անցանէր ստիպով ընդ կամուրջ գետոյն
 երասխայ . և 'ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Արտաշատ՝ բա-
 նակէր այն օր ॥ : Այն՝ որ առ ագաթանգեղոսի ⁽¹⁾ , առ
 բուզանդայ . և առ խորենացոյն 'ի սպառնութիւն որ յա-
 ռաջ քան զժամանակ իւր՝ կոչի Վաղա : Իսկ եղիչէ նաև

տն 18 , և ոչ յանուն քաղաքին .
 և նոյն իսկ քաղաքն ասէ յաւեթ
 ընկալաւ զիւր անուն յանուանէ
 միոյ ուրուք 'ի թագաւորաց , և
 ոչ թէ թագաւորն յանուանէ
 քաղաքին :

Վասն այսորիկ և յակոբոս կո. օ.
 նովիոս , և մառգինիէ աղճատեալ

համարելով զայս բան գալիգոսի ,
 ուղղէն զվերջին բան նորա այս-
 պէս . * Չայն անուն տուեալ նմ
 յանուանէ ձինողի քաղաքին ॥ , կմ
 * 'ի ձինողէ քաղաքին ॥ :

(1) Որպէս 'ի թղթ . 2թ . զ .
 զն :

ի պատմութիւն իւրոյ ժամանակի՝ կոչէ զնոյն Թ. 26. թա-
գաւորանիստ քաղաք. և այլուր Թ. 67. կոչէ Սեծ Լքա-
շապ :

Լ.ՅԼ յէլս անդ Ը. դարուն, յաւուրս խուզիմաց ու-
տիկանին, և Թ. յովսէփ կաթողիկոսին Ղաասաէերա կոչի
կաթողիկոսարանին որ ՚ի դուին, զոր յափշտակեաց նոյն
խուզիմաց ՚ի կաթողիկոսէն. * Լ. այսպէս (ասէ յոհ.
կաթ.) տարապարտ զրկեալ գտանէր յԼքտաշատէն
յայնմանէ և առ յապայ ։

Յայս քաղաք գումարեցաւ ժողով ազգային ՚ի մէջն անդ-
է. դարուն զորմէ ընդարձակ գրէ եղիչէ Թ. թղթ. ժթ.
26. եպիսկոպոսոք, և բազում այլ եկեղեցական առաջ-
նորդովք և աշխարհական իշխանօք՝ ՚ի պատասխանի առ-
նել նամակին պարսից. * Լ. յս ամենայն (ասէ եղիչէ)
եպիսկոպոսք, և բազում ևս քորեպիսկոպոսք, և պատուա-
կան երիցունք ՚ի տեղեաց տեղեաց ... միահամուռ ժողո-
վեալք ՚ի թագաւորանիստ քաղաքն յԼքտաշատ՝ հաւա-
նութիւն մեծամեծ նախարարացն և ամենայն բազմութիւն
աշխարհին արարին նամակին պատասխանի ։

Լ. յԺմ և ոչ իսկ անունն գտանի քաղաքիս արտաշատու,
այլ յանուն խոր վիրապին իւրոյ կոչի. զորմէ տէս ՚ի նոր
հայաստան. 257 : Յերոպեանց գրեթէ միայն դավեա-
նիէ և շարտէն ճանապարհորդք են, որք զայս ծանեան.
իսկ այլոց եւրոպեանց վրիպեալ ՚ի պէսպէս կարծիս
անկան. յորոց պօղոս ժուլ՝ տարապարտ համարի լի-
նել իոյ քաղաք : () գոստինոս լիւպէն աշխարհազիր
թագաւորին գաղղիոյ՝ ՚ի բառարանին որ վասն տարե-
գրութե ուստերիոսի գրէ լինել թիֆլիս. ոչ մտադրելով
թէ թիֆլիս է առ կուր գետով, որ է ծանօթ յոյժ նախ-
նեաց. իսկ արտաշատ առ երասխաւ. որպէս և նա ինքն
դնէ : Լ. բառարանին մօրէրայ նախ դնի լինել թիֆլիս,
ապա թաղտ տրդատն. զհետ երթեալ շարտէնի՝ որ զա-
ւերական խոր վիրապայ, և զաւերական թաղտ տրդատայ
ի մի շփոթէ. բայց թաղտ տրդատայ է գառնի : Պօտրան
լստ ոմանց ասէ լինել թիֆլիս, և ըստ ոմանց երեւան.
զոր մերժէ նաև մառդինիէ :

Լ. յԼ առ ոչինչ գրեմք զվրիպակս և զտատանեալ կար-
ծիս սոցա օտար ազգաց՝ որոց դժուարին է կատարեալ
ի վերայ հասանել տեղեկութե հեռաւոր աշխարհաց,
բայց զի՞նչ ասասցուք զմերոց ոմանց մատենագրաց, որոց
տարաձայնեալ ՚ի նախնեաց՝ զգուին կարծեն լինել Լք

տաշատ⁽¹⁾։ Օ ի սարգիս վարդապետ զիտնական կոչեցեալ, ՚ի պատասխանին որ առ գրիգոր վէստախր սակս առաջաւորաց պահոյ՝ դրէ այսպէս . * ՚Ի սոցա աւուրս եղև նահատակութի՛ն Երջն սարգսի յԼ՝րտաշատ քաղաք՝ որ այժմ կոչի ՚Կուին ։ Որում թերևս զհետ երթեալ և նալեանն՝ համաձայն նմին դնէ ՚ի գանձ . ծան . թղթ . 241 : Երայկս և յեւրոպեանց Սիլֆուա գաղղիացի թարգմանիչ ճառի ոսկերերանին ՚ի գովեստ լուսաւոր չին , ՚ի լուծմունս նոյն ճառին , որպէս է տեսանել յաւարտ ժԷ . հա . գործոց ոսկեր . տպագրեալ ՚ի մօն ֆօքօնէ :

Եւ որ առաւելն է՝ նաև առ թովմայի արծ . գտաւ նեմք բան ինչ՝ որ զնոյն ակնարկէ . * Եւ հասեալ շաւառ պայ արծրունոյ ամբարշտի յԼ՝րտաշատ հանդերձ մարդ պանաւն , շինեն ՚ի դուռն քաղաքին զորմիգական մեհեանն ։ . յորում վառէր հուր . իսկ ստորև զնոյն որմիգ դական մեհեանն և զկրակարան դնէ ՚ի դուռն . (ուր և էր , որպէս յայտ է ՚ի բանից յոհ . կաթողիկոսի .) որով զուցանէ նոյն համարիլ զարտաշատ ընդ դմայ :

Ինդ այլ իմն հին քաղաքի այսինքն ընդ վաղարշապա տու՝ գտանեմք զարտաշատ նոյնացուցեալ առ լըբիէնի , հտ . Կ . թղթ . 1361 . առեալ ՚ի կալանոսէ . այլ ստուծի՛ն այսր յայանի է ՚ի մերոց պատմագրաց . զորոց զերկոցուն ևս շինօղս , զժամանակ շինութե , զգիրսն , զանուանսն առ հասարակ տարբեր դնեն ՚ի միմեանց :

Եւ յազգ լինէր խնդիրն , թէ որ առ ՚ի միաբանել ըզտարածայնութի բանից խորենացւոյն (որ վասն շինութե արտաշատու) ՚ի մատենագրաց յունաց և հռոմայեցոց , ասէր՝ թէ Երդաքսագա յիշատակեալ ՚ի գիրսնոյն օտար ազգաց , (զէթ յայն մատենագիրս՝ որք յառաջեն քան զԷ . արտաշէս . զոր շինօղ արտաշատու ասէ լինել խոր .) ոչ է նոյն Լ՝րտաշատ՝ զոր յիշատակեն մեր մատենագիրք ,

(1) Կամ առ տգիտութե՛ն այսպէս համարեցան , կամ առ մեր ճաւորութե՛ն տեղեաց երկոցունց՝ ընդ միմեանս շփոթեցին , և կամ թէ ասացուք վասն ոմանց , գուցէ զգուին անունն առեալ փոխանակ բլրոյ՝ որպէս և նշանակէ , զարտաշատ կոչեցին գուին , այսինքն բլուր . սակս գոլոյ շինեալ

՚ի վերայ բլրոյ : Կամ թէ զգաւառն կամեցան ծանուցանել , որպէս թէ արտաշատ էր ՚ի գաւառին գունայ : Զիարդ և իցէ առ նախնիս միշտ ՚ի յիշատակէն զերկոսին , գտանեմք որոշեալ ՚ի միմեանց , և անուամբք , և գրիւք , և շինութիւնք :

այլ տարբեր քաղաք, և մանաւանդ Սաղարշապատ. պատճառ այսմ բերելով զայսոսիկ :

Նախ՝ զի վաղարշապատ յառաջ քան զվաղարշ՝ առ ժամանակօք սղրավոնի ⁽¹⁾ և պլինիոսի (որք յառաջէն քան զվաղարշ. և քան զԹ. արտաշէս շինող արտաշատու) կոչէր Նորիմէր քաղաք. և Սարգիսի առանձն : Նորդ՝ գիւրին էր զայսոսիկ անուանս փոխել ՚ի յՆորիմէրաշատ. և ՚ի Սարգիսաշատ. զի մասնիկս Շապ որպէս ասացաք այլուր, յարի ՚ի մեզ յանուանս տեղեաց, և նշանակէ քաղաք. և ապա նոյն անուանց ՚ի գիրս օտար ազգաց աղաւաղանօք փոխեալ ՚ի յՆորասատ, կամ ՚ի յՆորաստապատ, որպէս և զՆորաստապատ մեր փոխեալ տեսանեմք առ նոսա՝ յՆորօծերաստ, և յՆորայիշարդա : Եւ ինչ է ընդդէմ թէ ՚ի մեզ Նորիմէր քաղաքն, և Սարգիսի աւանն՝ ոչ յիշատակին Շապ մասնկամբ, զի էն և այլ քաղաքք ինչ բնիկ և սեպհանկան ազգիս հայոց Շապ մասն, կամք յառաջ բերեալ յօտար ազգաց, որք ինչ ուրեք յիշատակին ՚ի գիրս մեր, որպիսի են Նբգարշատն և Նրշամուշատ. են և քաղաքք ինչ՝ որք Շապ մասնկամբ և քաղաք անուամբ խառն ՚ի գործ ածին ՚ի գիրս մեր, որպէս երուանդաշատն. որ ՚ի գիրս խորենացոյն առաւել կոչի Նրուանդայ քաղաք, քան թէ Նրուանդաշատ :

Նրկորդ՝ գիրքն զոր նշանակէ սղրավոն վասն արդաքսադու՝ ասելով, թէ էր ՚ի ցամաք կղզի ինչ գործեալ յերասխայ, յարմարի նաև գրից վաղարշապատու՝ զորոյ զտեղին ՚ի բանից մերոց պատմագրաց, նաև յայժմեան գրից՝ տեսանեմք լինել ցամաք կղզի ինչ, գործեալ ոչ սոսկ յերասխայ՝ որ արդարեւ սուղ ինչ ՚ի բացուստ անցանէ, այլ ՚ի վտակաց երասխայ՝ որք են Վասախ, Սեծամօր, և Սահ. զորս գիւրին էր սղրավոնի առնուլ փոխանակ երասխայ՝ որպէս և առնուլ իսկ, դնելով զայն ցամաք կղզի արտաշատու գործեալ միայն յերասխայ, զոր գործէին երասխ և մեծամօր ՚ի միասին :

Նրրորդ՝ այն տարակուսական դալուստ աննիպալայ առ հայոց թագաւոր, և շինութի արդաքսադ քաղաքին ՚ի նմանէ, թուի յարմար իմն պատմութե գալստեան վարդ-

(1) Գիրք սղրավոնի կարի իմն միայն ձեռագիրք գտանին ամառադք են և կրճադք, որպէս բողջք, որք և են օրինակք նոր, յայտ է հմտացելոց, սակս սակա իսկ մնացեալքն առ հասարակ լուց ձեռագրաց՝ որք գտանին. թերադք են ըստ մասին, և այն զի ընդ բոլոր եւրոպա երկու ևս սակաւք :

դէսի 'ի տուհաց (թերեւ տիւրացւոց կամ կարծագլխեցւոց) գաւառէն առ երուանդ թագաւոր, և շինել նորա զարտիմէդ քաղաք: Տէս զբանս խորենացւոյն 'ի ստորագրութե վաղարշապատու:

Չորրորդ՝ է ինչ 'ի դիրս արդաքսադու սղբալննի որ հակառակի դրից արտաշատու խորենացւոյն, և յառմարի վաղարշապատու. զի խորենացին դնէ զայն 'ի վերայ բլրոյ, իսկ սղբալնն դնէ 'ի դաշտի՝ ըստ որում էր վաղարշապատ:

Չինգերորդ՝ խորենացին զպատմութի շինութե արտաշատու 'ի ք. արտաշիսէ կարի իմն ճգրտելալ յառաջ բերէ՝ առեալ զայն յերից զանազան աղբերաց, յօլիւ կամ յուղիւմս պատմագրէն, 'ի պարսից մատենից, և 'ի գողթան երգոյն՝ որպէս ինքն իսկ վկայէ յասեն⁽¹⁾. * Առ զայս մեզ ստուգապէս ուղիւմս քուրմ հանէոյ՝ գրող մեհենական պատմութեց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել էայ Թեղ առաջի, որում և պարսից մատենքն վկայեն, և հայոց երգն վիպասանաց, որ է երգն գողթան: Այս իսկ և իսկ 'ի յետագայ գլուխն պատմէ զշինութի արտաշատու 'ի ք. արտաշիսէ. ուր թէպէտ 'ի սկզբան անդ ըզգողթան երգոյն պատմութի միայն յիշէ, իբր զի այն էր յայտնի սահակայ՝ առ որ գրէր զհայոց պատմութիւն, այլ ինքն զինի զնոյն պատմութի երգոյն հաստատէ, և զբանաստեղծութիւնս պարզէ յասեն. * Այց յիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիւք, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք⁽²⁾: Օ որ զիարդ կարէր արդեօք ճշմարտել՝ եթէ չէր յայլուստ 'ի վերայ հասեալ ճշմարտութեն 'ի պարսից մատենից և ուղիւմս քովին:

Արդ՝ զայսպիսի ճշմարտեալ պատմութի պարտ է մեզ ոչ ըստ ամենայնի ճգրիտ համարիլ, եթէ զարդաքսադայն սղբալննի նոյն առցուք ընդ արտաշատու խորենացւոյն. իբր զի խորենացին գտեղին արտաշատու յառաջ քան զք. արտաշէս ցուցանէ լինել լոկ բլուր ինչ առանց շինութե ամենեւին, ուր նոյն արտաշէս շինեաց քաղաք, փոխանակ ասելոյ՝ նորոգեաց: Վրէ ևս՝ թէ նոյն ք. արտաշէս կոչեաց զարտաշատ յիւր անուն, փոխանակ գրելոյ՝ թէ յանուն այլոյ ուրուք արտաշէսի կոչէր նաև նախ քան զք. արտաշէս:

(1) Բ. 45: (2) Բ. 46:

Լսողիկ են պատճառք՝ զորս կարէ որ յառաջ բերել առ ՚ի որոշել յերկուս քաղաքս, և այնպէս միաբանել զխորենացին ընդ օտարաց: Լսլ որպէս և զխորհրդ կամք իցեն ընթերցողաց զայն կալցին կարծիս, քանզի առաւել իմն հետաշօտութի ՚ի միաբանութի այնչափ հնալ տարաձայնութե մատենադրաց՝ ընդ դատաստանօք է կշտամբեալ:

Վաւառ արտաշատու անյայտ ՚ի զիրս մեր, զոր հա մարիմ նոյնպէս լինել յայրարատեան դաշտին որպէս զվաղարշապատ՝ որ կացուցանէ իբր մասնաւոր դաւառ: Վանդի ազաթանգեղոս՝ որպէս զվաղարշապատ, նոյնպէս և զարտաշատ դնէ ⁽¹⁾ լինել յայրարատ դաւառ. և նոյն իսկ Լրտաշատ գոլով մի յերեւելի քաղաքաց, կացուցաւ նէր առանձին դաւառ փոքր, զոր ակնարկէ բան եղիշէի ⁽²⁾ յասելն վասն վասակայ: * Լսլ զՆահանգն Լրտաշատու, և զԼրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գիւղս և զաւանս որ շուրջ զնովաւ էին՝ առեալ աւերեալ և հրծիգ արարեալ:

Լրաղմոյն տեղին. կամ Լրաղաղոյ մեհեան: Լր արտաքոյ արտաշատու առ ճանապարհաւն որ տանի յարտաշատէ ՚ի վաղարշապատ ⁽³⁾, որ եղև առաջին ՚ի կործանել (ի ճանապարհորդութե անդ սքն գրիգորի և տրդատայ վասն կործանման մեհեանաց): Լսյս մեհեան այլ էր ՚ի մեհեանէն անահտայ՝ որ ՚ի քաղաքի անդ արտաշատու. զի ազաթանգեղոս յայտնի դնէ թղթ. յինէ, թէ սքն տրդատ և գրիգոր ՚ի վաղարշապատէ ելին գնալ յարտաշատ՝ առ ՚ի քանդել * Օ բազին անահտական դիցն, և որ (այս ինքն նաև որ) Լրաղմոյն տեղին անուանեալ կարդայր: Լսլ զի ՚ի ճանապարհին նախ դիպան այսմ երկրորդ մեհեանին՝ նախ զայն քանդեցին, ուստի հալածեալք զիւաց ՚ի նմանութի առն և ձիոյ բազմութե՝ փախստեայ անկան յանահտայ մեհեանն որ ՚ի քաղաքին յարտաշատ:

Սոյն այս մեհեան կամ բազին Լրաղմոյն՝ կառուցաւ ՚ի Թ. արտաշատէ, և է նոյն՝ զորմէ գրէ խորենացին ⁽⁴⁾.

* Լայց զապողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին (ար

(1) Թղթ. խթ: (2) Թղթ. 78:

(3) Օայս ճանապարհ յիշէ ազաթ. ՚ի Թղթ. 3. յասելն վասն հռիփսիմեայ. * Ինքն անցանէր հարուստ մի ՚ի քաղաքէն (վաղարշապատու) ՚ի կողմն մի հիւսիսոյ

ի տեղի մի յարեւելս կոյս, ՚ի սաւրաւանդակի ՚ի բարձրաւանդակ աւազին տեղի մի մօտ ՚ի բուն պողոտայն՝ որ երթայր յԼրտաշատ քաղաք ||:

(4) Բ. 46:

տաշատու) կանգնէ հուպ 'ի ճանապարհսն: Վանդի և ագաթանգեղոս թէպէտ ոչ կոչէ զմէհեանն յանուն ապուղոնի, այլ տայ նմին զայն անուանս՝ որք յայտ առնեն զապողոն. զի ասէ թղթ. յիւր. *Վախագիպեալ 'ի ճառնապարհի երազացոյց երազնդհան պաշտաման արի⁽¹⁾ դից դպրի գիտութե քրմաց, անուանեալ Վիւան դրջի որմզդի ուսմանն ճարտարութեան մեհեան. նախ 'ի նա ձեռն արկեալ՝ քակեալ, այրեցեալ, աւերեալ քանդէին ||:

Երդ ըստ հեթանոսաց՝ ապողոն որդի որմզդի կամ դիոսի է գտիչ բանաստեղծութե, երաժշտութե, և ճարտասանութե, ընդ որոյ հովանաւորութեն էին մուշայք դիք գիտութեց. և 'ի մէջ ամենայն դից գոլով գերագոյն յարուեստի գուշակութե ասպագայից ապողոն՝ պատգամատեղիք յանուն նորա էին բազում յոյժ 'ի մէջ հեթանոսաց. վասն որոյ և 'ի յունականն ագաթանգեղոսի յայտնի կոչի այս մեհեան՝ Ռաֆին ապողոնի:

Երմաւիր: ⁽²⁾ () անուն սորա 'ի մէջ օտարազգի մատենագրաց մի միայն առ պտղովեայ գտանեմք յստակագոյն հնչմամբ քան զայլ բազում քաղաքս հայաստանեայց. առ որում է. 13. գրի. Երմաւիրա, և ըստ բալադիկ նեան օրինակի՝ Երմաւիրա:

Մի է 'ի հնագոյն քաղաքաց աշխարհի, և առաջին արքայանիստ 'ի մէջ հայաստանեայց, զի 'ի սմա եղեն ոչ միայն բնակարանք առաջին նահապետաց քաղմաց, այլ նաև արքունիք նախնի թագաւորաց մերոց: Հինեաց զսա արմայիս նահապետ թոռն հայկայ որդի արմանեկայ: * Որդի նորա արմայիս (ասէ խոր. Կ. 11.) շինէ իւր տուն բնակութե 'ի վերայ ոստոյ միոյ՝ առ եղերք դետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Երմաւիր ⁽³⁾:

Պետ անուամբ պարտ է իմանալ յայս բան խորենաց.

(1) 'ի ձեռ. գրի գաղտնաբերի:

(2) Այս անուն 'ի հոլովմունս իւր յերկուս նորագիր ձեռ.՝ խոր. գրի տառիւս օ: * Երուանդայ շիւնեալ զքաղաքն իւր, և փոխեալ անգր զամենայն ինչ յԱրմորայ ||. Թ. 57: * Յարուցանէ 'ի քաղաքէն երուանդայ զգերութիւն հրէիցն. որ փոխեալ էին անդ յԱրմորայ. և նստուցանէ զնոսա յարտաշատ. նաև զամենայն վայելէ

չուծի քաղաքին երուանդայ՝ զոր տարեալ էր յԱրմորայ ||. Թ. 48: Այլ 'ի տպ. և 'ի միում ձեռ. միշտ գրի յԱրմաւիրայ:

(3) Յայտ է թէ աղաւաղեալ է անունս Արմաւիր. որ տարբերի հնչմամբ յանունէս Արմաւիր. թէ և ընդ շրջակայ 'ի գանձն արամեան լեզուին թղթ. 15. ստուգարանեացուք Արմայիւի էք. իբր գործ. կամ շինուածք:

ւոյն զերասխ. որպէս իսկ և իսկ հետեւեալ բանք նորին ծանուցանեն. իսկ ոստ անուամբ իմանայ խորենացին զԵլուր՝ ը որում յայտնի անուամբ կոչէ թ. 4. յասելն վասն վաղարշակայ. * Հասանէ 'ի միջոց աշխարհիս՝ վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի յալին երասխայ, մօտ յԱրմաւիրն որ ասի Բլուր ։ Եւ թ. 36. * 'Ի սորա աւուրս փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ Բլուրն ։ Եւ այսպէս Արմաւիր էր կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ, յորմէ երբեմն արմաւիրն կոչէր բլուր. և երբեմն բլուրն՝ արմաւիր, որպէս ակնարկեն բանք խորենացւոյն. և էր առ երասխաւ, և ոչ առ եփրատաւ՝ որպէս վրիպակաւ սարդեալ է 'ի բանս պաղովեայ ։

Ետանօր արամանեակ նախ քան զլինութի քաղաքին տնկեալ կամ սեփհանեալ ունէր անտառ սօսեաց, որ առ հեթանոսս էանց 'ի պաշտամունս կրօնի, մինչև նմին ձօնել զանձինս, և 'ի շարժմանց տերեւոյն հմայել, որ սկս զրէ խորենացին. ամ. 19. վասն անուշաւանայ. * Չօնեալ էր ըստ պաշտամանց 'ի սօսիսն ⁽¹⁾ արամանեակայ որ յԱրմաւիր, զորոց զսաղարթուցն սօսաւին ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օգոյն և եթ ոստոց շարժումն՝ սովորեցան 'ի հմայս աշխարհիս հայկազանց. և այս բաղում ժամանակս ։

Արքունիք մերոց թագաւորաց էին յԱրմաւիր մինչև ցերուանդ թ. Թէպէտ ոչ ամենայն թագաւորք նստան աստ, որպէս յայտ է 'ի վաղարշակ՝ որ նստաւ 'ի մծբին, յարգար՝ որ նստաւ յեղեսիա, իսկ երուանդ թ. փոխեաց զարքունիսն յերուանդաշատ, վասն պատճառին՝ զորմէ պատմէ խորենացին թ. 36. * Քանզի էր հեռացեալ (ասէ) գեան երասխ (յարմաւիրայ), և 'ի յերկարել ձմերայնոյն՝ և 'ի դառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ՝ պաղաքեալ ձուլեալ վտակն, ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղոյ. ընդ որ նեղեալ երուանդայ՝ նաև ամրագունի ևս տեղոյ եղեալ 'ի խրնդիւր, փոխէ զարքունիսն յարեմուտս կոյս ։ Ինդ ար-

(1) Այս է հնագոյն յիշատակութի 'ի գիրս՝ նուիրեալ կամ սրբազան անտառի, որ բազմացեալ էր յոյժ 'ի մէջ հեթանոսաց, և 'ի գործ ամբար յառաջին յայն ժամանակս՝ փոխանակ տաճարի ։ Եւ լինի առաւել հին քան զսրբ-

բազան անտառն տնկեալ յարբա համէ յանուն ճշմարտին նոյ. ծննդ. ին. 33, եղեալ Թէ սոյն այս անտառ արմաւիրայ՝ էր տնկեալ կամ նուիրեալ 'ի նոյն ինքն յարամանեակայ, որպէս ակնարկեն բանք խորենացւոյն ։

քունեաց փոխեաց յարմաւիրայ՝ նաև զհրէայս, և զամե-
նայն վայելելով: Եւ տես ՚ի խոր . ք . 46 :

Բայց շինուածք արքունեաց կային անդէն մինչև յա-
ւուրս ք . արշակայ , յորոյ աւուրս զարմաւիր կոչէ խորե-
նային ք . 31 . Լքեալ արքունիք :

Վաւառ սորա անյայտ ՚ի դիրս , միայն գիտեմք մեր
ձաւոր լեալ գրիւք յարշարունիս , որպէս ծանուցանեն
նախագրեալ բանք խորենացոյն , զերուանդաշատ քա-
ղաք արշարունեաց դնելով յարեւմտից արմաւիրայ . և
որպէս մեզ թուի՝ անկանի արմաւիր ՚ի նոյն առանձին
յայրարատ գաւառ , յորում անկանին և արտաշատ և
վաղարշապատ : Տես զԱլիւրմէլի ՚ի նոր հայաստան .
Թղթ . 260 :

Բնջին . կամ Բարեան : Յիշատակի առ բուզանդայ .
Է . 6 . * Սաղ հասուցանէր ՚ի գնաւուն այրարատու , ՚ի
մեծ գիւղն Բնջին արքունի՝ որում Բարեանն կոչեն :

Բարծ : Վիւղ՝ զոր յիշատակէ եղիչէ Թղթ . 181 .
յասեն . * Սամուէլ երէց յայրարատոյ ՚ի գեղջէ յԱրա-
ծոյ . արբահամ սարկաւազ ՚ի նմին գեղջէ : Յիշէ և զա-
ղար Թղթ . 147 :

Ուրեմ : Օ այսմանէ զաղար փարպ . Թղթ . 162 . * Խո-
րէն երէց , որ եր ՚ի գաւառէն այրարատու , ՚ի գեղջէն՝
որում անուն եր Ուրիովի :

Բար . կամ Բարե Գինոյ : Յիշատակի ՚ի Թովմայէ արծր .
Է . 9 . յերկրորդ վարս գագկայ , ուր յետ գրեղց զնմանէ .
* Սաղվադակի հասանէ ՚ի գուռն գունայ ⁽¹⁾ յեզր գե-
տոյն երասխայ՝ հանդէպ վիրապին նոյն , յորմէ ելեալ
մեծն նոյն գրիգորիոս լուսաւորեաց զհայաստան աշխարհս :
՚ի վերայ բերէ . * Խսկ այլապէն (բռնաւորն արաբացի
որ ՚ի գւին) իբրև ետես զբանակ արքային մեծի սըփ-
ռեալ առ լերամբն Վինոյ կոչեցեալ Բլեր , որ արդարև
անուն բլրակին մարգարէաբար (գինւոյ կոչեցեալ) , իբրու-
յանապակ Վինոյ զմայլեալ՝ ուրախ արար զարքայ յիւ-
րումն սահմանեալ վայրի . որ Թէպէտ և ՚ի բարձանց
առեալ զնորհ յաղթութեն բարեխօսութեք նոյն լուսա-
ւորչին . . . սակայն և բլուրն շնորհս ունելով ոչ ունայ-
նանայ ՚ի գովեստից աստի պատմութեցս :

Եւ զինի պատմելով զպատերազմէն՝ ասէ . * ՚ի վերին

(1) ՚ի գուռն գունայ՝ ասելով զաբին , այլ զսահման գունայ ,
Թովմայի , ոչ իմանայ զգուռն քա . կամ զգաւան գունայ :

օղնահանութեն զօրացեալ լինէր արքայ իւրականն զօրօք, մանաւանդ զի և Եբ հայրապետն հայոց մեծն եղիսէ ելեալ ՚ի կատարս բլրին Վինոյ հանդերձ քահանայական դասիւնն հանգոյն Եբն ներսեսի անխոնարհելի ունելով զձեռս, մինչև պարտեցաւ երկրորդն ամաշէկ ։

Օտեղի պատերազմիս՝ որպէս և զՆալուրն գինւոյ ցուցանեն բանք թովմայի՝ լինել յարեմուտս հարաւոյ արտաշատու և դէնայ յայսկոյս երասխայ, քանզի ասէ անդանօր . * Եւ ինքն արքայ աճապարեալ անցանէ ընդ գետն երասխ՝ կամելով հրձիգ առնել զքաղաքն ծագէ ՚ի ծագ, և զաշխարհն շուրջանակի . մինչև ծերք քաղաքին անկեալ առ ոտս նորա ինդրեն զխաղաղութի՝ տալով հարկս և պատանդս : Օ որ առեալ արքայի՝ դառնայ խաղաղութի յամուրն Ղարիւնս ։ որ էր ՚ի կող գաւառի :

Մշտեալ կրկին ապացոյց բանից մերոց, առաջինն Մնացանէլ գագկայ զերասխ գետ, այրել զգլին յետ պատերազմին կատարման . երկրորդն՝ դիւք կողովտի և դարունից ուստի դիմեացն գագիկ ՚ի վերայ արաբացի բռնաւորին որ ՚ի դւին, և եկեալ բանակեցաւ յեզր երասխայ առ ստորոտով Նալուրն գինոյ : Մ. յ. թէ յոր ՚ի գաւառաց այրարատոյ անկանիցի Նալուրդ, յերասխաձոր, կամ յոսն մասեաց, չունիմք ինչ ասել հաւաստի :

Կասկե՞րս : և Հոռոմոց մարդ : Մշտեալ կի՞ գաստակերտք տան կաթողիկոսարանին, և որպէս թուի՝ ոչինչ հեռի ՚ի դուին քաղաքէ, և յարտաշատու : Օ որոց զրէ յոհաննէս կաթողիկոս՝ թէ յաւուրս ք. յովսէփայ կաթողիկոսի ՚ի սկիզբն թ. դարուն, կամ ՚ի վերջն ութերորդին * Ու տիկան ոմն խուզիմա անուն եկեալ ՚ի դուին քաղաք . . և տեսեալ զգեղեցկութի մեծամեծ գաստակերտիցն տան կաթողիկոսարանին՝ զարտաշատն և զՎաւակերտն և ըզհոռոմոց մարդ հանդերձ նոցունց ազարակօք ։

Պատմէ ապա զգործս խուզիմայի եթէ զՎարդ բռնութիւն զհետ եղև յինքն կորզել զգաստակերտն : Բայց հայրապետն ասէ . * բազում պնդութի և աներկիւղաբար երկս աշխատանաց յատենի ուղղոց ցուցանէր . (և) հազիւ ուրեք միայն զգաստակերտն Վաւակերտ, և զՀոռոմոց մարդ թափէր ՚ի ձեռաց ոտիկանին չարի ։

Օ զիրս Վաւակերտն աւանի յիշէ ստորև նոյն յովհաննէս կաթողիկոս՝ յասելն . * Բանակ նոցա նստէր առ

եղերը հուրասդան զետոյ, հանդէպ դատասկերտին իս-
լակերտի ։

Նառապար : Անք ⁽¹⁾ յիշատակեալ 'ի սամուէլէ, 'ի
կիրակոսէ, և 'ի վարդանայ. որ Թուի լինել յայրարատեան
նահանգի 'ի սահմանս անույ, Թէպէտ և մատենագիրք
'ի յիշելն ոչ ինչ որոշեն զգաւաւն : 'Ի ԺԹ. դարու 'ի
վեստն սարգսէ պարսպեալ 'ի բերդ փոխարկեցաւ. ըստ
որում գրէ սամուէլ. * 'Եւ զՆառապար վանքն բերդ-
արարեալ պարսպեալ հաստահեղոյս բրգամբ. յորում
և ընդ 'սբ խորանարդ տաճարին կանգնելոյ (յանուն
'սբ գէորգայ) շինէ այլ երկու յարակիցս դմբեթաւորս
զ'սբ յովհաննէս և զ'սբ սեբէնոս (կամ ըստ այլ օրին' . սի-
քենոս) ։ Օ որոյ զբանս համառօտելով կիրակոսի, այս
պէս 'ի մէջ բերէ. * Օ Նառապար վանքն բերդ արարեալ
պարսպեաց ամրագոյն, և եկեղեցիս շինեաց փառաւոր
'ի նմա ։

Օ կրկին անգամ առումն բերդիս նշանակէ վարդան
'ի սկստմունք. * 'Ի նոյն աւուրս (այսինքն 'ի ուղ. Թաւին)
առաւ Նառապար 'ի գողոց հրամանաւ դարաւա ամիւ
րային կեցորոյ' որ վաճառեաց զնա խզլլ ասլանայ ընդ-
բազում ոսկւոյ ։ 'Եւ այլուր գրէ. * 'Ի ուղ. Թաւին խաւ
ռաւայն որ էառ զՆառապար ⁽²⁾, և խորտակեաց կռանաւ
զխաւն Վորոզոյ կոչեցեալ, անկեալ 'ի սիրտ նորա արհաւ-
ւիրք երկիւզի' Թողու յանկարծակի զաւան իւր զկեցոր,
և զուխթիսն, և զամենայն ձորն երասիայ ։ 'Ի բանից
աստի վարդանայ դիւրաւ իմանամք եթէ' ոչինչ հեռի էր
Նառապար 'ի մերձ նշանակեալ տեղեացն ։

Եւ Թերեւս բացայայտ ևս ցուցանէ այլուր զՆա-
ռապար լինել 'ի սահմանս այրարատոյ, յասելն. * 'Ի ուղ.
Թաւին առին անեցիք զՆառապար զհայրենիստն բարսղի
(եպիսկոպոսին անույ), յանինայ կոտորելով զորս անդ-
բաց 'ի կանանց և 'ի մանկոց. զոր լուեալ ալիշէրն ամիւ
րայն դւնայ' ճողէր զմորուս, և սեաւ զգենոյր 'ի վերայ
կնոջն և որդեացն որ անդ, և 'ի վերայ զօրացն կոտոր-
ման ։

Կարէի : Ըն վարդանայ աշխարհագրի գրի Վարէի .

(1) Եւ առ վարդանայ աշխար. փոր վանքն. ուր կայ գերեզման
հողրի յիշատակի այս տեղի վն. խաչատուր վարդապետին կեչաւ
անուամբ, ուր ասի. * Անդ է ապի ։
(այսինքն յայրարատ) քէջոր (2) Ըստ այլ օրինակաց ԶԺ.
քաղաքն, և ճառաբարի վիմա- ասիար ։

* Մի միւս կողմանէ (արագած լերին է) երկիրն Վարբոյ, ուր կան նաեւ ուխտքն Սաղմոսականք, և նա անապատն Հրեշտակաբնակ, ուր կայ նաեւ նշանն արագածոյ . . . ԼՆԼ և Յովնանականք . . . և Ղազերականք . . . և Ղազաւականք . . . այլ և Խաչիականք : ԼՆԼ և գեօղն Սուղնի Սէ գէորգ . . . և այլ բազում վանորայք : Ղրի ուրեք առ Թովմայի մեծոփ. և ի սեռականն Կառքոն : * Լճն յերկիրն այրարատեան և Կառքոն, և յերկիրն կուտէից (այսինքն է՝ կուտայից) || :

Օ այս տեղի Թէպէտ յետին դարու յիշատակագիրք⁽¹⁾ երևին դնել ի գաւառին որ ի հնումն կոչէր Ստն արագածոն, այլ քանզի սահմանք և տարածութիւնք գաւառացի միշտ նոյնպէս մնացին, յայն սակս ոչ համարձակեցաք կարգել անդանօր, քանզի և մեծօփեցոյն բանք անօրոշ են, և միայն ակնարկէն լինել յայրարատ : Տէս գհամա նուն գիւղ ի նոր հայաստան . Թղթ . 255 :

Յոհաննու վանք. և Սաղմոսականք : Յիշատակին ի կիրաւ կուտէ ի գլ. ԺԷ. ի կարգի երևելի վանորէից. * Լճ գլխաւոր վանորայքն՝ սանահին, և գետիկ, և հաւարծին, և կեչառուս, և հաւուց Թառ, և այրի վանք, և Յոհանու վանք, և Սաղմոսականք, և հռոմոսի վանք, և որ շուրջ զնորօք : Ուր զՅոհանու վանսն դնելով ի կարգ վերջնոցն՝ յայտնի ցուցանէ լինել այնմ յայրաւրատ. որոց և այժմեան տեղիք՝ որք մինչև ցայժմ կան, յայտնի զայս հաստատեն : Տէս յառաքել Թղթ . 79 . և 302 . և ի նոր հայաստան Թղթ . 255 :

Լճ Թովմայի մեծօփ. ի Ժողովն Էջմիածնի յամին 1446 . յիշատակի * Կարապետ եպիսկոպոս Յովհաննու վանից || :

Լճբերդ. գրի ուրեք և Յանբերդ. իսկ առ գրիգորի մա. գիտորոսի . Թղթ . իԹ . յԼճբերդ : Յիշատակի առ միջին և յետին դարու մատենագիրս, յորոց վարդան. * Մի նիսդ Թւին (ասէ) մեռաւ գագիկ, տուեալ զԹաղաւորութիւն երից որդոց իւրոց . . . (և) զԹաղն տայ յովանիսի. զանի և զՂիւրակ, զնա գրիգոր ձորովն աշոցաց, և զԼճբերդ,

(1) Չբանս զաբարիայի եպիսկոպոսի ամատունեաց տէս յԱնբերդ : Իսկ բանք առաքելի ի Թղթ . 344 պատմութե իւրոյ յայտնի են. զի դնէ զգիւղն Կարբի, * ի ստորոտս արագած լերին || :

Բայց և նա ինքն առաքել Թղթ, 79 . ըստ օրինակի մեծօփեցոյն. և զաբարիայի Գաւառ կամ Երկիր անուանէ, յասելն . Չգրաւան Կարբի :

և զգաշան այրարատեան ॥ : Եւ կիրակոս՝ վասն իշխա-
նացն զաքարիայ և իւանէի՝ առին ասէ՝ ՚ի սարսից և
՚ի տաճկաց * Օրջնի քաղաք, և զգլին, և զԼնբերդ,
և զանի ॥ : Օնոյն գրէ և վարդան վասն նոցին իշխա-
նաց, թէ * Եւ (՚ի) ոմե (թուին) առին զԼնբերդ ॥ :

Յիւէ կիրակոս և զՄկրտիչ եպիսկոպոս Լնբերդայ :
Իսկ զաքարիա եպիսկոպոս առաջնորդ ամատունեաց
՚ի յիշատակարանին իւրում զկարբի և զանբերդ մի և
նոյն գաւառ երեւի զնեւ, և զնոյն ՚ի ստորոտս արագածոյ,
յասեւն . * Զնչինս ես . . զաքարիա ՚ի տանէս արարա-
տեան . . Լաւնորդ ամատունեաց՝ սըյ կարապետիս՝ որ
՚ի Ստորոտս Լաւագածու, և ՚ի գաւառիս Վարբոյ և
Յանբերդոյ ॥ :

Կելբոյ ⁽¹⁾ : Քաղաք՝ զոր վարդան աշխարհագիր զնէ
յայրարատ, զնոյն ցուցանեն և բանք վարդանայ պատ-
մագրի, զորս եղաք ՚ի վերոյ ՚ի Նառաքար . տէս անդ :
՚ի ԺԷ . դարուն տիրէին սմա այլազգի ամիրայք՝ որպէս
յայտ է ՚ի վերոյիշեալ բանից վարդանայ :

՚ի սահմանս սորին քաղաքի երեւի լինել և հռչակա-
ւոր վանքն Կելառոս, ուստի էր մեծանուն վարդապետն
Խաչատուր՝ որ մականուամբ Կեչառեցի կոչի : Կիրակոս
ուրեք ուրեք յիշատակէ զառաջնորդս Կեչառուացն
զՎրիգոր և զԿերսէս, որք մի զկնի միոյ առաջնորդ կա-
ցին Կեչառուացն . և այլուր՝ ընդ գլխաւոր վանորայս
թուէ և զԿեչառուս . տէս զբանս նորա ՚ի վերոյ ՚ի բառն
Յոհաննու վանք և Սաղմոսավանք : Յիշատակէ և վար-
դան ՚ի գրեւն զմահ գրիգորի իշխանի որդւոյ վասակայ
թուին ասիրատի՝ թէ * Տարեալ թաղեցին զնա ՚ի Կե-
չառուս ॥ :

(1) Առ վարդանայ աշխարհագրի գրի, Կելբոյ, տէս զբանս
նորա ՚ի վերլուծ. ծառաքարին :